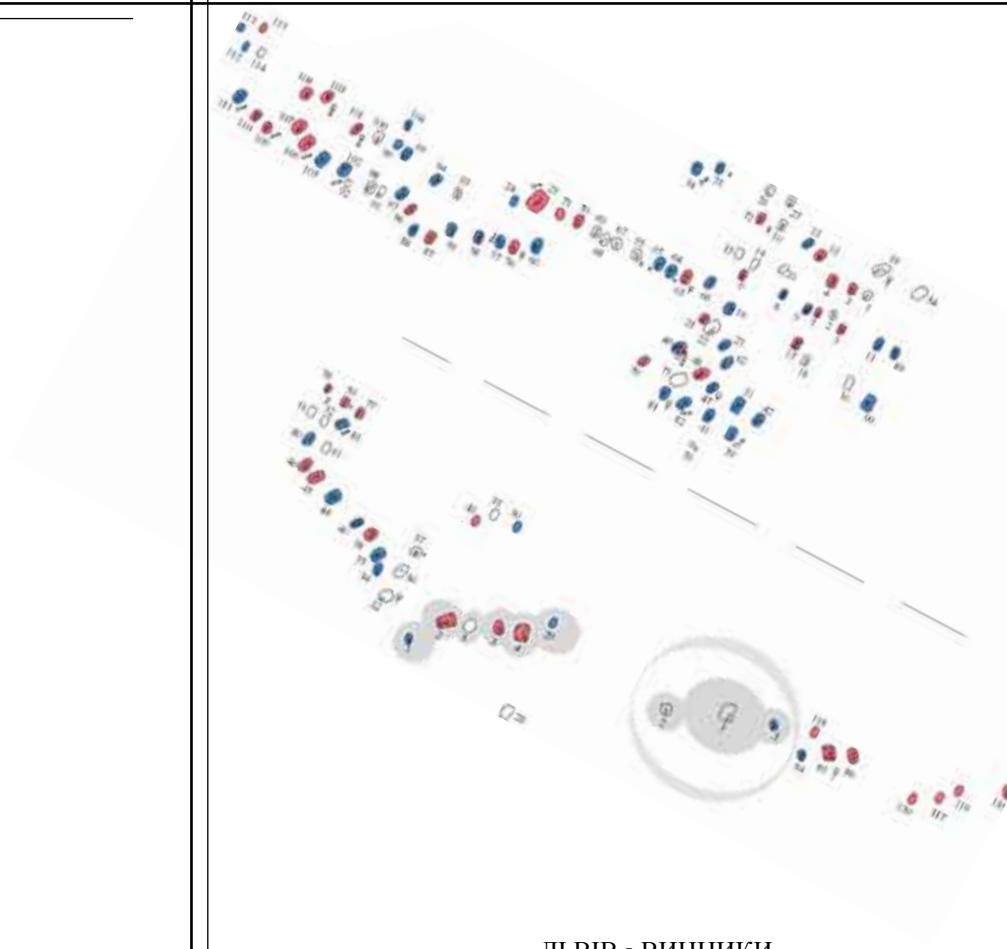

О. М. Лесков
Е. А. Кравченко
Т. Ю. Гошко

Могильник білозерської культури біля с. Широке

ЛЬВІВ • ВИННИКИ

2019

УДК 903.5(477.72)''637''
Л 50

П і д р е д а к ц і є ю

Е. А. КРАВЧЕНКО, кандидат історичних наук

Р е ц е н з е н т и

О. В. СМИНТИНА, професор, доктор історичних наук

Є. В. ЯРОВОЙ, професор, доктор історичних наук

М. РИБИЦЬКА, професор, доктор хабілітований

С. М. АГУЛЬНІКОВ, старший науковий співробітник

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» 17.09.2019 р., протокол № 1*

***Видання підготовлено до друку
і видано коштом авторів***

Лесков, О. М., Кравченко, Е. А., Гошко, Т. Ю. Могильник бі-
Л 50 лозерської культури біля с. Широке. — Львів; Винники: Історико-
краєзнавчий музей; Майдан, 2019. — 206 с.

ISBN 978-966-372-712-7

Колективну монографію присвячено одній із найвідоміших пам'яток доби фінальної бронзи Нижнього Подніпров'я — Широківському могильнику. Попри те, що розкопки могильника були завершені більше ніж півстоліття тому — це перша повна публікація цієї пам'ятки. Монографія наводить повний опис археологічних комплексів могильника, аналіз поховального інвентарю і ритуалу, окремий розділ присвячено аналізу широківського металу. Зроблено висновки щодо можливих шляхів потрапляння низки предметів, технологій чи сировини у Нижнє Подніпров'я. Монографія містить додаток із детальним описом колекції речей із розкопок Широківського могильника.

Для археологів, істориків, краєзнавців, усіх, хто цікавиться давньою історією українського півдня.

УДК 903.5(477.72)''637''

© О. М. Лесков, Е. А. Кравченко, Т. Ю. Гошко, 2019

© КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», 2019

ISBN 978-966-372-712-7 © ТОВ «Майдан», дизайн, 2019

Зміст

	ПЕРЕДМОВА (Е. А. Кравченко)	5
Розділ 1	ОПИС ШИРОКІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА, КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ І ІНВЕНТАРЮ (О. М. Лесков, Е. А. Кравченко)	9
	Вступ (9) План могильника біля с. Широке (12) Курган 1 і впускні поховання (13) Курган 2 (18) Безкурганні поховання (24)	
Розділ 2	АНАЛІЗ ШИРОКІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА, ЙОГО ВЛАШТУВАННЯ, ОБРЯДУ І ІНВЕНТАРЮ (Е. А. Кравченко)	131
	Характеристика поховань (133) Супровідний інвентар та інші предмети з поховань (134): посуд (134), сировина і знаряддя (148), вбрання (149): шийні прикраси (149), наручні прикраси (149), скроневі підвіски (152), шпильки і застібки (154), об'єкти-супровід із вотивною функцією (154) Поховальний обряд (155): хронологічна позиція (158), соціальна структура (159) Висновки (160)	
Розділ 3	МЕТАЛЕВІ ВИРОБИ: ХІМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ТЕХНОЛОГІЯ (Т. Ю. Гошко)	161
	Рентгенофлуоресцентний аналіз (161), джерела металу (165), технологічний аналіз (165)	
	ВИСНОВКИ (Е. А. Кравченко)	173
	ПІСЛЯМОВА (Е. А. Кравченко)	175
Резюме	Лесков, А. М., Кравченко, Э. А., Гошко, Т. Ю. МОГИЛЬНИК БЕЛО- ЗЕРСКОЙ КУЛЬТУРЫ У с. ШИРОКОЕ.	176
Summary	Leskov, O. Kravchenko, E., Goshko, T. THE CEMETERY OF BILOZERSKA CULTURE NEAR THE VILLAGE OF SHIROKE.	179
Додаток	ОПИС колекції розкопок могильника білозерської культури біля с. Широке, 1961—1963 рр. (Наукові фонди, кол. № 1545, скрині 1—13, Археологічний музей ІА НАНУ)	182
	БІБЛІОГРАФІЯ	200
	СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	203
	ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	204

Передмова

Довгі 56 років матеріал одного із найбільших могильників білозерської культури — біля с. Широке Херсонської області чекав на публікацію. Непроста і драматична доля його дослідника — Олександра Михайловича Лескова наклала відбиток і на долю матеріалів його експедицій — вони, наче і маючи автора, дуже довгий час лишалися неопрацьованими. О. М. Лесков народився 19 травня 1933 р. у Харкові. У 1955 р. він із червоним дипломом закінчив історичний факультет Харківського університету і вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Після закінчення аспірантури був зарахований до відділу скіфо-сарматської археології інституту. У 1961 р. захистив кандидатську дисертацію і відразу видав її окремою монографією (Лесков, 1965). Тематика Олександра Михайловича на початку наукової кар'єри охоплювала кримські старожитності доби пізньої бронзи і раннього залізного віку. Власне, перші його експедиції також були кримські — у складі експедицій свого наукового керівника С. М. Бібікова він працював окремим загonom на розкопках і розвідках кизил-кобинських могильників (1950-і рр., Уркуста, Джепаллах, Чуюнча, Капак-Таш, Карли-Кая та ін.). У складі кримських експедицій він почав проводити розвідки на Херсонщині вже за перекопом — Північно-Кримської археологічної експедиції. Її Краснознаменським загonom і було досліджено відкритий керівником експедиції Н. П. Шульцем Широківський могильник. Із кінця 1950-х рр. О. М. Лесков почав працювати на Керченському півострові, надалі керував кількома великими новобудовними експедиціями — Керченською і Південно-Українською. У 1967 р. Олександр Михайлович формує і починає координувати новий повноцінний напрям діяльності інституту — археологію новобудов. У наступному 1968 р. він очолює найбільшу — Каховську експедицію ІА АН УРСР. У 1971 р. ця експедиція міняє назву за Херсонську і стає постійно діючою на правах відділу. Проте такий стрімкий злет науковця дуже не сподобався комусь із шановних колег, на О. М. Лескова кимось було написано донос, йому була «пришита політика» і звільнено з роботи із звинуваченням «за сіонізм в експедиції». Спадщина Олександра Михайловича — експедиція, матеріали і головне — фінансування — дісталися установі. О. М. Лесков також підпав під заборону на про-

Олександр Лесков (на фото — праворуч) на розкопках могильника Уркуста (Севастопольська міськрада), 1956—1957 рр. (Лесков, 1956—1957/12д, ф. о. 4090, рис. 5)

фесію — його перевели на роботу в Інститут кібернетики, працювати в галузі археології в сферах, підконтрольних Інституту археології АН УРСР, було неможливо. О. М. Лесков у 1974 р. залишає Київ і українську археологію і переїжджає до Ленінграда. Наступного року він з другого разу захищає у Москві в Інституті археології АН СРСР докторську дисертацію «Заклучительный этап бронзового века на юге Украины» (перша робота мала назву «Передскіфський період на півдні України» і була провалена на захисті у Москві) будучи співробітником Музею атеїзму і релігії в Ленінграді, а у 1981 р. переїжджає до Москви і починає працювати на посаді заввідділу археології у Державному музеї мистецтва на-

родів сходу. Створення цього відділу мало на меті організацію новобудовних і охоронних досліджень на Північному Кавказі — неабиякий організаційський талант і досвід Лескова через вісім років врешті згадали і задіяли у цій колосально важливій галузі археологічних досліджень. Зараз золото Адигеї відоме на весь світ, а тоді ніхто ніякої уваги не звернув на кургани біля аулу Уляп. Виставки знахідок із цих розкопок Олександр Михайлович організовував по всьому світу від Північного Кавказу до Латинської Америки. У 1985 р. через величезний обсяг робіт тематика відділу, очолюваного О. М. Лесковим, була розширена — Держкомітет з науки і техніки СРСР виділив додаткові кошти на створення Середньоазійської і Чукотської археологічних експедицій із подальшим створенням секторів Середньої Азії і Чукотки та Сибіру. Цей відділ і досі плідно працює по цій тематиці у Російській Федерації, чого не можна сказати про долю новобудовних відділів в Інституті археології АН УРСР, де всі вони згодом були ліквідовані, а українським музеям врешті взагалі було заборонено проводити новобудівні дослідження. Не вдаючись у подробиці цієї плачевної ситуації в Україні нині, все ж варто зазначити, що причини її криються не в державній політиці чи поганому фінансуванні. У 1997 р. Олександр Михайлович переїжджає до Сполучених Штатів Америки слідом за від'їздом родини, де згодом починає працювати у Каліфорнійському (Берклі), Техаському (Остін) і Пенсильванському (Філадельфія) університетах. У 2000-х рр. він кілька разів приїжджав в Україну і читав лекції в Київському, Харківському і Таврійському університетах. Минулого року на 86-му році життя Олександр Михайлович пішов у кращі світи, лишивши нам шалену кількість неопублікованого археологічного матеріалу, російській науці окрім цього ще й низку успішно працюючих інституцій, а всьому світові більше сотні наукових праць, з яких 20 монографій, каталогів і альбомів. Маю згадати, що моя

успішна робота також розпочата за порадою Олександра Михайловича, який згадав в розмові із керівником проекту, в якому я працювала, професором Джозефом Картером, директором Інституту класичної археології Техаського університету, що О. М. Лесков колись аспірантом бачив дуже цікавий матеріал, розкопаний С. Ф. Стржелецьким, який зберігається у фондах Херсонеського заповідника. За цією згадкою Дж. Картером була написана маленька записочка «Покажіть Евеліні все, про що писав Лесков» і залишена у завфондах Херсонеса. Так я побачила Уч-Баш, який став основою моєї кандидатської дисертації, темою досліджень останніх 16 років і об'єктом дев'ятирічних археологічних розкопок в Інкermanі.

Із часу розкопок Широкого — однієї із перших експедицій Олександра Михайловича Лескова пройшло трохи менше 60 років. За цей час Інститут археології двічі змінив приміщення, а наукові фонди інституту — і того більше. Коли у далекому 2009 р. я запропонувала опрацювати його колекцію і опублікувати, матеріал не було виділено в окрему колекцію, він був частиною великої колекції з розкопок кількох років Північно-Кримської і Південно-Української експедиції О. М. Лескова. За роки переїздів і невідповідні умови зберігання реконструйовані колись керамічні посудини розклеїлись і суцільними керамічними завалами в перемішку із гіпсовими вставками лежали в ящиках. Бірки із інвентарними номерами було переплутано, довелося все звіряти із звітом і щоденниками, щоб створити наново справжній колекційний опис із цифровими фото речей.

Початково над матеріалами почала працювати група вчених. Окрім мене, долучилися

Тетяна Гошко (робота із бронзовими виробами) і Роман Лисенко (технічна робота і фотографія). Але не вдалося перейти до масового опрацювання відразу. Роман Лисенко, на якому трималася основна лаборантська робота, був звільнений з інституту за незрозумілих обставин, а я на той час опрацьовувала гігантські об'єми матеріалу з розкопок Уч-Баша, який не лишив часу на будь-що інше. Попри це, зараз матеріал могильника опрацьовано і оцифровано відповідно до світових вимог до створення фондової документації, створено колекцію (№ 1545) і передано до фондів із відповідним актом (№ 845). Матеріал приведено до експозиційного вигляду. Оцифровано також звіт про розкопки. Вивірено генеральний план могильника, плани поховань із інвентарем. Матеріали звіту про розкопки наведено у першому розділі роботи — «Опис Широківського могильника, каталог поховань і інвентаря» за авторства О. М. Лескова, як керівника експедиції і автора звіту про розкопки, і Е. А. Кравченко, як упорядника матеріалу і автора ілюстрацій. Передмова, вступ, розділ 2, висновки, післямова, резюме і додаток написані Е. А. Кравченко, розділ 3 написано Т. Ю. Гошко, список літератури і скорочень складено Е. А. Кравченко, переклад резюме англійською мовою — Е. А. Кравченко.

Персоналію див.:

Болтрик, Ю. В., Ніколова, А. В., Отрошенко, В. В. До 70-річчя Олександра Михайловича Лескова. *Археологія*, 2003, 3, с. 157-159.

Полін, С. В., Ерліх, В. Р. До ювілею Олександра Михайловича Лескова. *Археологія*, 2013, 2, с. 146-148.

К 80-летию... 2013. К 80-летию Александра Михайловича Лескова. *Вестник древней истории*, 2013, 3, с. 202-204.

ОПИС ШИРОКІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА, КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ І ІНВЕНТАРІЮ

ВСТУП

Пам'ятки півночі Понту часу фінальної бронзи містять у собі інформацію щодо однієї надзвичайно важливої і цікавої археологічної теми — місцевого субстратного населення передскіфського часу. Хто вони були, хто їх найближчі родичі, їх контакти із іншими племенами і історична доля — все це може надати відповіді на низку питань щодо історії населення регіону і за фіналу бронзової доби, і початку залізної. Адже саме в вивченні місцевих культур, що перетворювали і стали субстратом для найперших кочових племен, що прийшли до Причорномор'я, може міститися відповідь на питання подібності матеріальної культури цих ранніх кочовиків із старожитностями контактних зон — Балкано-Карпатської, Прутсько-Подільської, Північнокавказької та інших. Така тематика була заявлена в українській археології ще після II Світової війни О. К. Тахтаєм, який вирішив поєднати старожитності кінця бронзової доби Криму і Нижнього Подніпров'я. Проте реалізувати цей задум він не встиг — був засуджений, а після звільнення з табору до цієї тематики вже не повертався (Граб, Супруненко, 1991). З того часу така тематика в радянській археології на розроблялася, але відкриття і дослідження низки великих могильників фінальної бронзи в пониззі Дніпра в післявоєнний час вимагають в чергове поставити питання про синхронізацію пам'яток цих двох регіонів. Перш за все йдеться про білозерські старожитності, повністю синхронні тому типові кримських пам'яток, які називають фінальною бронзою Криму (Колотухин, 1996, 2003) і іноді плутають із кизил-кобинською культурою. В наших дослідженнях це питання також виникло в процесі аналізу старожитностей фінальної бронзи Інкерманської долини. Широківський могильник надав аналогії двом горизонтам Уч-Баша — Іа-УБ і ІІ-УБ, тим самим відкривши кілька питань: чому білозерських аналогій не має в найранішому — І горизонті Уч-Баша (І-УБ), яка функція білозерських речей в уч-баських матеріалах і багато іншого, пов'язаного із комплексом господарства (Кравченко, 2011, с. 45—53; Кравченко та ін., 2016, с. 255—270).

Одним із великих могильників білозерської культури, який знаходиться чи не найближче за решту могильників Білозерки до Криму —

Вступ (9) План могильника біля с. Широке (12) Курган 1 і впускні поховання (13) Курган 2 (18) Безкурганні поховання (24)

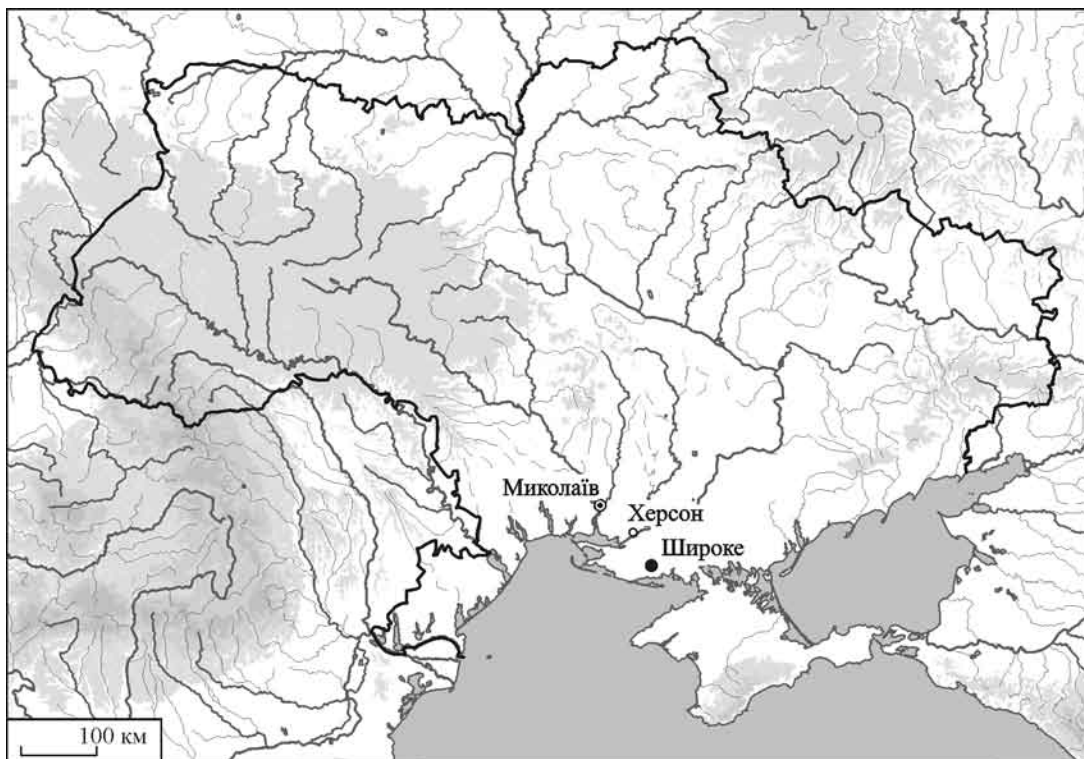

Рис. 1.1. Місце розташування Широківського могильника на карті України

в степу на відстані близько 10 км на північ від сучасної берегової лінії Джарилгацької затоки, розташованої якраз навпроти північного берега Криму, — є Широківський (рис. 1.1), розкопаний О. М. Лесковим в 1960-х рр., проте досі повністю не опублікований. Частково його матеріали введені в науковий обіг самим автором (Лесков, 1971, с. 75—91), який відносив могильник до білозерського етапу пізньозрубної культури X—IX ст. до н. е. і намагався ще підвищити верхню хронологічну межу, дотягуючи ці старожитності до дат Новочеркаського скарбу і Чорногоровки (Там само, с. 90, 91). Дещо пізніше матеріали Широківського могильника було використано як еталонну поховальну пам'ятку білозерського етапу пізньозрубної культури в докторській дисертації О. М. Лескова (Лесков, 1975, с. 21). Ці матеріали були використані пізніше В. В. Отрощенко і Н. О. Гаврилюк у своїх кандидатських дисертаціях для характе-

ристики культур фіналу доби бронзи Північного Причорномор'я (Гаврилюк, 1980, Отрощенко, 1981), В. В. Отрощенко для узагальнення матеріалу білозерської культури серед старожитностей доби пізньої бронзи (Отрощенко, 2001; Березанська та ін., 1986), у тематичних наукових сюжетах М. Т. Кашуби для хронологічних побудов (Kashuba, 2008) і С. М. Агульнікова для просторової характеристики білозерських могильників (Агульников, 2018). Крім того помилково матеріали Широкого Херсонської області було залучено для характеристики білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я В. П. Ванчуговим, швидше за все, в поєднанні із матеріалами курганного могильника у Широкому Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. (Ванчугов, 1990, с. 47). На жаль, це послужило приводом для подальших посилань у наступних покоління археологів. Ми також використовувати ці обмежені матеріа-

ли із авторської публікації для порівняльного аналізу матеріалу Криму і культур Північного Причорномор'я (Кравченко, 2004; 2009; 2011, с. 51—59, горизонти Ia-УБ, II-УБ). Майже відразу після закінчення розкопок було проаналізовано антропологічний матеріал Широківського могильника. Із матеріалом безпосередньо працювала С. І. Круц, результати її досліджень опубліковано у низці видань (Зіневич, Круц, 1968; Круц, 1984). Синхронність цих старожитностей і їх типологічна подібність і послужили, власне, основним поштовхом до опрацювання всієї колекції розкопок Широківського могильника, а також вивчення поховальних традицій населення, що його лишило.

Ще більше аргументів на користь аналізу нижньодніпровських фінальнобронзових старожитностей у контексті кримської фінальної бронзи додали нещодавні роботи кліматологів. Проте, кардинально протилежні висновки океанографів унеможливлюють реконструкцію давнього рельєфа берегової лінії Каркінітської затоки в районі о. Джарилгач і протилежного берега Криму — існування феодосійської регресії (Янко-Хомбах та ін., 2011) не підтверджується останніми дослідженнями (Lericolais, 2011). Тому тим більш важливою стає синхронізація і типологічне порівняння старожитностей Нижнього Подніпров'я і Криму часу фінальної бронзи.

ПЛАН МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ШИРОКЕ

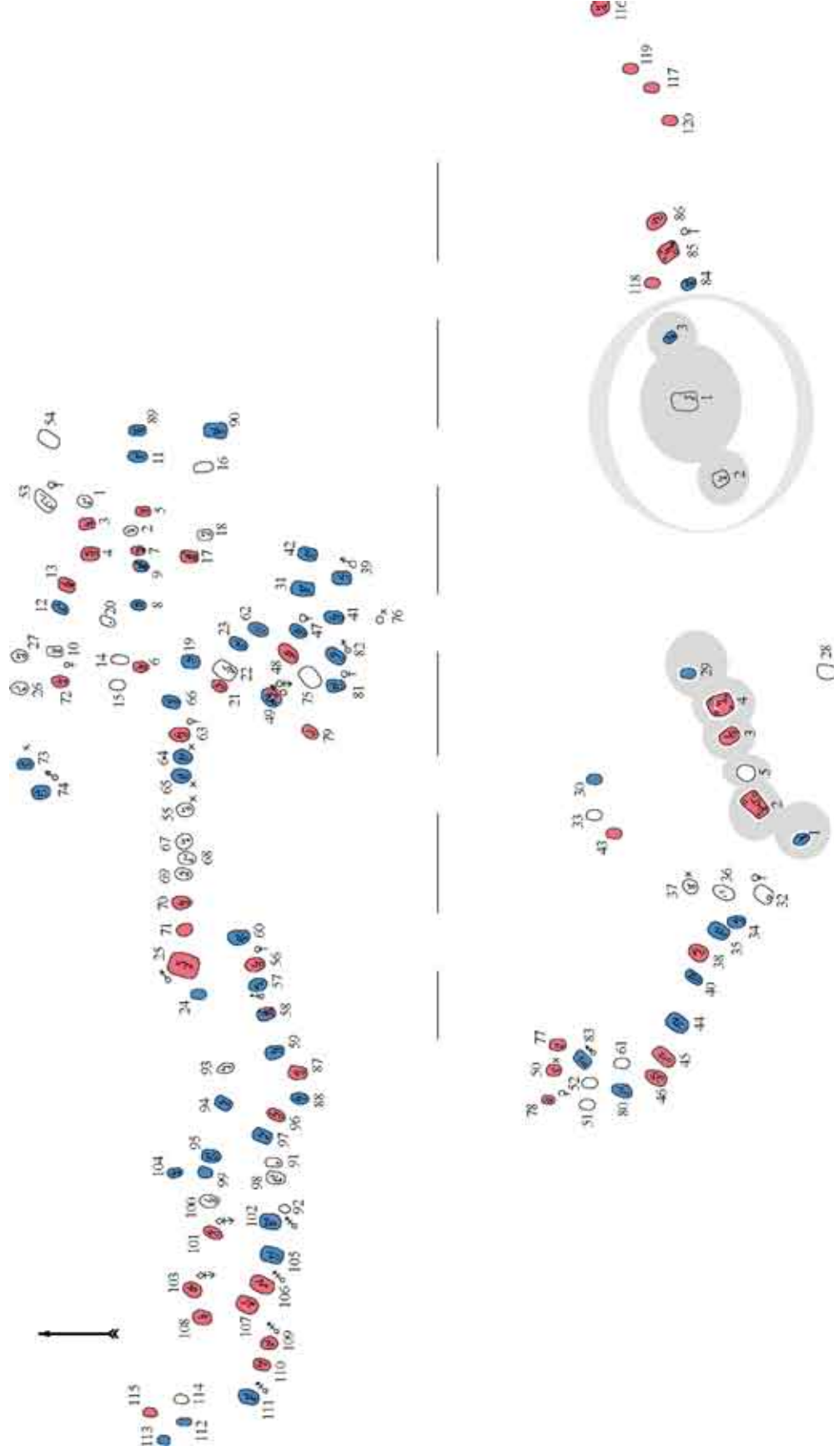

Рис. 1.2. План Широківського могильника *.

* Оскільки у звітній документації відсутній генеральний план Широківського могильника, я використовую як основу приведенний С. М. Агульніковим план (Агульников, с. 131).

2018), вивірений і виправлений мною (Е. А. Кравченко) відповідно до звіту про розкопки авторства О. М. Лєскова (Лєсков, 1961—1963). Аналіз планування наведено у розд. 2 (с. 131).

КУРГАН 1 І ВПУСКНІ ПОХОВАННЯ

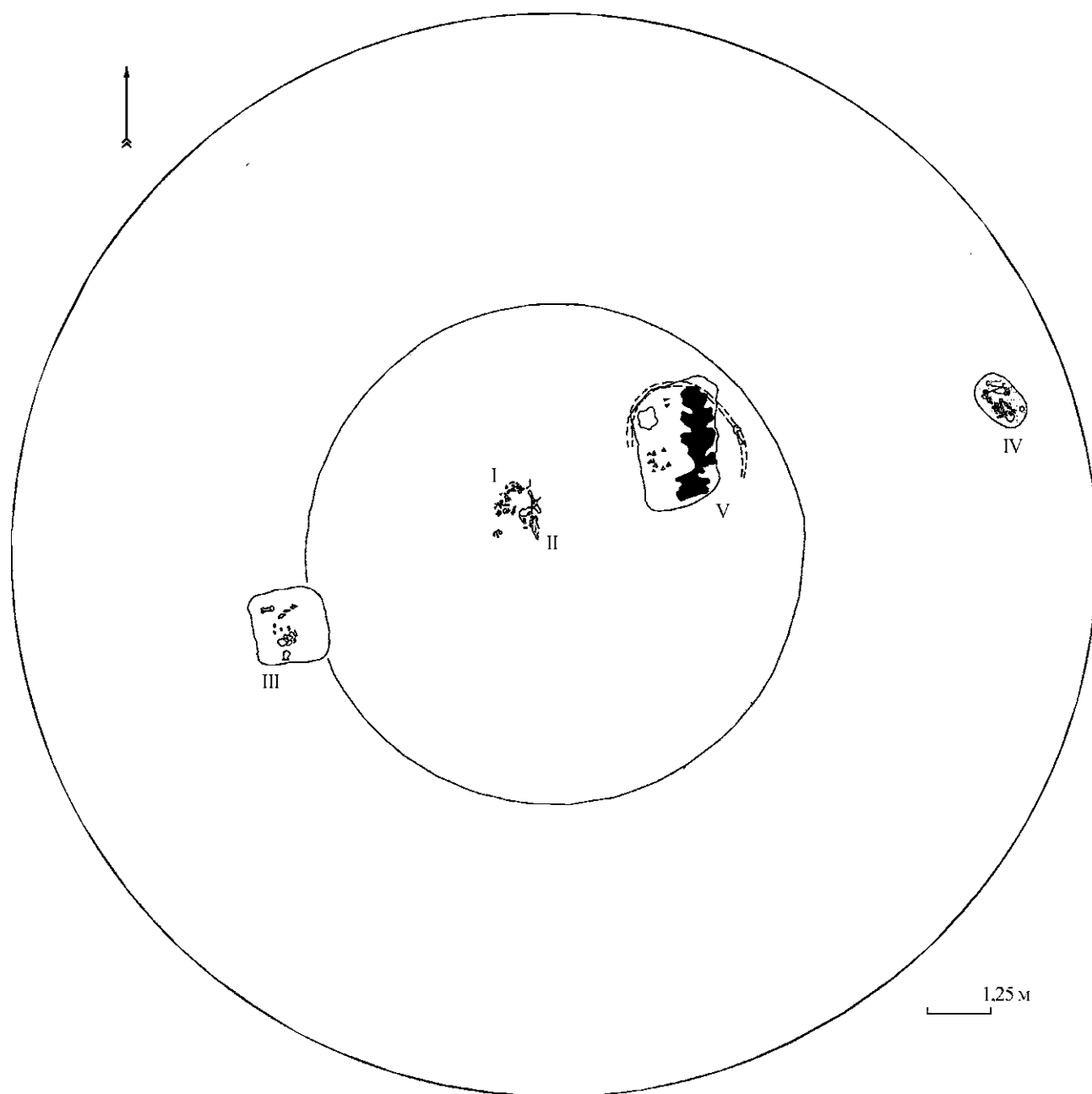

Рис. 1.3. Курган 1 (висота 0,15 м, діаметр 15 м).

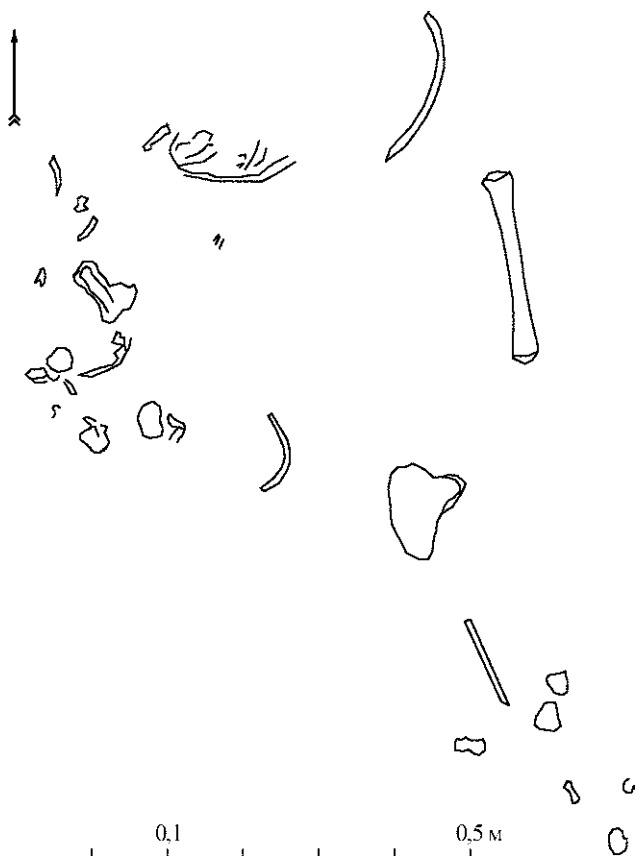

Рис. 1.4. Впускні поховання.

Поховання I (середньовічне?). Кістки зафіксовано на глибині 0,7—0,75 м, положення не встановлено.

Поховання II (скіфське). Віднайдено під похованням I, в переважній більшості знищено верхнім похованням. Кістяк лежав випростано на спині головою на північний захід. Біля тазових кісток знайдено залізний ніж з горбатою спинкою.

Поховання могильника білозерської культури були віднайдені в процесі зняття курганного насипу на рівні материка. Даних, чи були якісь насипи над цими похованнями, і рівень їх впуску із давнього горизонту звітна документація не містить. У звіті зазначено, що під насипом кургану було віднайдено три поховання ґрунтового могильника, які не мають відношення до насипу кургану.

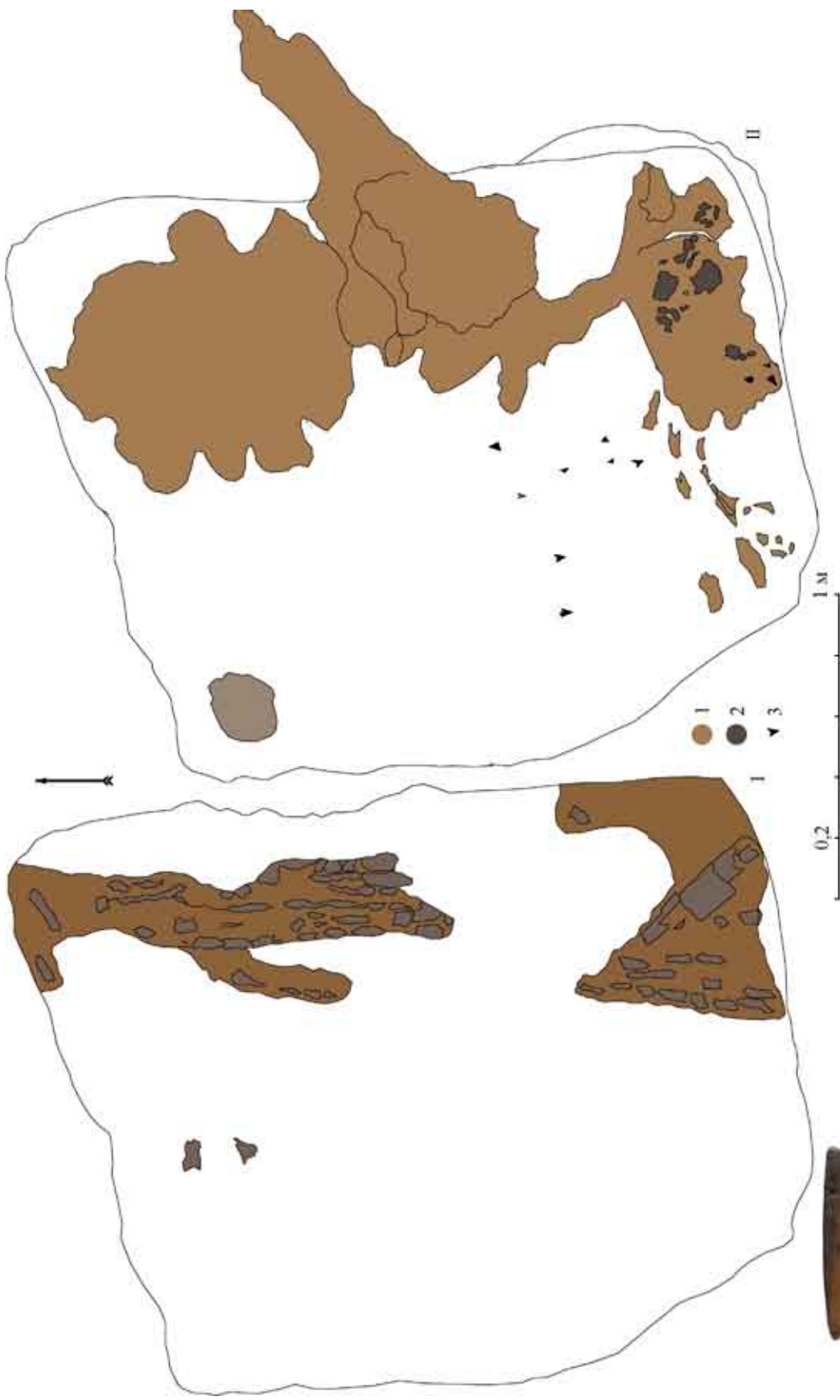

Рис. 1.5. Поховання 1 (за кресленням — V, див. рис. 1.3) простежено з глибини 1,3 м від поверхні кургану в північно-східному секторі. Яму було перекрито дерев'яним накатом (I, II: 2), що лежав уздовж і шаром камики 15 см завтовшки (II:1). На глибині 1,8 м знайдені уламки ліпної посудини (II:3; III), на глибині 2,1 м (1,7 м від давнього горизонту) простежено дно могили. Яма мала неправильну чотирикутну форму з заокругленими кутами, незначно витягнуту по лінії Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх. Довжина ями 2,4 м. Ширина 1,9 м. На дні ями були окремі кістки людини, могили пограбовано. Грабіжники потрапили через західну половину могильної ями, де не збереглися залишки дерев'яного перекриття і каміння *.

* Тут і далі. Опис інвентарю, що міститься в колекції розкопок, наведено у додатку (с. 182).

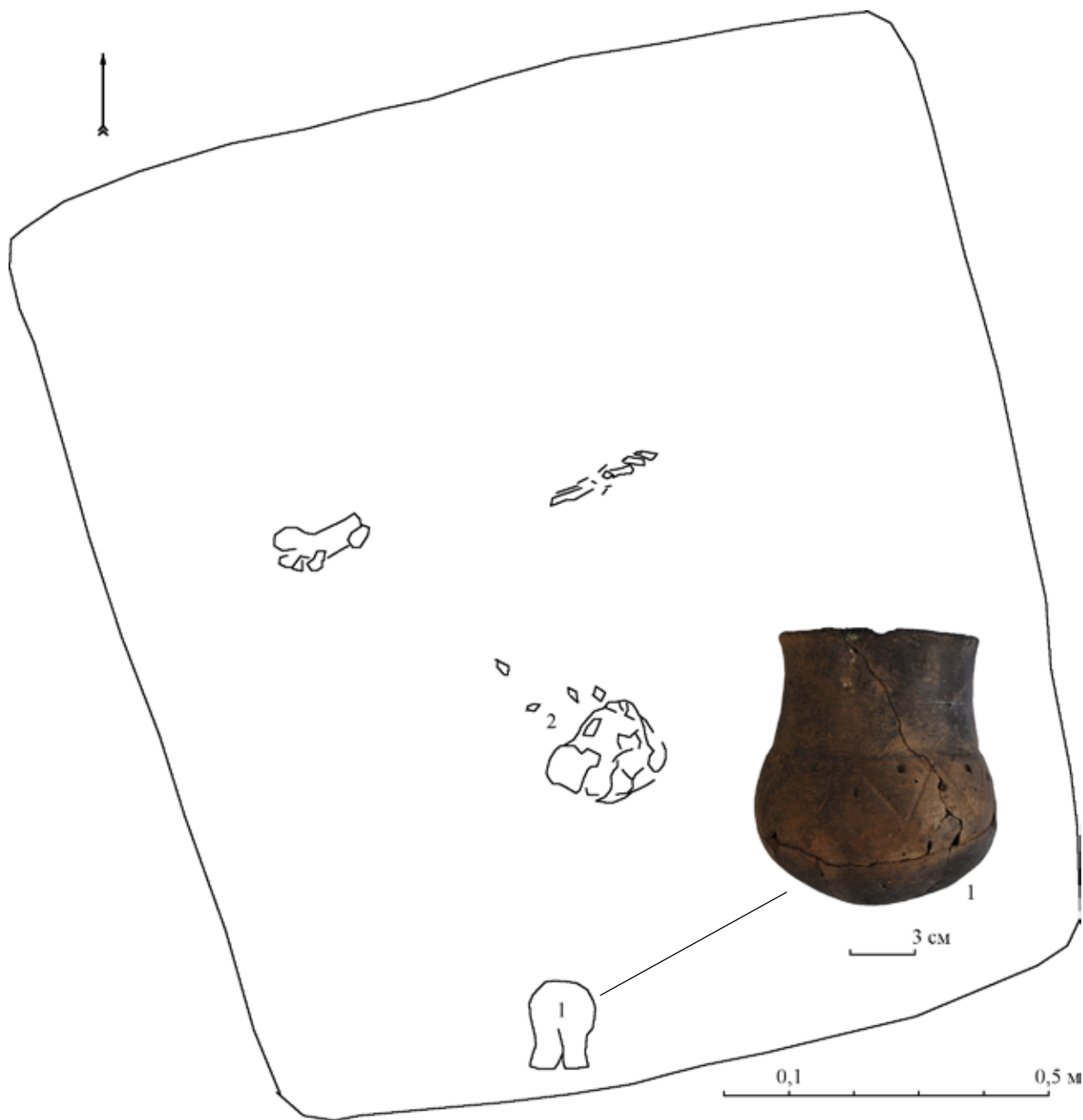

Рис. 1.6. Поховання 2 (за кресленням — III, див. рис. 1.3) простежено на глибині 1,3 м в південно-західному секторі. Яма завдовжки 1,5 м, завширшки 1,4/1,25 м, завглибшки 1,4 м мала неправильну чотирикутну форму з заокругленими кутами, слабо витягнуту по лінії Пн-Пн-Зах — Пд-Пд-Сх. На дні знайдено дитя-

чий череп, що лежав у південній половині ями. Навколо черепа зібрано сім намистин (п'ять із зеленого скла, одна з сердоліку, одна з темноредного каменю) і 2 кістяні пронизки (2). Біля південної стінки лежав лискований кубок зі штампованим орнаментом (1). У центральній частині ями знайдено кістки тварини.

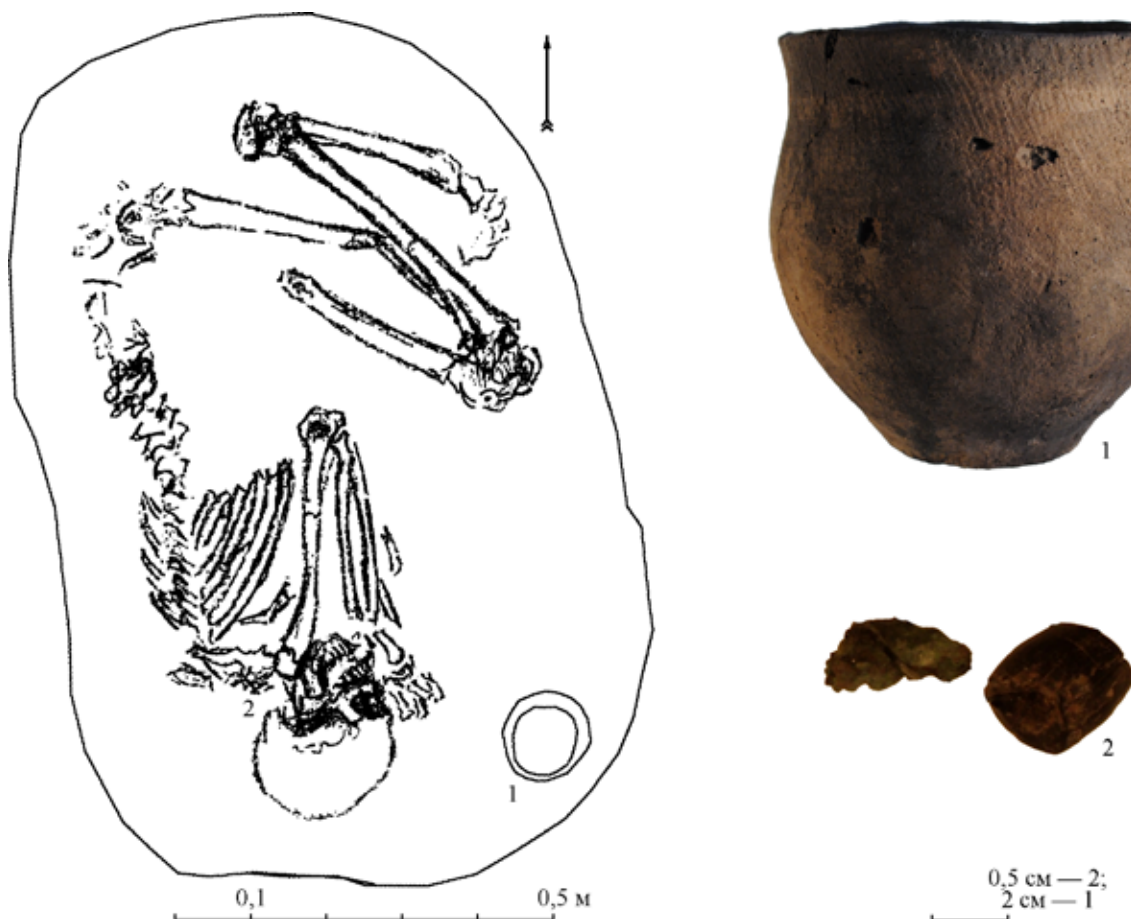

Рис. 1.7. Поховання 3 (за кресленням — IV, див. рис. 1.3) знайдено на периферії кургану в північно-східному секторі на глибині 1,2 м. Яма завдовжки 1,17 м, завширшки 0,75 м, завглибшки 0,25 м мала прямокутну форму із заокругленими кутами, витягнута по лінії Пн — Пд. Кістяк лежав зібгано на правому боці головою на південь. Руки

притиснуті до грудей, кисті біля обличчя, ноги зігнута у колінах і підтягнута до ліктів, ступні біля тазу. Перед обличчям у південно-східному куті стояв пласкодонний горщик із слідами смугового згладжування (1). Під черепом в області шийних хребців лежали бронзова пронизка, згорнута із пластини, і геширова намистина (2).

КУРГАН 2

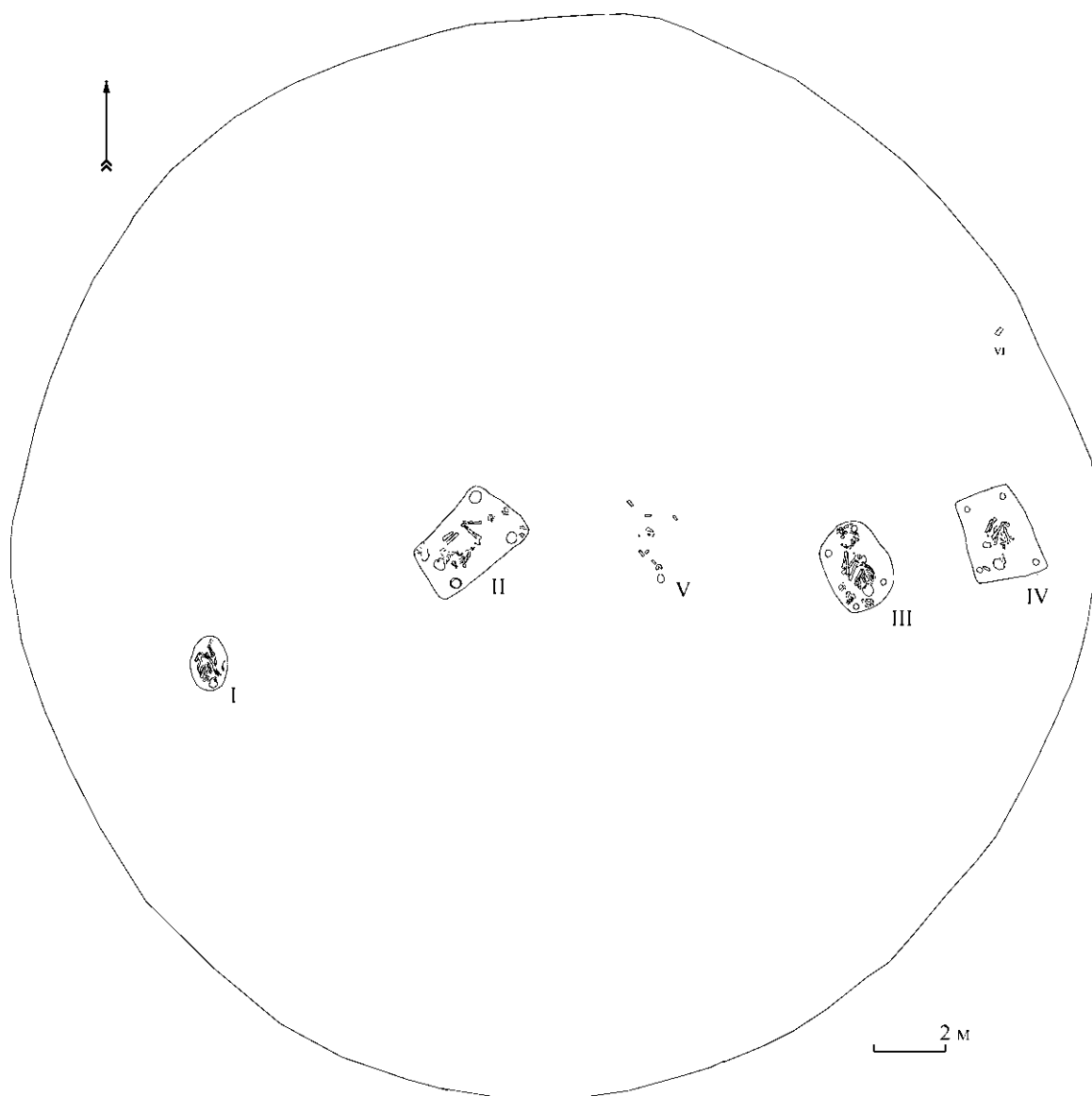

Рис. 1.8. Курган 2. Знаходився на відстані 18 м на захід від кургану 1. Насип кургану пошкоджено оранкою, висота насипу на момент розкопок — близько 0,5 м, діаметр 26 м. Стратиграфічні спостереження показали, що поховання 2 і 3 цього кургану були впущені в материк з рівня давнього горизонту і мали власні невеликі насипи, а насип кургану утворено

після здійснення поховання 5, що знаходилося в чорноземному шарі і було впущене між похованнями 2 і 3. На відміну від решти поховань під цим курганним насипом, здійснених у материк і рівня давнього горизонту, поховання 5 було здійснено у чорноземному шарі, тобто у насипі. Усього під насипами, що утворили курган 2, було знайдено п'ять поховань.

Рис. 1.9. Поховання 1 (за кресленням — I, див. рис. 1.8) зафіксоване на глибині 1,04 м в південно-західній полі. Яма 0,2 м завглибшки, 1,2 м завдовжки і 0,8 м завширшки була овальної форми, орієнтовна меридіанально. Небіжчик лежав зібгано на правому боці. Руки зігнуті у ліктях, кисті біля підборіддя, ноги зігнута у колінах і підтягнута до ліктів. Біля кистей лежала щелепа вівці.

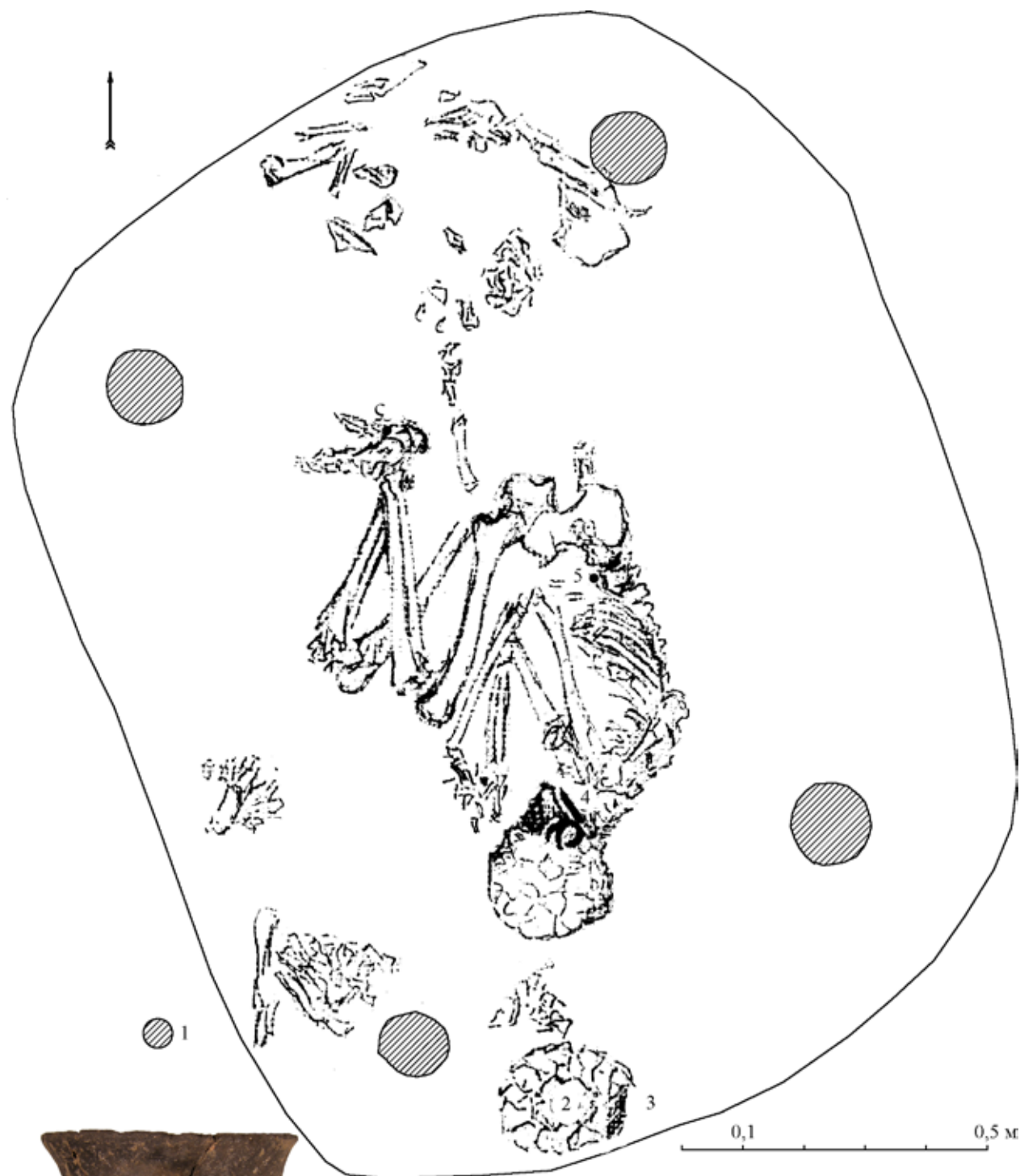

Рис. 1.10. Поховання 2 (за кресленням — П, див. рис. 1.8) зафіксовано в центральній частині кургану на глибині 1,05 м. У заповненні ями зустрічалися залишки дерев'яного покриття (1). Яма завглибшки 0,25 м, завдовжки 2 м, завширшки 1,6 м мала форму неправильного чотирикутника із закругленими кутами, орієнтована Пн-Сх — Пд-Зх. По кутах ями залишилися круглі в плані ямки від стовпів діаметром 0,22—0,30 м, глибиною 0,15—0,40 м (2). У центрі ями лежав кістяк у зібганому стані на лівому боці головою

на південний захід. Ліва рука, зігнута у лікті, направлена до обличчя, положення правої не зрозуміло, ноги, зігнуті у колінах, лежали під прямим кутом до тазу. На плечовій кістці знайдено бронзову фібулу лук'янівського типу (3), звернуту з проволочки 0,3 см у перетині. Довжина фібули 6 см, висота 3,5 см. Біля шийних хребців зібрано сім намистин з синього скла, одна бурштинова намистина (4) і дві виті пронизки, згорнуті із золотого дроту. Під черепом знайдено двос фрагментованих бронзових скроневих підвісок (5).

Рис. 1.11. Поховання 3 (за кресленням — П, див. рис. 1.8) зафіксовано на глибині 1,05 м. Яма 0,8 м завглибшки, 1,75 м завдовжки і 1,4 м завширшки мала прямокутну форму з заокругленими кутами, орієнтовану Пн-Пн-Зх — Пд-

Пд-Сх. По кутах залишилися круглі у плані ямки від стовпів діаметром 0,10—0,13 м і глибиною 0,17—0,30 м. У центрі лежав похований у зібганому стані на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнута у ліктях, кисті перед обличчям,

0,5 cm — 3, 5;
1 cm — 4;
3 cm — 1

ноги зігнуто у колінах і підтягнуто до ліктьових кісток. Біля південної стінки могили лежала ліпна посудина (2). поруч із нею — бронзова циліндрична намистина (3). На вушних кістках лежали

бронзові сережки-кільця (4), Біля шийних хребців знайдено бронзову шпильку зі скрученою головкою (4, не збереглася), біля п'яткової кістки знайдено сердолікову намистину (5).

◁ **Рис. 1.12.** Поховання 4 (за кресленням — IV, див. рис. 1.8) зафіксовано у східній полі кургану на глибині 1,05 м. У заповненні ями зустрічаються залишки дерева від перекриття. Яма 0,5 м завглибшки, 1,75 м завдовжки і 1,6 м завширшки була майже квадратної форми із прямими кутами, орієнтована меридіанально. По кутах ями залишились круглі у плані ямки

від стовпів перекриття діаметром 0,12—0,14 м, глибиною 0,10—0,25 м. Поховання пограбовано, залишки кістяка знайдено у південній половині ями. Ймовірно, що небіжчика було поховано зібгано на лівому боці головою на південь. Поруч із кістяком стояла велика лискована посудина прикрашена канельованим орнаментом (1).

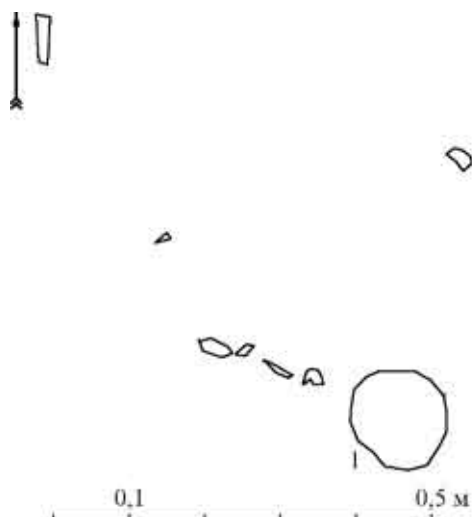

Рис. 1.13. Поховання 5 (за кресленням — V, див. рис. 1.8) зафіксовано в центральній частині кургану на глибині 0,65—0,7 м, могильну яму не простежено, кістяк зруйновано.

Ймовірно, що було поховано дитину, орієнтовано головою на південь. Біля кісток черепа знайдено лисковану посудину чашоподібної форми (1).

БЕЗКУРГАННІ ПОХОВАННЯ

Рис. 1.14. Поховання 1 знаходилося на 325 м до півночі від поховання 2 кургану 1. У ямі завдовжки 1 м, завширшки 0,6 м, завглибшки 0,65 м овальної форми знайдено залишки кістяка, за положенням яких небіжчика поклали зібгано головою на південь. Біля південної стінки лежала ліпна посудина, орнаментована трьома однаковими наліпними фігурами у вигляді перевернутої кінцями до низу підкови (1).

Рис. 1.15. Поховання 2 знаходилося на 4,25 м до південного заходу від поховання 1. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 0,85 м завдовжки, 0,65 м завширшки і 0,45 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, знайдено залишки кістяка. Ймовірно, небіжчика було покладено головою на південь. У південно-східному куті стояла невелика горщикоподібна посудина (1).

Рис. 1.16. Поховання 3 знаходилося на 1,5 м до заходу від поховання 1. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,2 м завдовжки, 0,9 м. завширшки і 0,85 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, знайдено залишки кістяка, за положенням яких можна припустити, що небіжчика було покладено зібгано на лівому боці головою на південь.

Зігнуті у колінах ноги лежали під прямим кутом до тазу. Біля черепа знайдено двоє бронзових скроневих кілець (1), біля західної стінки стояла керамічна посудина (2), біля стегнової кістки знайдено пастову намистину (3), біля коліна — шматочки дерева (I).

Стать — жіноча (maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.17. Поховання 4 знайдено на 1,55 м до заходу від поховання 3. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,6 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 0,8 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, лежав у західній її частині у зібганому стані на лівому боці кістяк головою на південь. Руки зігнuto у ліктях і покладено перед обличчям, ноги зігнuto у колінах і незначно зігнано. Під

підборіддям знайдено бронзовий бубонець (1, не зберігся), поруч біля шийних хребців — шість геширових намистин (2). Між черепом і південною стінкою лежала кубкоподібна посудина, орнаментована зубчатим штампом (3). У могилі зустрічаються окремі шматочки дерева (I).

Стать — жіноча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.18. Поховання 5 знаходилося на 1,75 м до Пд-Сх від поховання 2. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1 м завдовжки, 0,6 м завширшки і 0,7 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, лежав на лівому боці у зігнутому стані кістяк головою на пів-

день. Положення рук не зрозуміло, ноги зігнуті у колінах і трохи підтягнуті до черева. Біля черепа стояла кубкоподібна посудина (1).

Стать — жіноча (*adultus*) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.19. Поховання 6 знайдено у 13 м до заходу від поховання 2. У ямі овальної форми 1,2 м завдовжки, 0,8 м завширшки і 0,5 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, лежав уздовж східної стінки на лівому боці у зібганому стані кістяк головою на південь. Біля черепа знайдено трое бронзових скроневих кілець (3), біля південної стінки стояло двоє посудин: чашоподібна підлощена посудина (1) і горщико-

подібна посудина із випуклим тулубом і відігнутим вінцем, пласкодонна (2, не збереглася). На переході у тулуб посудина орнаментована вервечкою круглих вдавлень, в одному місці від горизонтальної вервечки відходить три вертикальних відрізка, нанесених такими ж вдавленнями. Висота посудини 12,9 см, діаметр вінців — 9,1 см, діаметр дна — 6,7 см.

Рис. 1.20. Поховання 7 знайдено в 3 м до півдня від поховання 4. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 1,1 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, лежав на лівому боці

у сильно зібганому стані кістяк головою на південь. Руки зігнуто у ліктях, направлено до обличчя, ноги піджато до ліктьових кісток. За плечовими кістками біля східної стінки знайдено бронзове скроневе кільце (1).

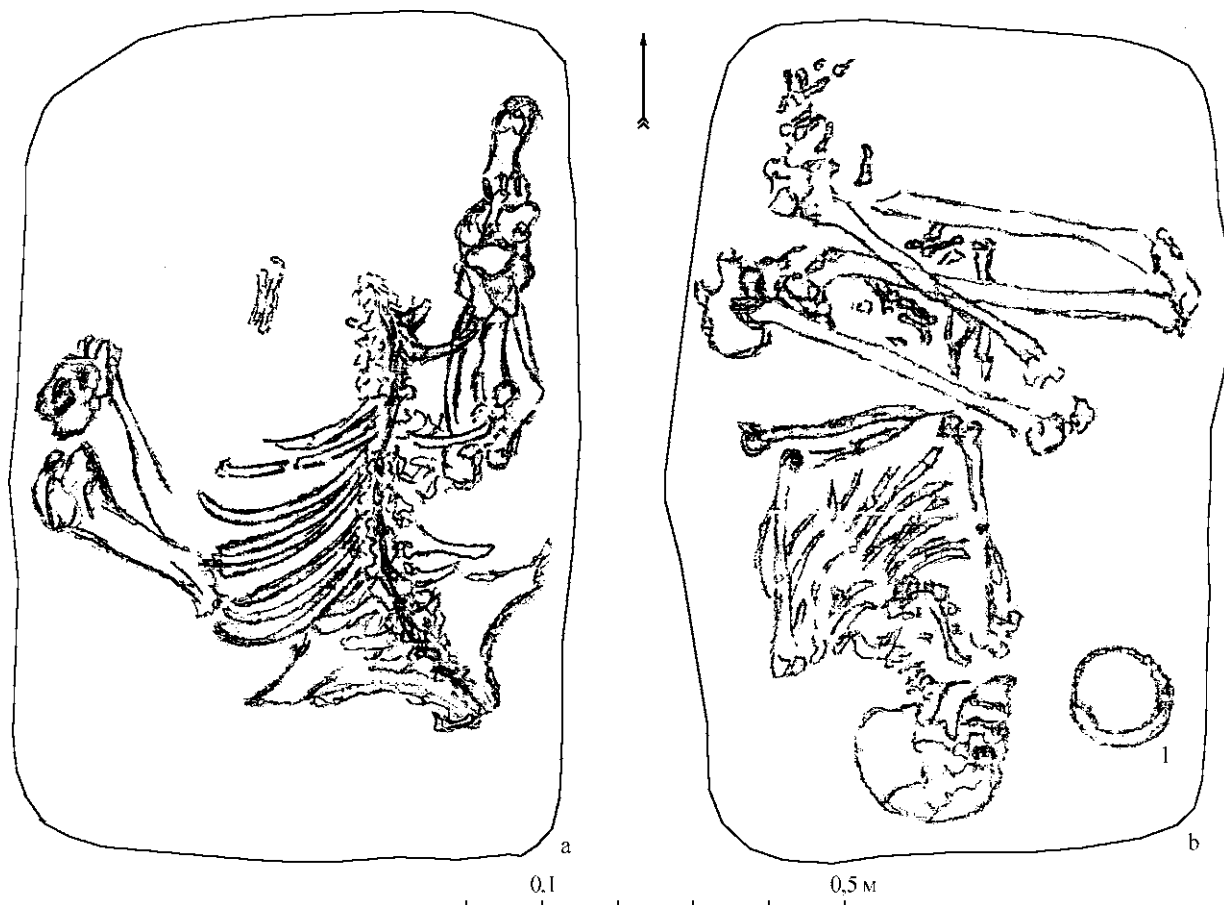

Рис. 1.21. Поховання 8 знаходилося на 5,4 м до сходу від поховання 4. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,1 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 1,1—1,2 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, на глибині 0,75 м знайдено кістки ребер коня, до глибини 1 м центральну частину ями займала задня частина туші коня (а). Під кінськими кістками на дні ями лежав небіжчик зібгано на правому боці головою на південь (б). Праву руку витягнуто, ліву зігнуто у лікті і покладено на коліна. Праву ногу зігнуто у коліні і покладено під прямим кутом до тазу, ліву ногу

трохи підтягнуто до черева. Ступні ніг лежали поруч із тазом. Перед обличчям похованого біля східної стінки могили стояв ліпний плоскодонний горщик витягнутих пропорцій з незначно випуклим тулубом і високими прямими вінцями (1, не зберігся). Трохи нижче основи вінця посудина оперезана вервечкою заглиблень, нанесених загостреною паличкою. Від цього поясу вниз по тулубу нанесені ще декілька таких самих заглиблень, що утворюють двоє невеликих вертикальних відростки. Висота посудини 20 см, діаметр вінців 10,5 см, діаметр дна — 7 см.

Рис. 1.22. Поховання 9 знаходилось на 3 м до сходу від поховання 8. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,1 м завдовжки, 0,65 м завширшки і 0,55 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, знайдено залишки двох кістяків. У південно-східному куті знаходився череп, що лежав обличчям до сходу, тобто на правому боці. Другий череп і декілька трубчатих кісток займали північну половину могили, причому череп лежав в центрі. Біля першого черепа знайдено уламки ліпної кераміки (2), а поруч з другим уламок бронзового скроневого кільця (1, не збереглося). Поховання пограбоване.

Рис. 1.23. Поховання 10 знаходилось на 10,5 м до Пн-Зх від поховання 9. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,3 м завдовжки, 0,75 м завширшки і 0,3 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, знайдено зрушений з місця кістяк. Щелепа і шийні хребці знайдено у засипу могили, череп лежить окремо від кістяка. На черепі були залишки окису бронзи. Найімовірніше, що небіжчика було покладено на спину із піднятими вгору колінами, які пізніше впали ліворуч. Руки, зігнуті у ліктях, лежали на грудях. У могилі знайдено шматочок вохри.

Рис. 1.24. Поховання 11 знаходилось в 5 м до сходу від поховання 5. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,25 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,35 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, лежав у південній частині могили на правому боці у зібганому стані кістяк підлітка головою на південь. Перед обличчям в нього стояв ліпний черпак (1).

Рис. 1.25. Поховання 12 знайдено на 3,75 м до Сх від поховання 10. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,1 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,6 м завглибшки, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, лежав правому боці у зібганому стані кістяк головою на Пн-Пн-Зх.

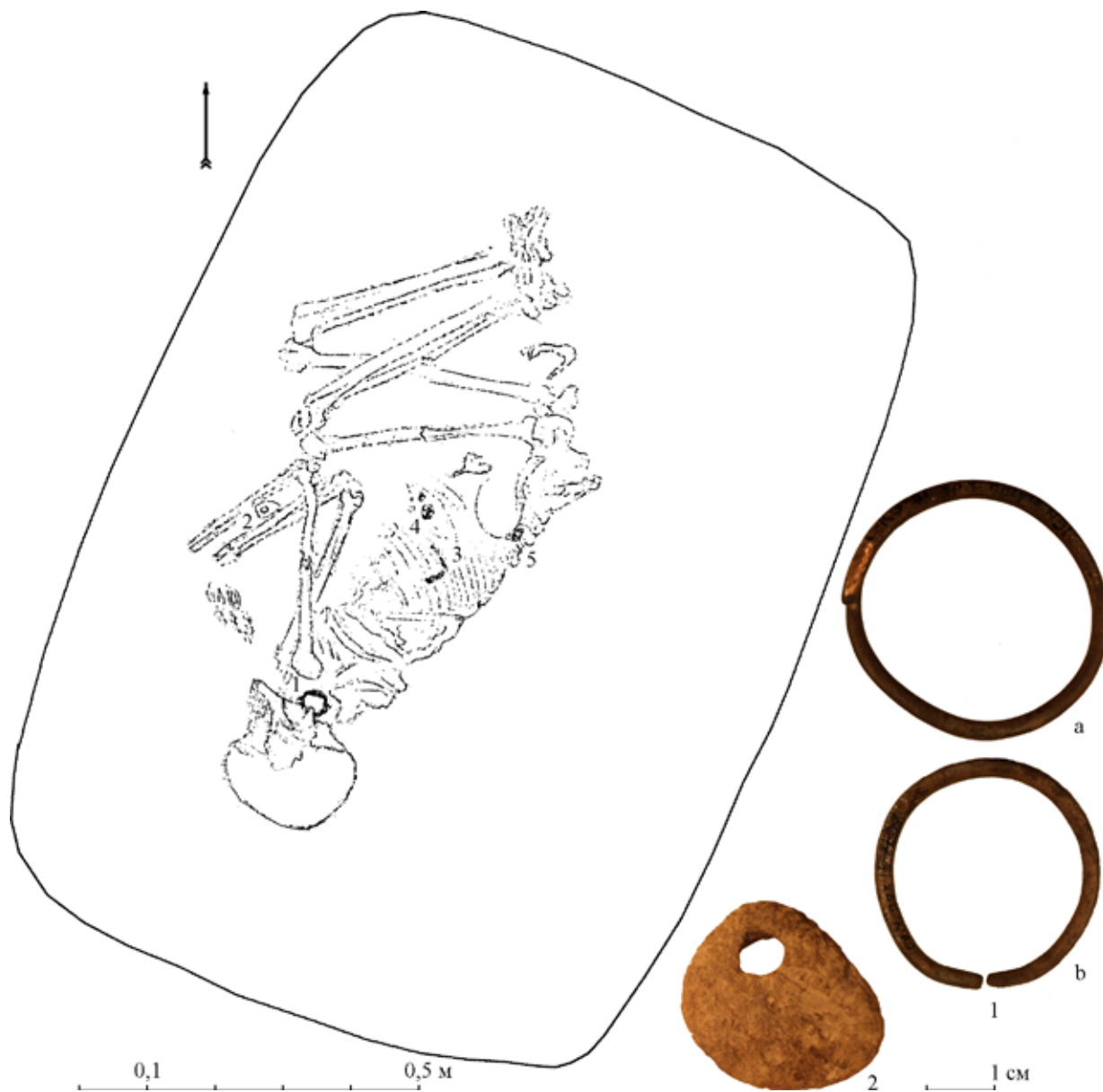

Рис. 1.26. Поховання 13 знайдено на 1,75 м до сходу від поховання 12. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,45 м завдовжки, 1 м завширшки і 0,6 м завглибшки, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, лежав у західній половині могили на лівому боці у збіганому стані кістяк головою на Пн-Пн-Зх. Руки зігнута у ліктях, кисті лежать на рівні ключиць. Ноги підтягнуто так, що коліна торкають-

ся ліктів. На вушних раковинах знайдено двоє бронзових кілець (1), між кистями рук знайдено кам'яну підвіску (2), серед ребер лежало 6 геширових, одна скляна, одна бронзова намистини і дві бронзові пронизки (3—5, не збереглися), а також фрагмент кераміки.

Стать — жіноча (adultus—maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Креслення відсутнє. Поховання 14 знайдено на 0,6 м до Пн-Пн-Сх від поховання 6. Яма підпрямокутної форми 1,3 м завдовжки,

0,9 м завширшки і 0,4 м завглибшки, орієнтована меридіанально. Могила виявилася порожньою.

Рис. 1.27. Поховання 15 знаходилося на 0,75 м до заходу від поховання 14. У ямі прямокутної форми 1,05 м завдовжки, 0,6 м завширшки і 0,4 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, було знайдено тільки одну стегнову кістку, яка лежала поперек могили у її північній половині.

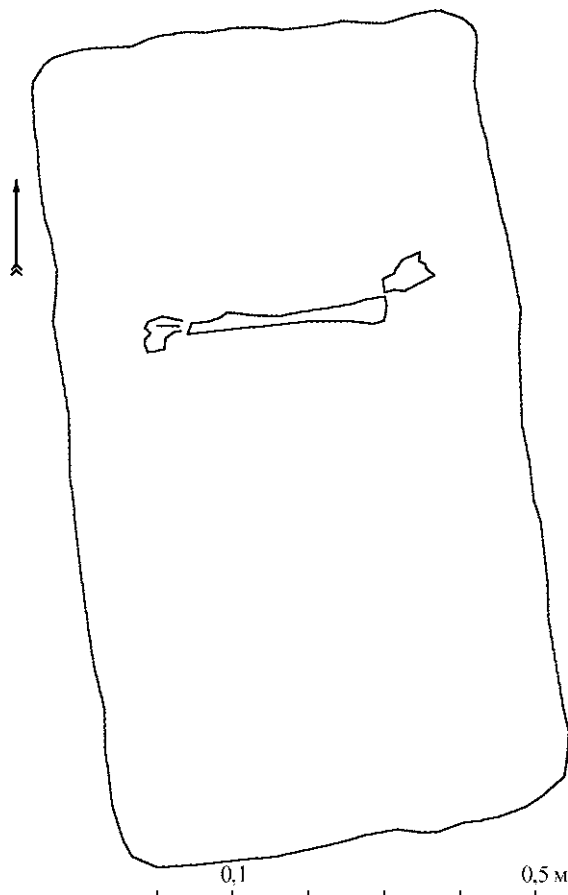

Рис. 1.28. Поховання 16 знаходилось на 5 м до Пд-Пд-3х від поховання 11. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,35 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 0,45 м

завглибшки, орієнтованій Пн-Пн-3х — Пд-Пд-Сх, знайдено окремі людські кістки і декілька фрагментів ліпної кераміки.

Рис. 1.29. Поховання 17 знаходилось на 4 м до Пд від поховання 7. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,45 м завдовжки, 1 м завширшки і 0,75 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, було знайдено двоє кістяків у південно-західній частині могили. Обоє похованих (дорослий і дитина) були

орієнтовані головою на південь. дитячий кістяк лежав біля західної стінки у сильно зібганому стані на лівому боці. Руки зігнуто у ліктях і направлено до обличчя, ноги зігнуто у колінах і підтягнуто до ліктів. Дорослий кістяк лежав поруч зі дитячим на спині із піднятими вверх колінами. Пізніше ноги впали ліворуч, частко-

во перекривши ребра і таз дитини. Ліву руку було витягнуто, праву відкинуто і зігнуто у лікті так, що кисть лежала біля ребер. Біля черепів похованих знайдено кістки тварини (а). На черепі дитини опинилось мініатюрне скроневе кільце (1), на ребрах дитини знайдено мушлю

черепашки (2, не збереглась), біля кисті дорослого лежали три дрібні намистини із мушлі (3, одна не збереглась). Біля ніг дорослого лежали фрагменти ліпної посудини (4, не збереглась).

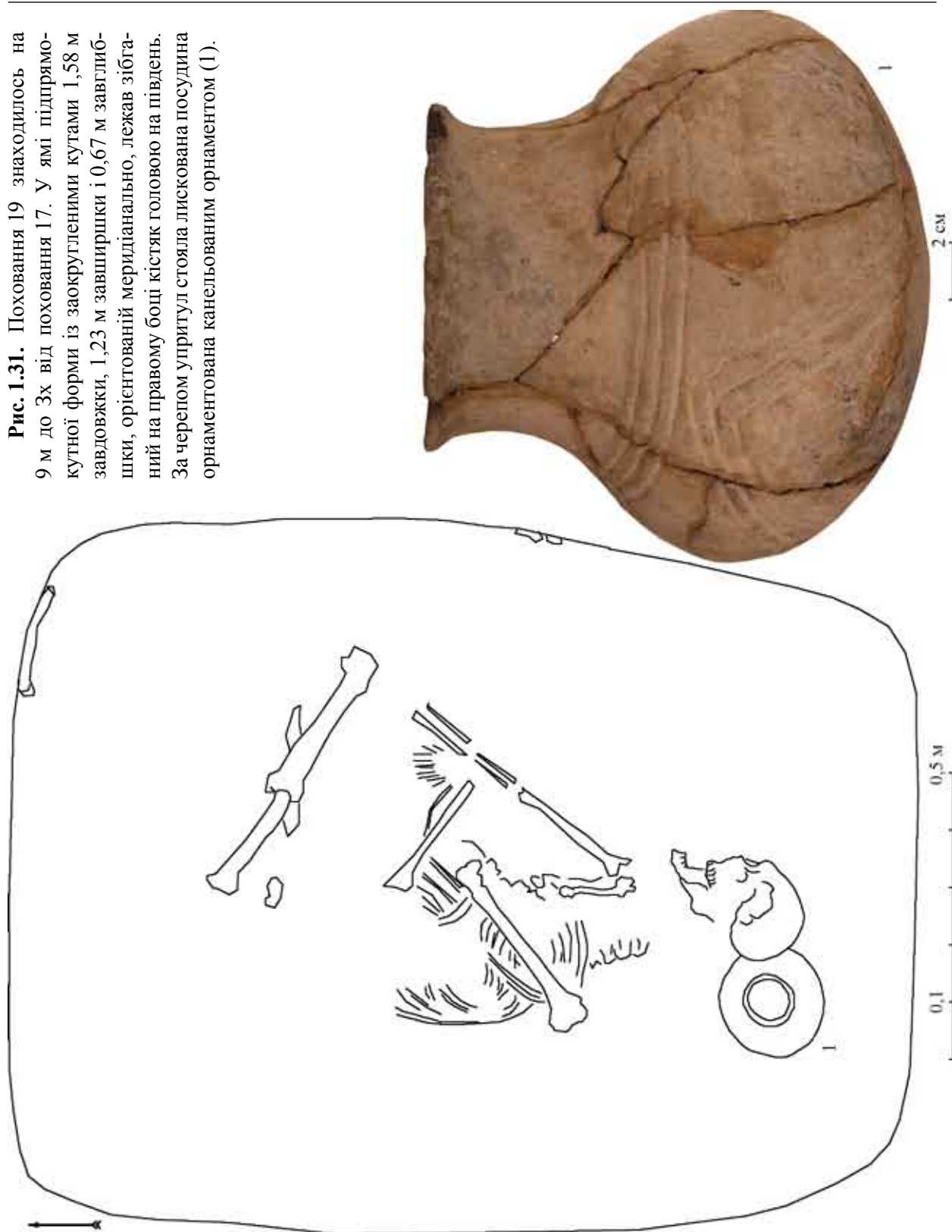
Стать — чоловіча (maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.30. Поховання 18 знаходилося на 1,5 м до Пд-Сх від поховання 17. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,1 м завдовжки, 0,8 м завширшки і 0,7 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, кістяк лежав на спині із піднятими вгору колінами головою на південь. Пізніше ноги впали праворуч, ліву

руку витягнуто вздовж тулуба, кисть лежала на тазі, права рука була зігнута у лікті так, що кисть лежала на рівні плеча. Біля східної стінки стояв ліпний плоскодонний горщик з випуклим тулубом, прямим вінцем і слабко відігнутим краєм, орнаментований під вінцем ледь помітним «відтягнутим» пружком (1).

Рис. 1.31. Поховання 19 знаходилось на 9 м до 3х від поховання 17. У ямі підпрямкутної форми із заокругленими кутами 1,58 м завдовжки, 1,23 м завширшки і 0,67 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, лежав зібганий на правому боці кістяк головою на південь. За черепом упритул стояла лискована посудина орнаментована канельованим орнаментом (1).

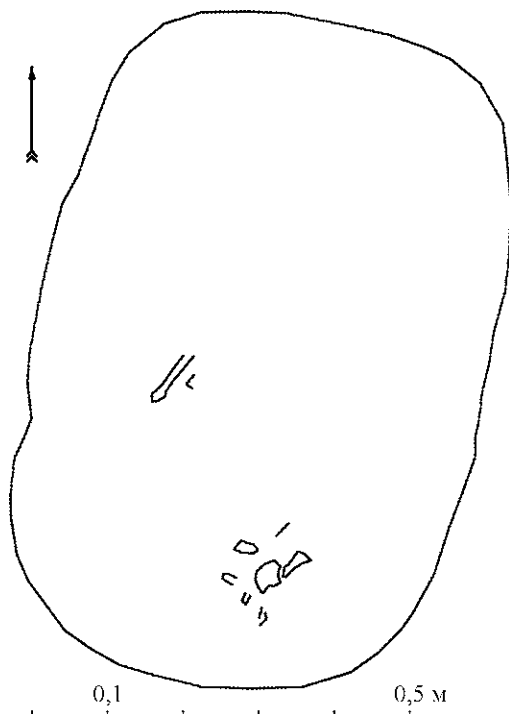

Рис. 1.32. Поховання 20 знаходилося на 2,3 м до Пн-Пн-Зх від поховання 8. У ямі прямокутної форми із сильно заокругленими кутами 0,9 м завдовжки, 0,6 м завширшки і 0,2 м завглибшки, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, знайдено окремі уламки черепа і променевої кістки на дні.

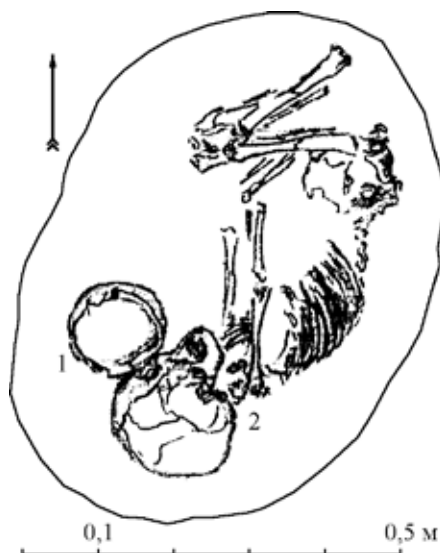

Рис. 1.33. Поховання 21 знайдено на 3,1 м до Пд-Зх від поховання 19. У ямі овальної форми 0,7 м завдовжки, 0,5 м завширшки, 1,05 м завглибшки, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, похована дитина лежала зібгано на лівому

боці головою на південний захід. Руки було витягнуто вздовж тулуба, ноги зігнуто під прямим кутом до тазу. Перед обличчям небіжчика стояла чашоподібна ліпна посудина (1), під черепом знайдено дві бронзові сережки (2).

Рис. 1.34. Поховання 22 знаходилося на 0,7 м до сходу від поховання 21. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,5 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 1,4 м завглибшки, орієнтованій Пн-Сх — Пд-Зх, траплялись

шматочки дерева і кісток тварин у заповненні. На дні могили окрім декількох кісток тварин знайдено уламки людських черепів і декілька кісток. Біля уламка черепа знайдено геширову намистину (1). Поховання пограбоване.

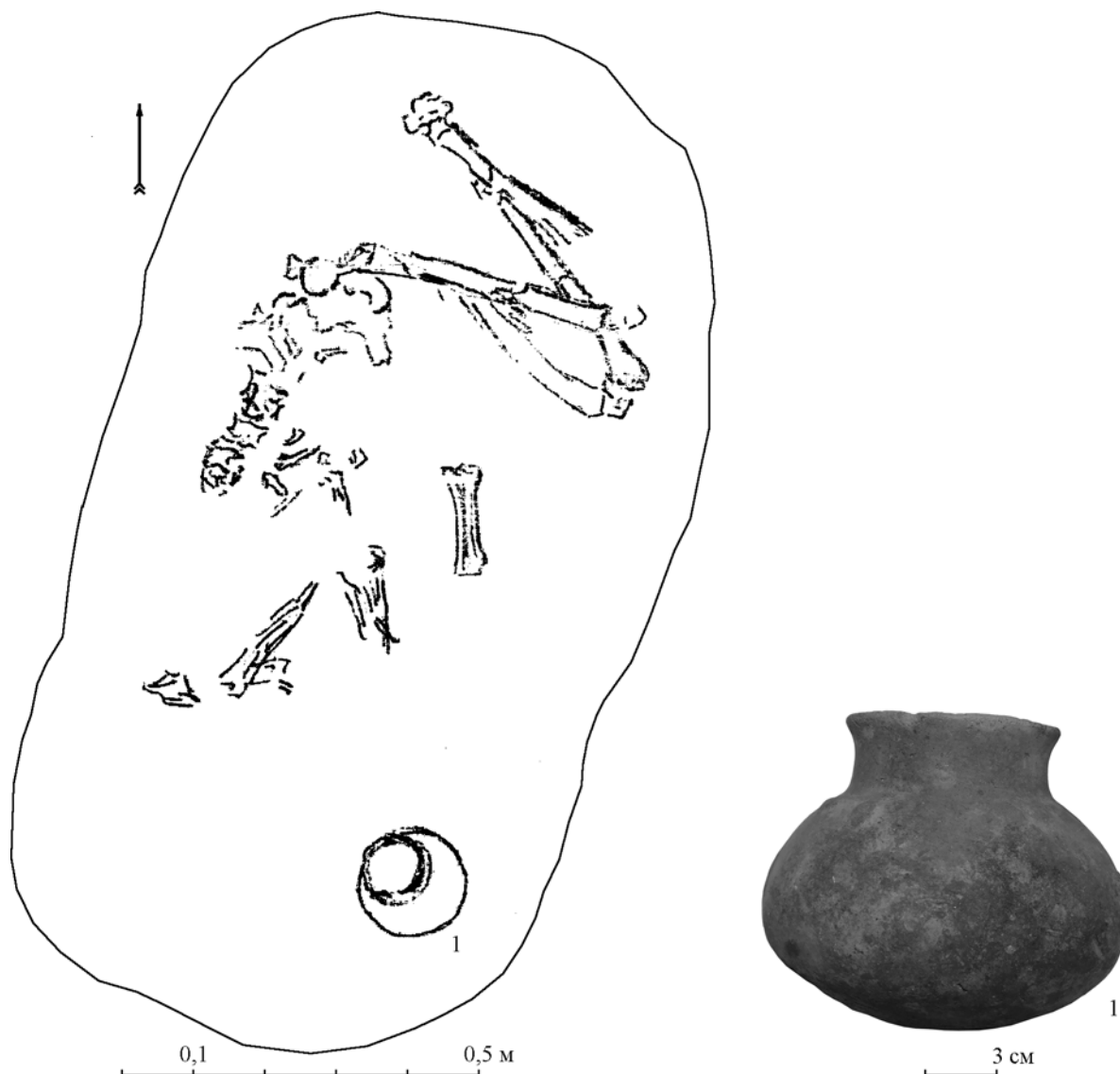

Рис. 1.35. Поховання 23 знаходилось на 2 м до Пд-Сх від поховання 22. У ямі підпрямокутної форми із сильно заокругленими кутами 1,45 м завдовжки, 0,8 м завширшки і 0,75 м завглибшки, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-

Пд-Зх, виявлено незрушений кістяк людини, що лежав зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Зх. Біля Пд-Сх кута могили стояла лискована кубкоподібна посудина, орнаментована наліпами (1).

Рис. 1.36. Поховання 24 знаходилося на 29,5 м до Сх від поховання 21. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,3 м завдовжки, 1 м завширшки і 0,65 м завглибшки, орієнтованій Пн-Зх — Пд-Сх, небіжчик лежав зібгано на лівому боці головою на південний схід. Руки зігнуто у ліктях так, що кисті лежали перед обличчям, ноги підтягнуто до ліктів, а п'яточні кістки лежали біля тазу. Навпроти обличчя небіжчика у південно-західному куті

знайдено раковину з отвором (2) і лисовану кубкоподібну посудину, орнаментовану наліпами (3). Разом із цілою раковиною у колекції розкопок лежало кілька уламків іншої раковини, які, можливо, походять із розкопок цієї могили. На плані поховання під кістками ніг вказано знахідку фрагмента кераміки (1).

Стать — жіноча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

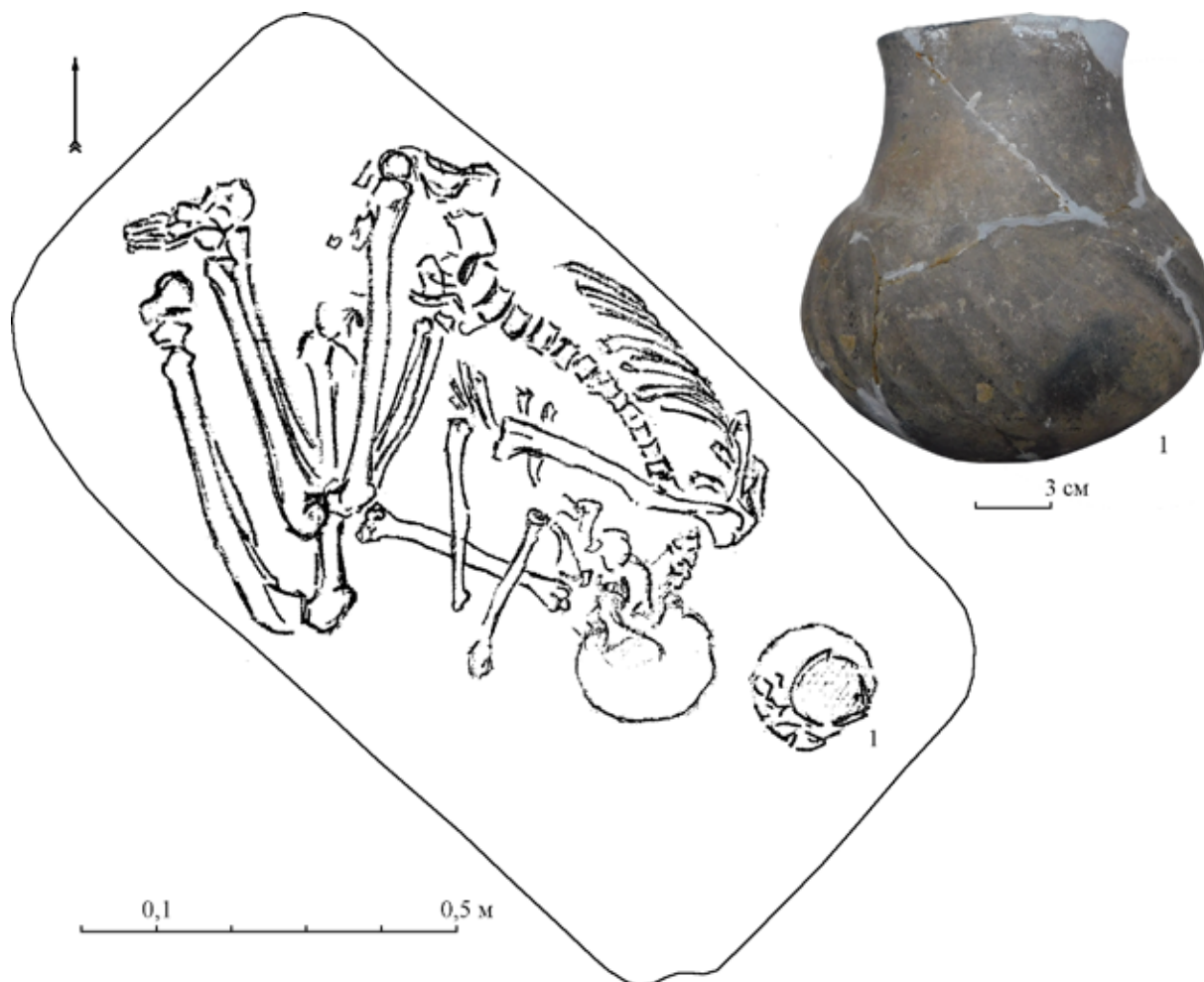

Рис. 1.37. Поховання 25 знаходилось на 1,5 м до Пн-Сх від поховання 24. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами 1,3 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,6 м завглибшки, орієнтованій Пн-Зх — Пд-Сх, лежав кістяк у сильно зібганому стані на лівому боці голо-

вою на Пд-Сх. За головою стояла лискована посудина, орнаментована косими широкими канелюрами (1).

Стать — чоловіча (maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

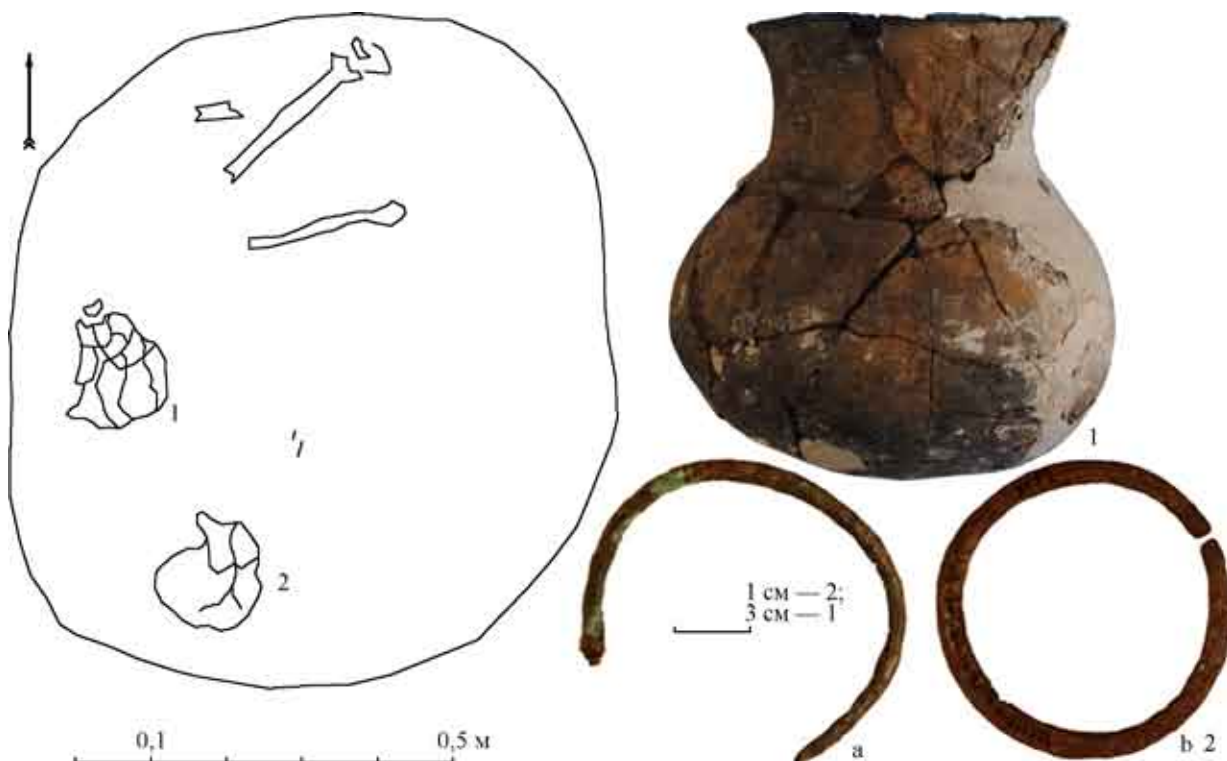

Рис. 1.38. Поховання 26 знаходилося на 22,5 м до Пн-Пн-Сх від поховання 22. У ямі овальної форми 0,9 м завдовжки, 0,8 м завширшки і 0,4 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, лежали частини кістяка не у анато-

мічному порядку. Череп лежав біля південної стінки, а стегнова і гомілкова кістки — біля північної. Біля східної стінки знайдено лисковану кубкоподібну посудину (1), під черепом знайдено скроневе кільце і сережка (2).

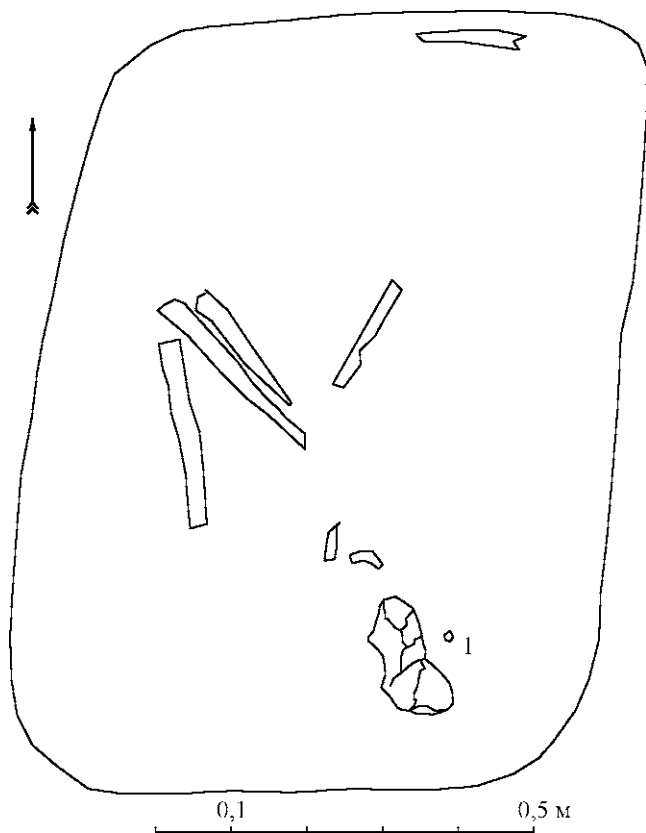

Рис. 1.39. Поховання 27 знайдено на 2,5 м до Сх від поховання 26. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами 1 м завдовжки, 0,75 м завширшки і 0,35 м завглибшки, орієнтованій меридіанально, знайдено уламки черепа біля південної стінки і кістки ніг у центральній частині могили. Біля залишків черепа знайдено геширову намистину (1, не збереглася).

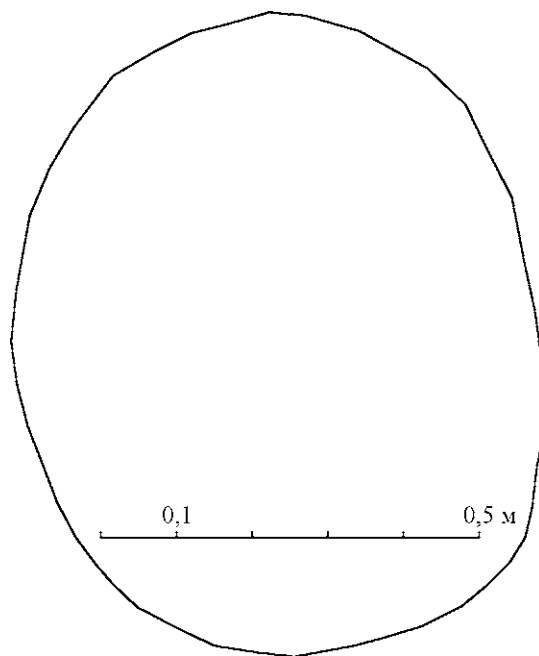

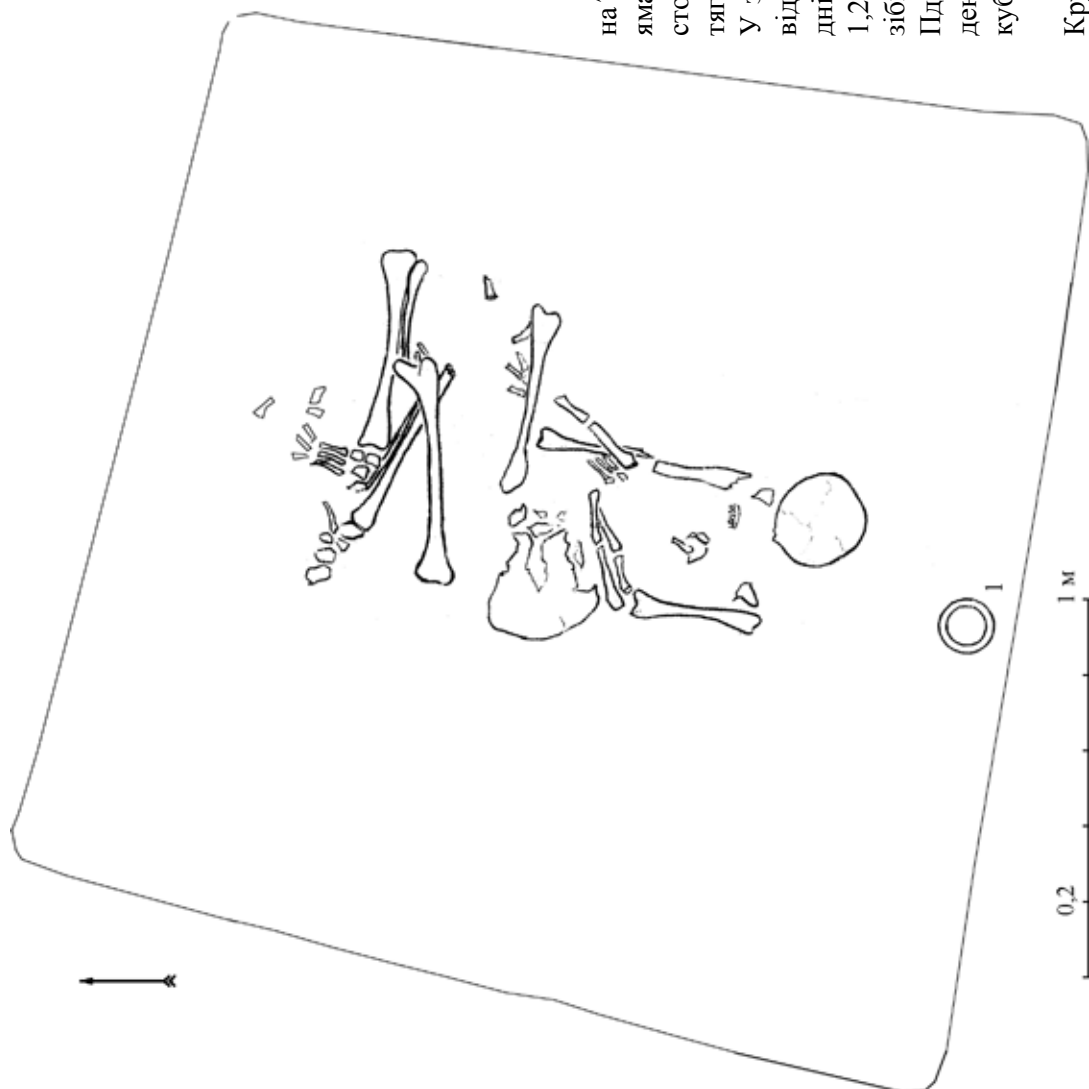
Рис. 1.40. Поховання 28 знайдено на 9,5 м до Пд-Сх-Сх від поховання 4 кургану 2. Овальна яма розмірами 0,85 × 0,7 м, глибиною 1,4 м була пустою *.

* Орієнтація по сторонах світу на кресленні відсутня.

Рис. 1.41. Поховання 29 знаходилось на 7 м до півночі від поховання 28. Велика яма неправильної чотирикутної форми зі сторонами 2,2—2,7 м була незначно витягнута по лінії Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх. У заповненні зустрінуто шматки дерева від перекриття і фрагменти кераміки. На дні могили, яке проявилось на глибині 1,25 м, знаходився кістяк, покладений збігано на правому боці головою на Пд-Пд-Зх. Кістяк зрушено з місця. Біля південної стінки могили стояла лискована кубкоподібна посудина (1).

Стать — чоловіча (maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

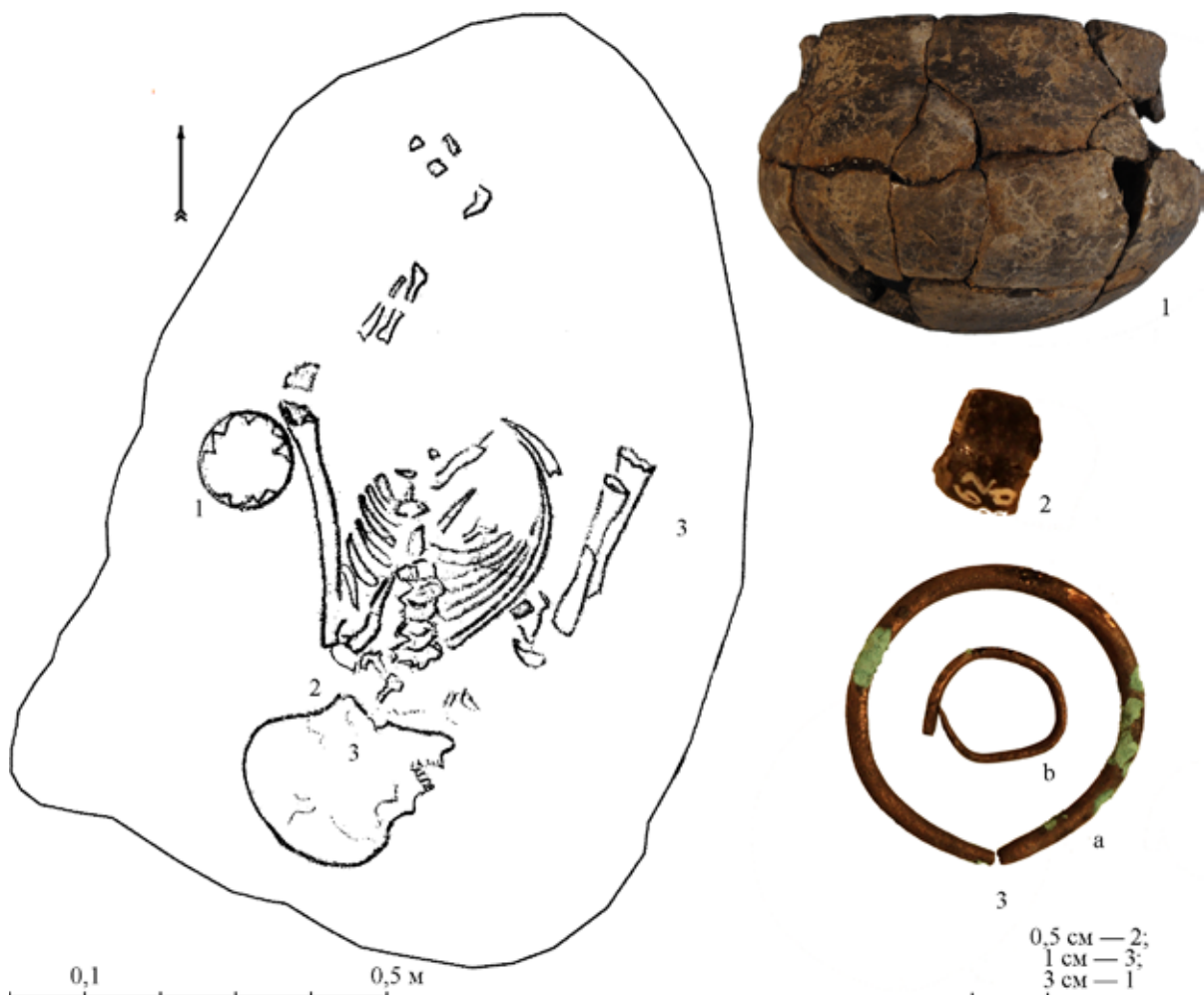

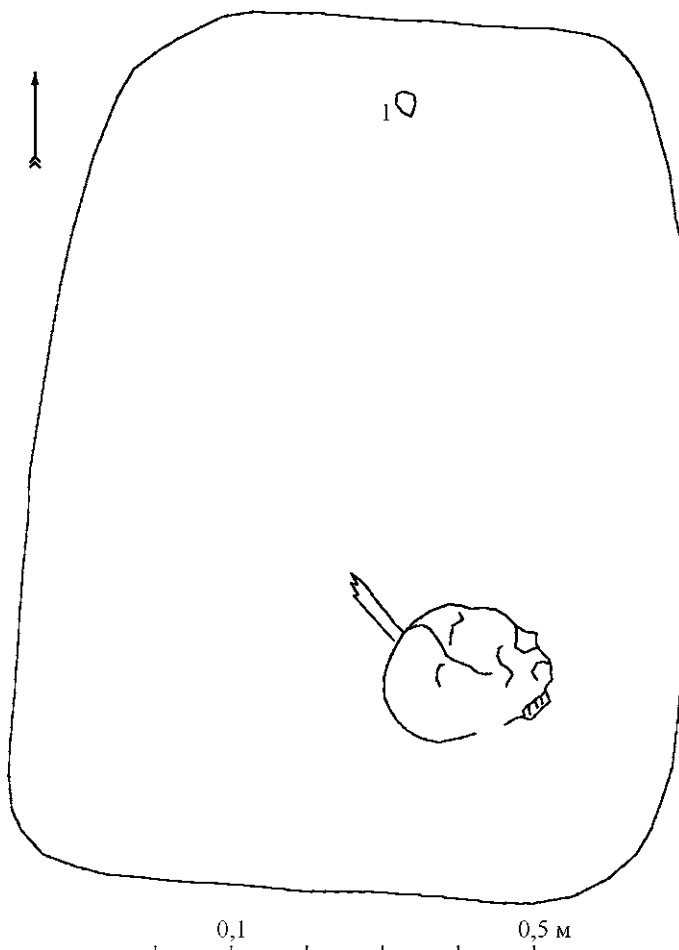
Рис. 1.42. Поховання 30 знаходилось на 12,5 м до Пн-Зх від поховання 29. У ямі неправильної підтрикутної форми, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,25 м завдовжки, 0,85 м завширшки і 0,75 м завглибшки, небіжчика покладено на правому боці головою на Пд-Пд-Зх. Біля лівого ліктя стояла підлощена чашоподібна посудина (1), під черепом знайдено геширову намистину (2), скроневе кільце (3а) і сережку (3б).

Поховання 31 знаходилось на 7,7 м до Пд-Пд-Зх від поховання 17. Креслення і речі відсутні. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіа-

нально, 1,85 м завдовжки, 1,2 м завширшки і 1,05 м завглибшки, небіжчика було покладено у сильно зібганому стані на правому боці головою на південь. Перед обличчям похованого стояла ліпна лискована посудина з конічним горлом, відігнутим краєм і шароподібним тулубом, який плавно переходив у пласке дно з омфалом в центрі. На плечі на переході у тулуб — чітко виражений уступ. Верхня частина тулуба прикрашена трьома групами наліпів (в кожній групі по три наліпи), розташованих трикутником із вершиною донизу. Висота посудини — 15 см, діаметр вінця — 9,5 см, діаметр дна — 3 см.

Рис. 1.43. Поховання 32 знайдено на 7 м до заходу від поховання 2 кургану 2. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,15 м завдовжки, 0,8 м завширшки, 0,2 м завглибшки, було знайдено череп людини і ребро. Біля північної стінки лежав фрагмент ліпної посудини (1). Ймовірно, що поховання пограбоване.

Стать — жіноча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

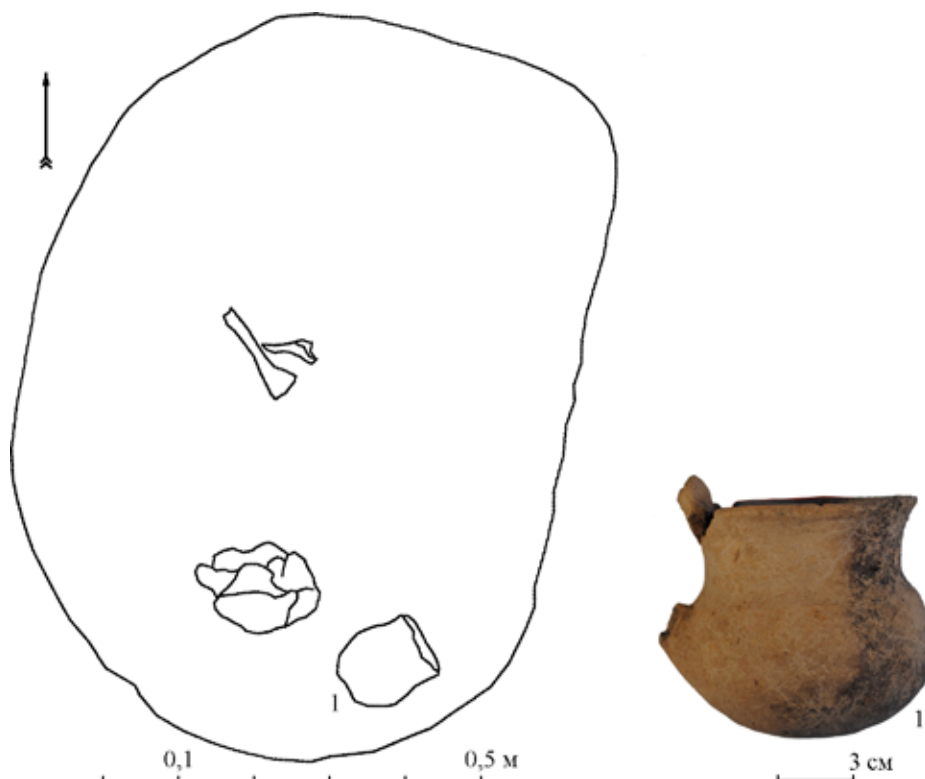

Рис. 1.44. Поховання 33 знаходилося на 4,2 м до заходу від поховання 30. У ямі неправильної овальної форми, витягнутій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1 м завдовжки, 0,7 м за-

вширшки і 0,7 м завглибшки, на дні могили у південній половині поховання знайдено череп людини, а в центрі — кістки руки. До сходу від черепа лежав кухоль з обламаною ручкою (1).

Рис. 1.45. Поховання 34 знаходилося на 2,3 м до Пн-Зх від поховання 32. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,4 м завдовжки, 0,97 м завширшки і 0,55—0,65 м завглибшки, із пониженням дна до півночі небіжчика було покладено зібгано на правому боці голо-

вою до Пд-Пд-Зх. Руки зігнуто у ліктях і покладено перед обличчям похованого. Ноги зігнуто у колінах і покладено майже під прямим кутом до тазу. До сходу від черепа стояв лискований кубок з високим циліндричним горлом (1). Під черепом біля шийних хребців знайдено дві кістяні пронизки (2).

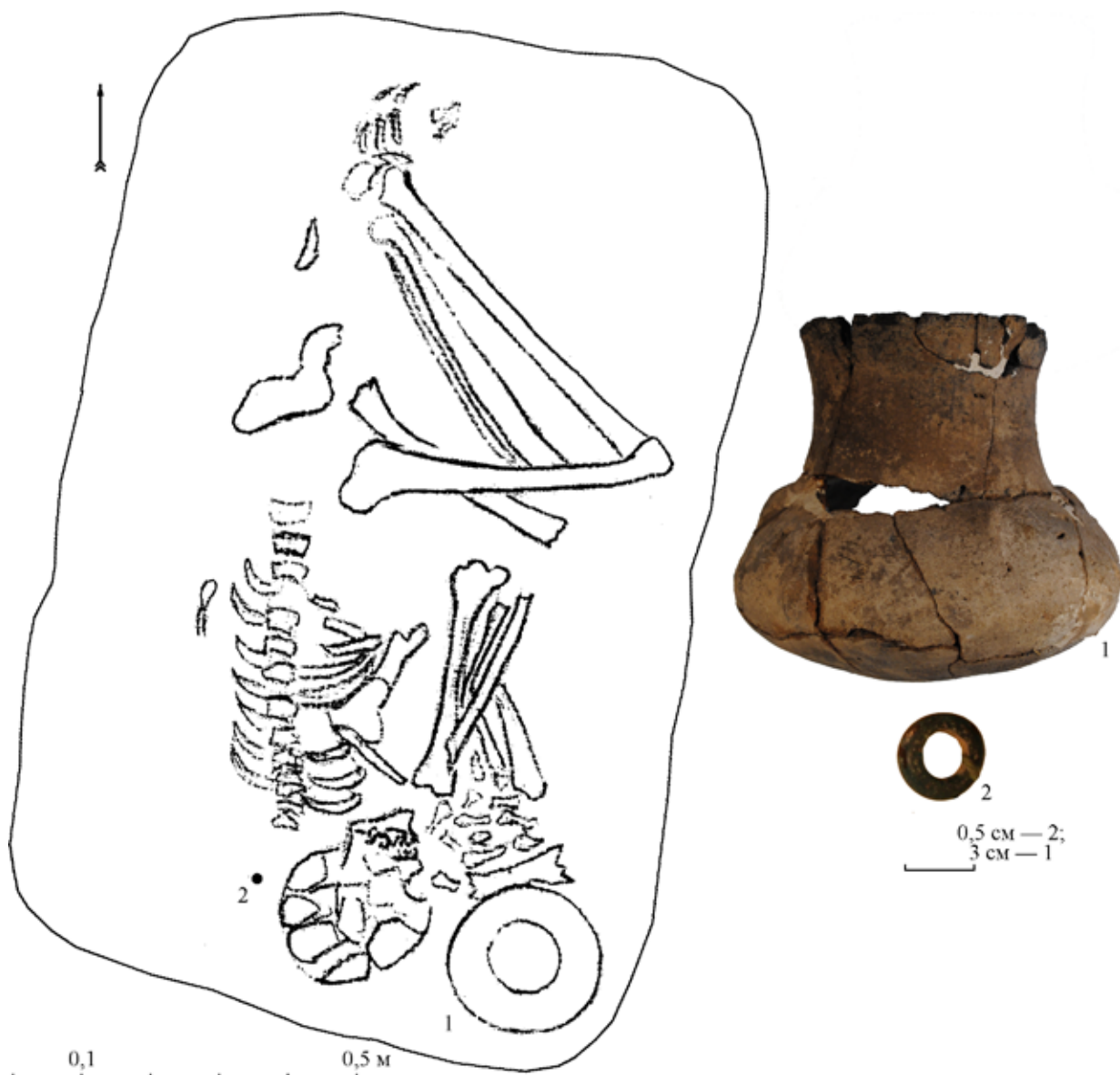

Рис. 1.46. Поховання 35 знаходилося на 0,5 м до Пн-Сх від поховання 34. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, витягнутій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,45 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 0,75 м завглибшки, у засипці на глибині 0,5 м зустрінуті уламки дерева від перекриття, на дні лежав небіжчик, покладений у зібганому стані на правому боці

головою на Пд-Пд-Зх. Руки зігнуто в ліктях і покладено перед обличчям небіжчика. Ноги зігнуто в колінах під прямим кутом до тазу. Перед черепом знайдено дві намистини з синього скла (2, одну втрачено), перед обличчям похованого біля рук в південно-східному куті стояв лискований кубок, орнаментований чотирма круглими наліпами на плечі (1).

Рис. 1.47. Поховання 36 знаходилось на 1,75 м до Пн від поховання 32. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,75 м за-
вдовжки, 1,1 м завшишки і 0,6 м завглибшки у засипці зустрінуті фрагменти ліпного горщика (1). Кісток у ямі не знайдено.

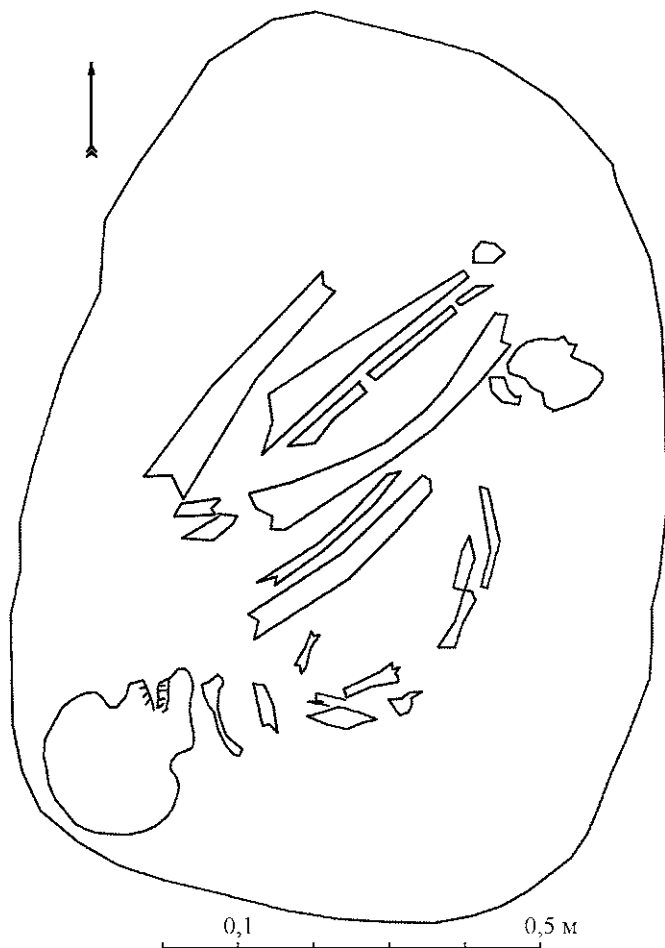

Рис. 1.48. Поховання 37 знайдено на 2,2 м до Пн від поховання 36. У ямі овальної форми, незначно витягнутій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 0,9 м завдовжки, 0,8 м завширшки і 1,1 м завглибшки на дні виявлено дитячий кістяк, порушений після поховання. За залишками кістяка небіжчика покладено зібгано головою до Пд-Пд-Зх.

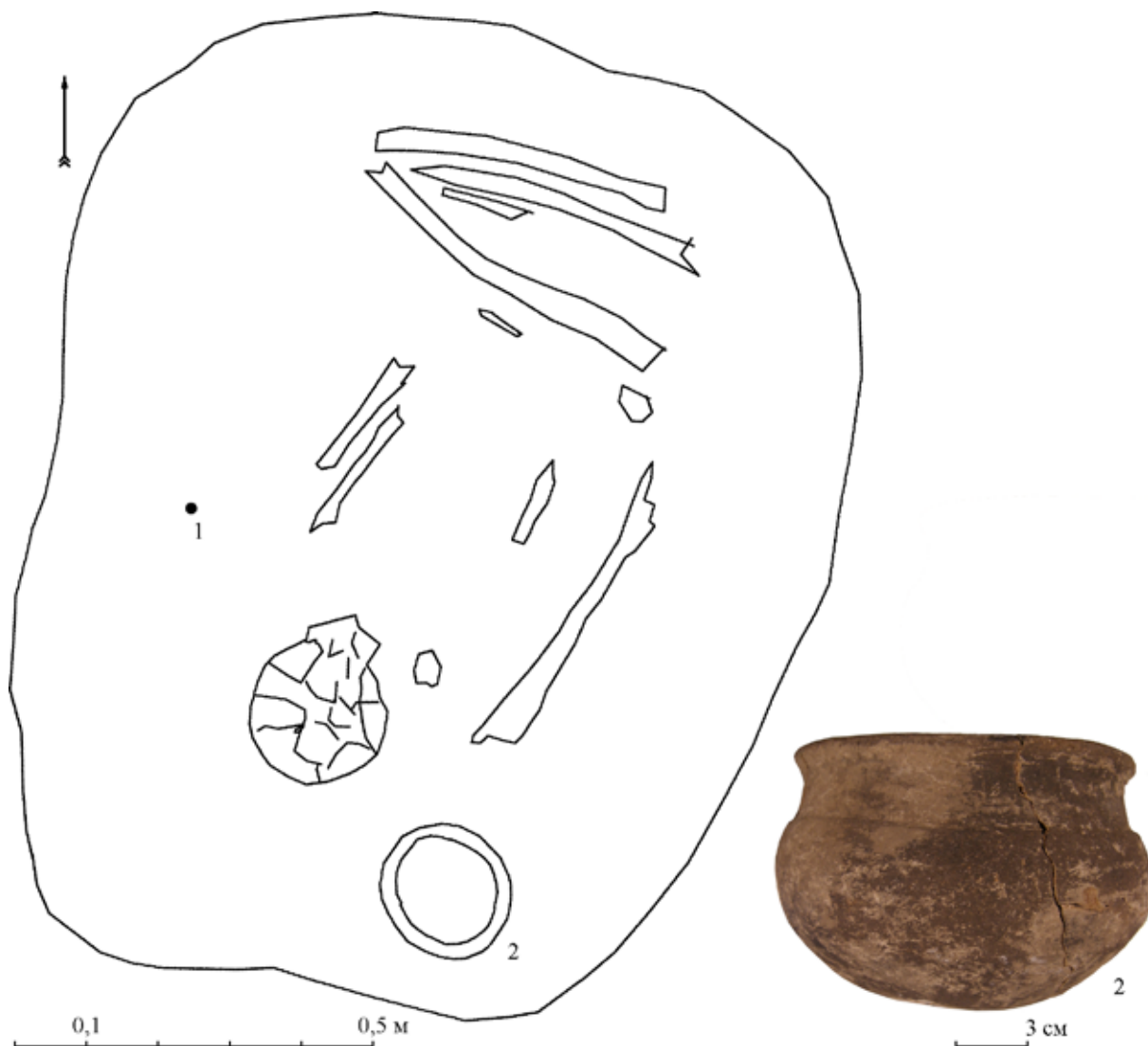

Рис. 1.49. Поховання 38 знаходилося на 1,5 м до Пн-Зх від поховання 35. У ямі під-прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,4 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 0,4 м завглибшки небіжчика

покладено зібгано на лівому боці головою на південь. Біля ліктів знайдено намистину із зеленого скла (1, втрачено). За головою у Пд-Сх куті стояла підлощена чашоподібна посудина (2).

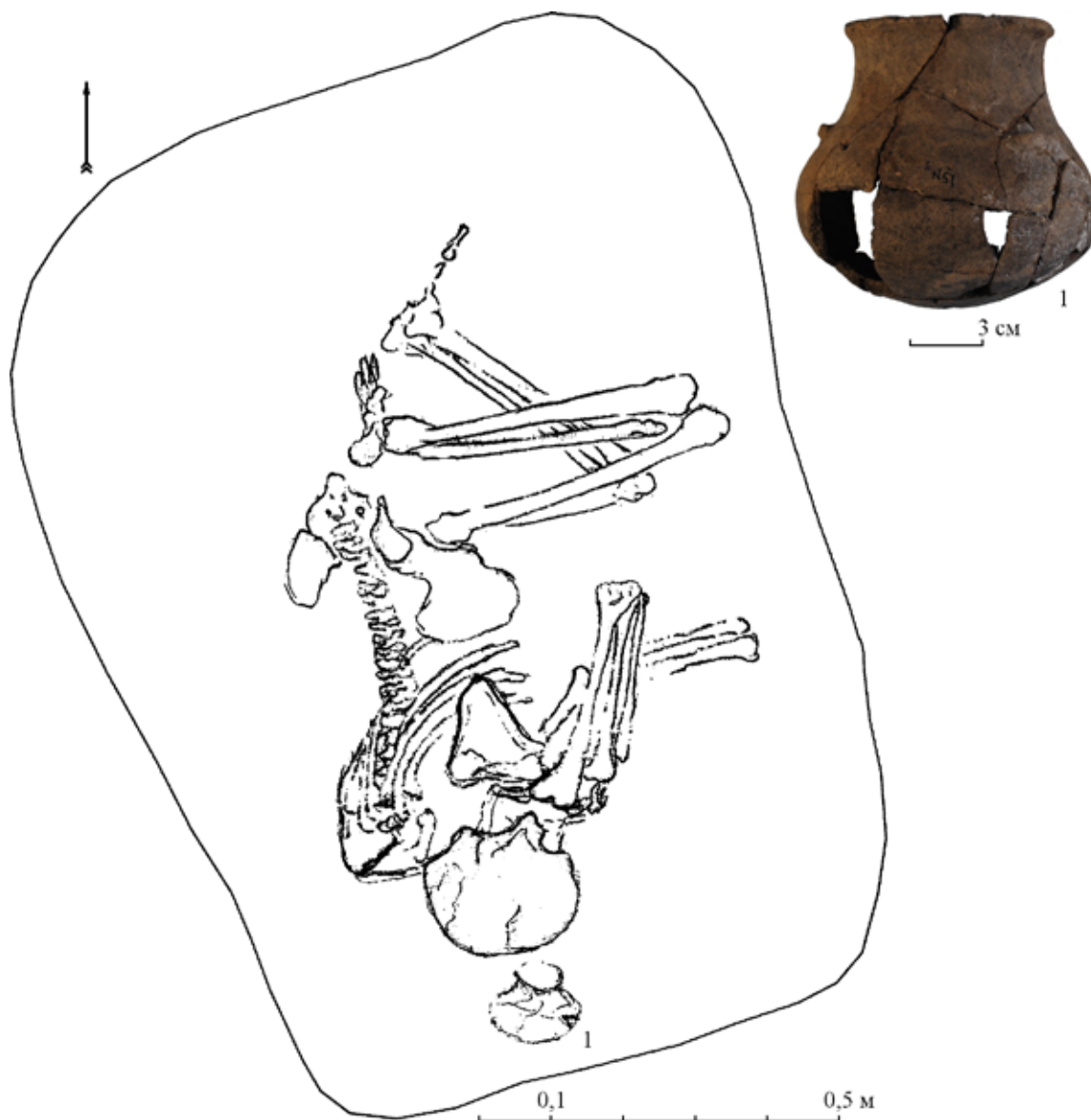

Рис. 1.50. Поховання 39 знаходилось на 2,3 м до Пд від поховання 31. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-3х — Пд-Пд-Сх, 1,4 м завдовжки, 1 м завширшки і 0,9 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на південь. Руки зігнуто у ліктях і покладено

перед обличчям, ноги зігнуто у колінах і покладено під прямим кутом до тазу, ступні піджато до тазу. Вище голови біля самої південної стінки стояв підлощений кубок, орнаментований овальними наліпами під шийкою (1).

Стать — чоловіча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

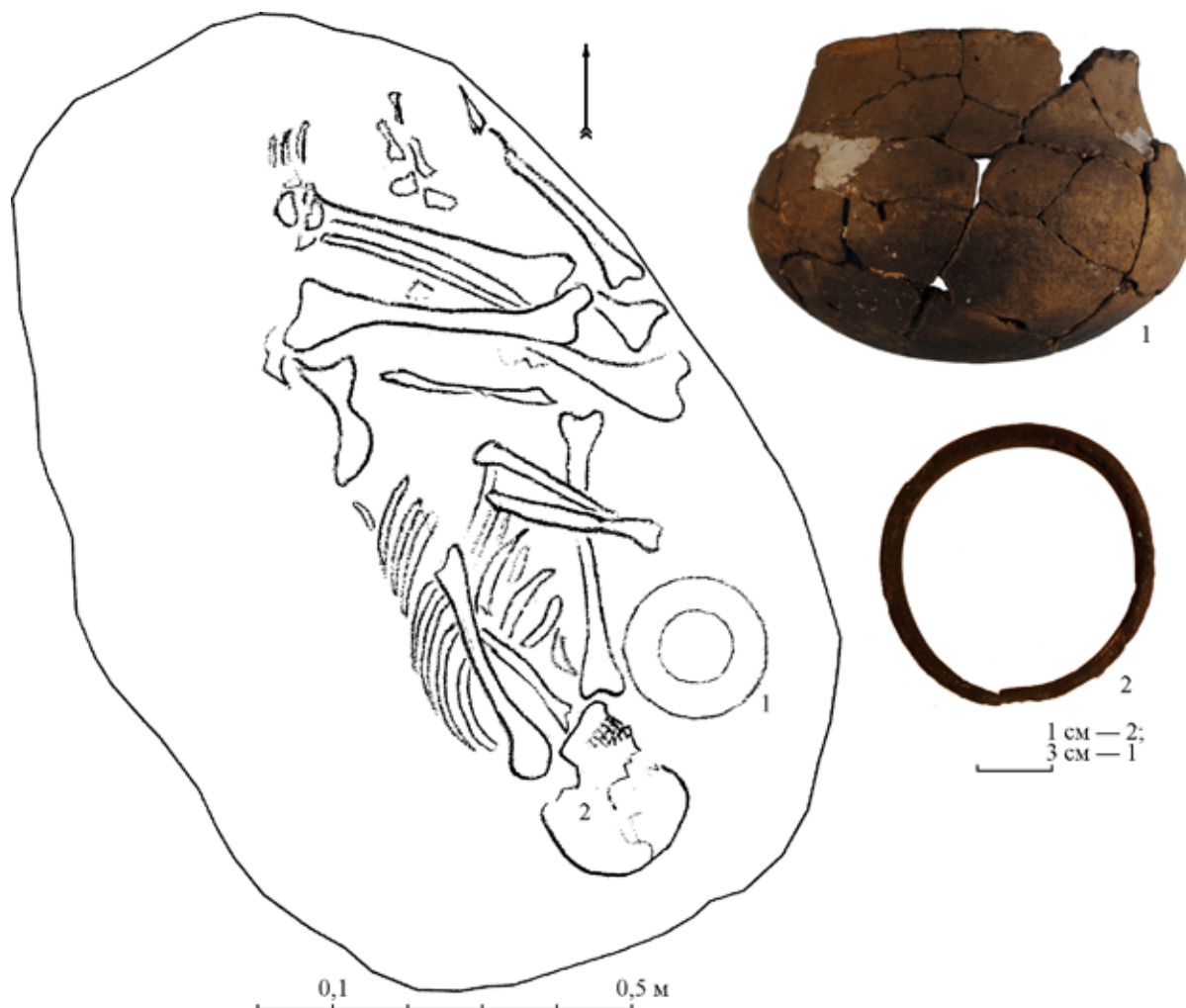

Рис. 1.51. Поховання 40 знаходилося на 1,5 м до заходу від поховання 38. У ямі овальної форми, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,35 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 0,4 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на південь. Руки зігнута

у ліктях і покладено біля обличчя, ноги зігнута у колінах і підтягнуто до ліктів, ступні притиснуто до тазу. Перед обличчям стояла підлощена чашоподібна посудина, орнаментована під шийкою трьома овальними наліпами (1). Під черепом знайдено бронзове скроневе кільце (2).

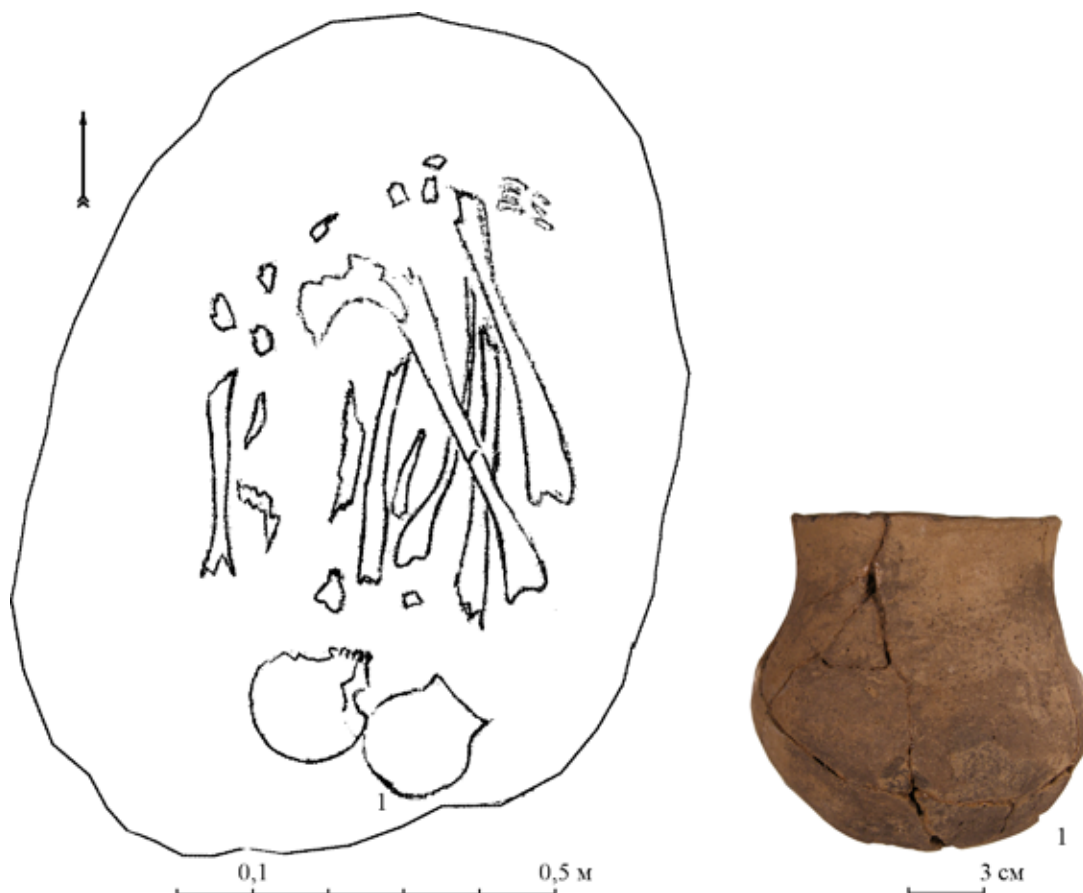

Рис. 1.52. Поховання 41 знаходилося на 2,75 м до Зх від поховання 39. У ямі овальної форми, орієнтованій меридіанально, 1,15 м на-вдовжки, 0,85 м завширшки і 0,4 м завглибшки,

було покладено небіжчика у сильно зібгано-му стані на правому боці головою на південь. Перед обличчям лежав підлощений кубок з прямим вінцем (1).

Рис. 1.53. Поховання 42 знайдено на 2,2 м до сходу від поховання 31. У ямі неправильної підчотирикутної форми, орієнтованій меридіанально, 1,3 м завдовжки, 1 м завширшки, 0,9 м завглибшки, похований лежав у скорченому

стані на правому боці головою на південь. Біля кисті руки знайдено біконічну геширову намистину (1). Перед обличчям похованого в південно-східному куті знайдено кубкоподібну посудину (2).

Рис. 1.54. Поховання 43 знаходилось на 2,5 м до Пд-Зх-Зх від поховання 33. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,45 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 1,25 м завглибшки у засипу трапляються фрагменти дерева від перекриття (І). Небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Зх. Руки зігнута у ліктях і покладено перед обличчям похованого, ноги, зігнуті в колінах, підтягнуто до лік-

тів. Під підборіддям знайдено дві намистини із зеленого скла (1е), вісім таких саме намистин і чотири геширові знайдено біля верхніх ребер (1а—е). Вище черепа біля південної стінки лежала підлощена посудина (2, відсутня в колекції) з високим конічним горлом, відігнутим краєм, шароподібним тулубом, сдавленим у центральній частині, і плоским дном. Висота посудини — 15 см, діаметр вінця — 9,5 см, діаметр дна — 4,5 см.

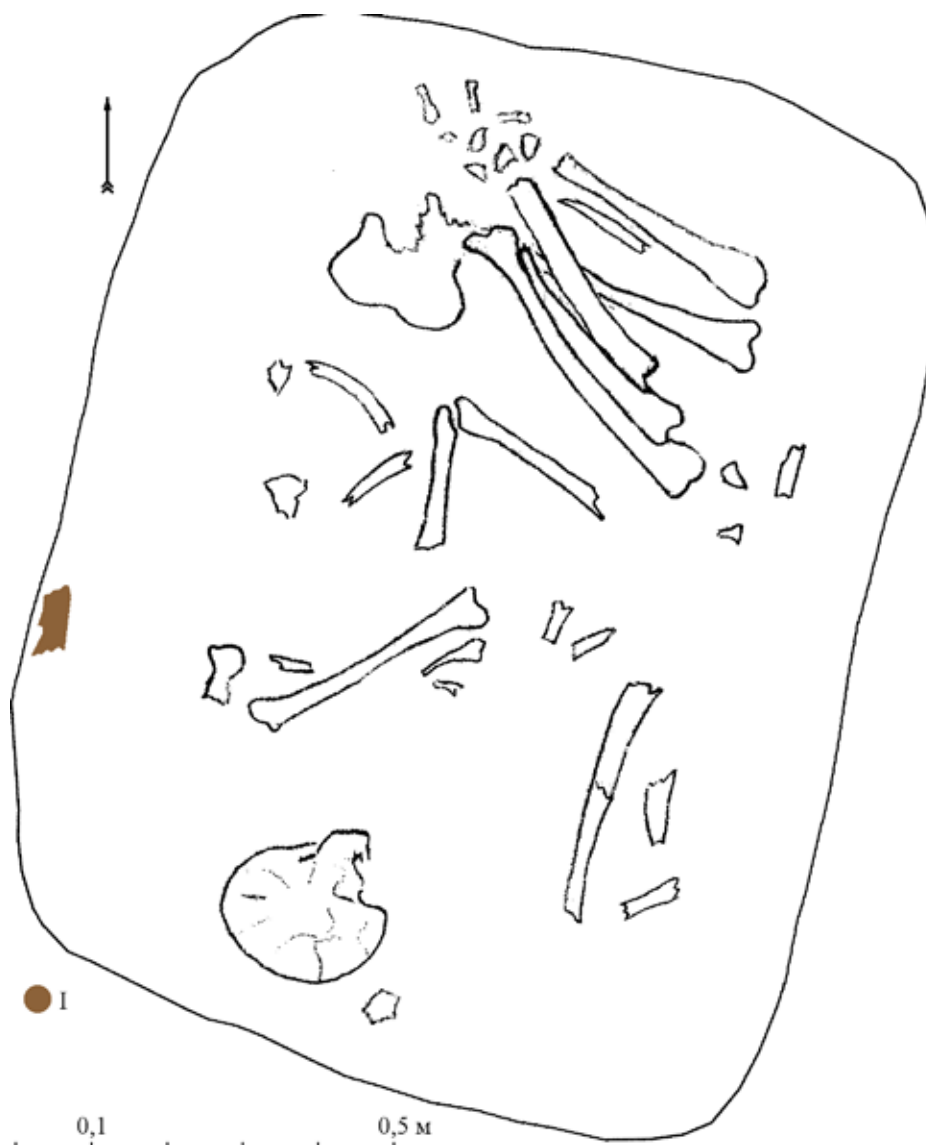

Рис. 1.55. Поховання 44 знаходилося на 2,75 м до Пн-Зх від поховання 40. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, у засипу траплялись фрагменти дерева від перекриття (I). Небіжчика покладено зібгано на правому

боці головою на Пд-Пд-Зх. Верхня частина кістяка порушена. Ноги зігнуто в колінах, ступні притиснуто до тазу. Біля черепа знайдено уламків ліпної посудини, у східній частині могили лежало ребро корови.

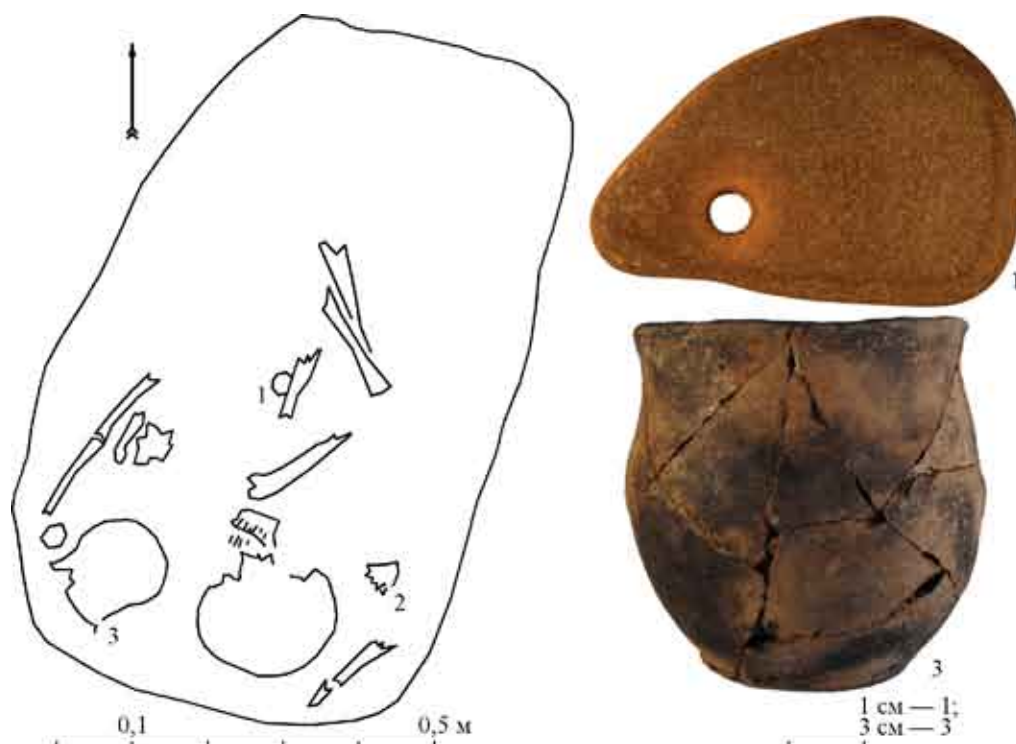

Рис. 1.56. Поховання 45 знаходилося на 2,2 м до Пн-Зх від поховання 44. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 0,95 м завдовжки, 0,6 м завширшки і 0,55 м завглибшки небіжчика покладено у зібганому стані на лівому боці го-

ловою на південь. Нижче черепа в східній частині могили лежала мушля (2), в центрі ями — пласка добре загладжена з одного боку галька підтрикутної форми з просвердленим отвором (1). У південно-західному куті лежав кухонний горщик з високим прямим вінцем (3).

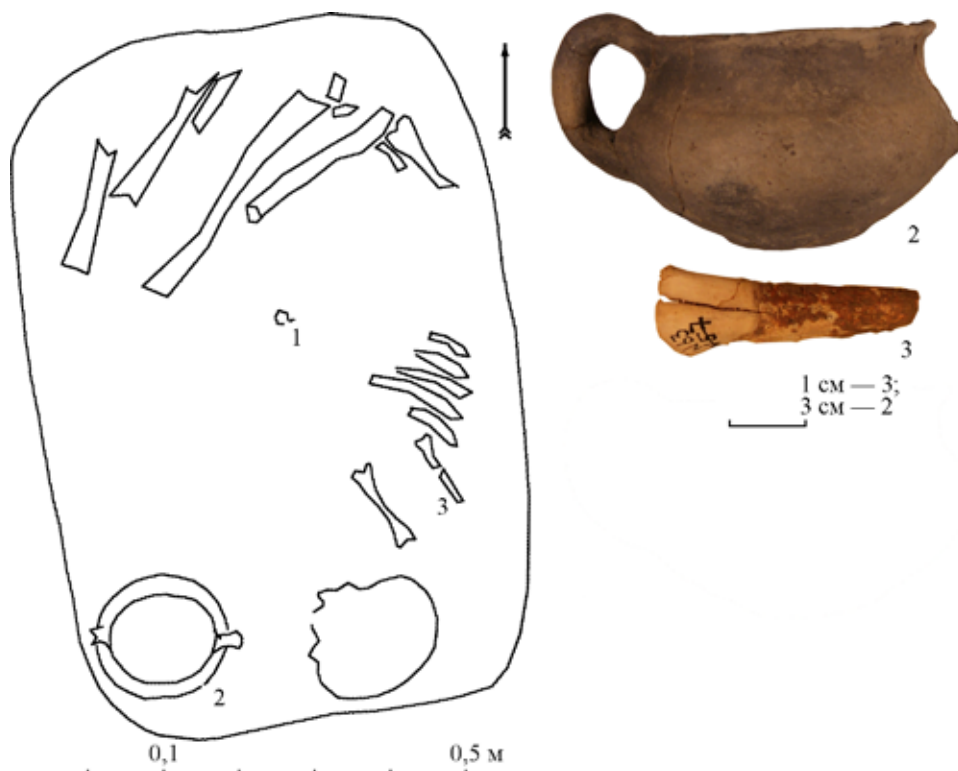

Рис. 1.57. Поховання 46 знаходилося в 1 м до Пн-Зх від поховання 45. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 0,9 м завдовжки, 0,6 м завшишки і 0,6 м завглибшки небіжчика було покладено в зібганому стані на лівому боці головою на

південь. Біля верхніх ребер знайдено зуб вівці зі слідами обробки (3), біла тазу — намистину із зеленого скла (1, втрачено), перед обличчям в Пд-Зх куті лежала підлощена дворучна чашо-подібна посудина (2).

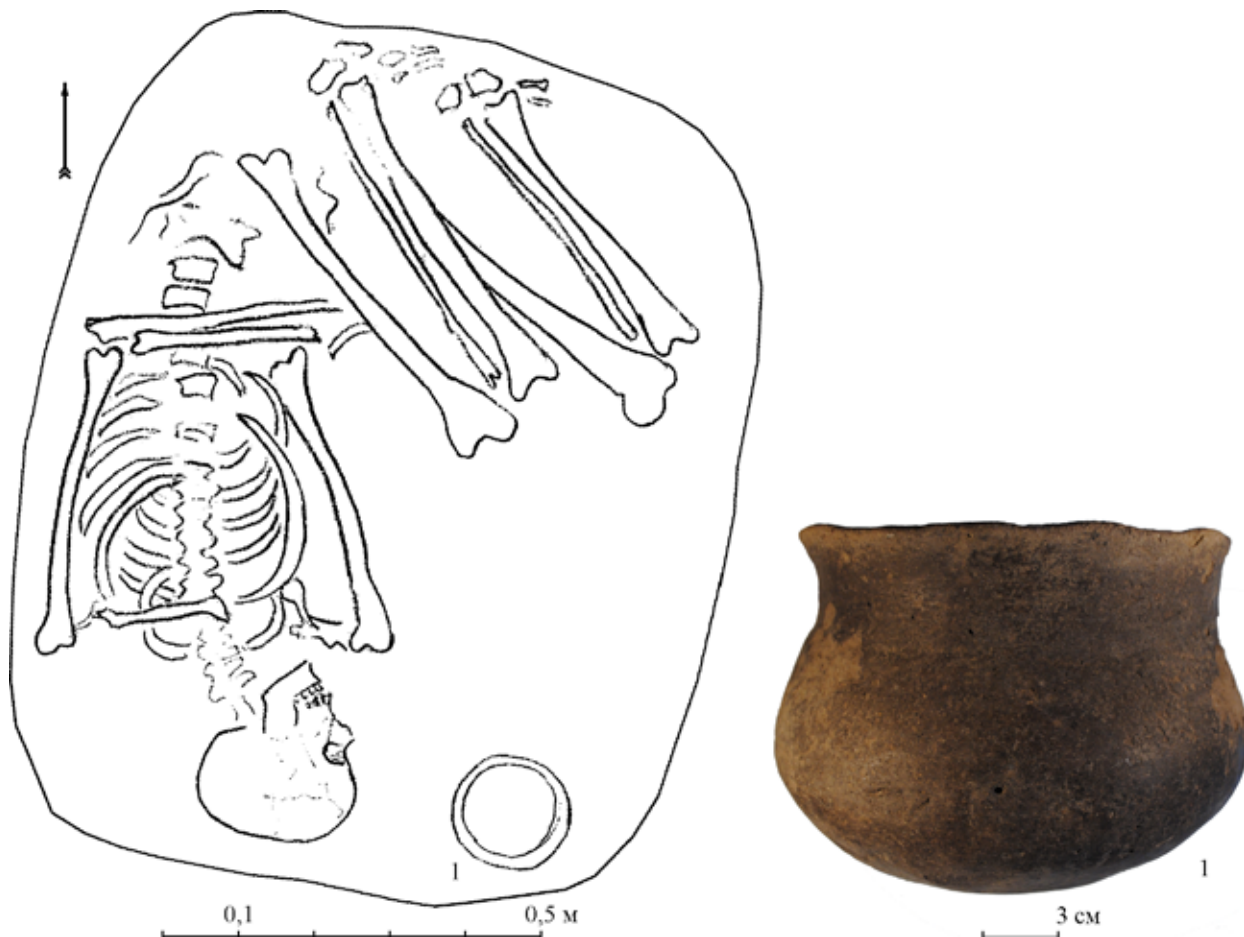
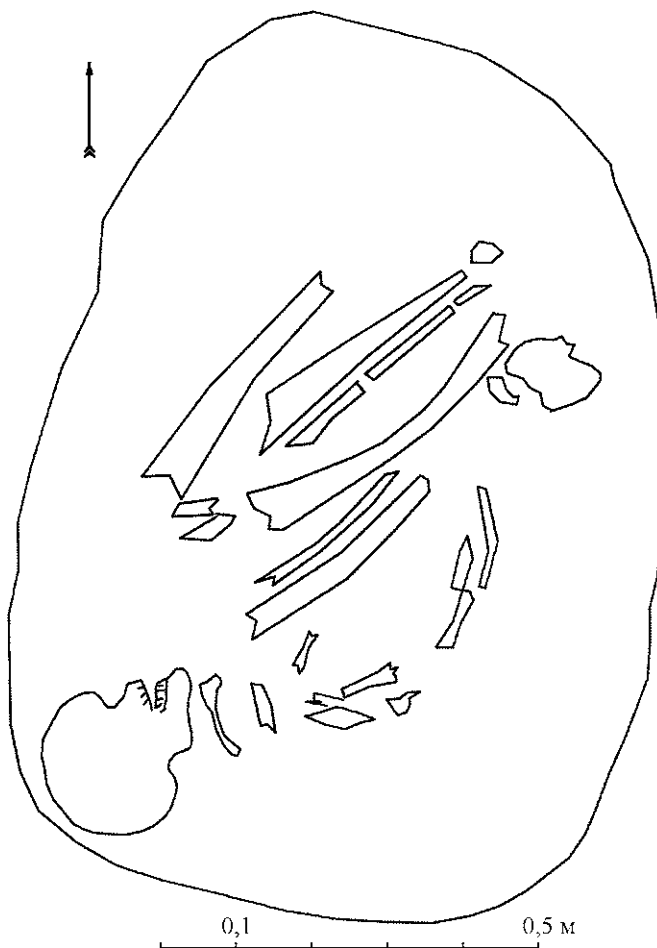

Рис. 1.58. Поховання 47 знаходилось на 5,3 м до Пн-Зх від поховання 41. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,1 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 0,6 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Зх. Руки зігнуто в ліктях і покла-

дено на стегнові кістки, ноги зігнуто в колінах і підтягнуто до живота, ступні притиснено до тазу. Перед обличчям похованого в південно-західному куті лежала лискована чашоподібна посудина (1).

Стать — чоловіча (juvenis) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.59. Поховання 48 знаходилось на 1,7 м до Пн-Сх від поховання 47. У ямі неправильної овальної форми, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,15 м завдовжки, 0,85 м завширшки і 0,35 м завглибшки не-біжчика було покладено у сильно зібганому стані на правому боці головою на Пд-Зх. Північна частина ями порожня.

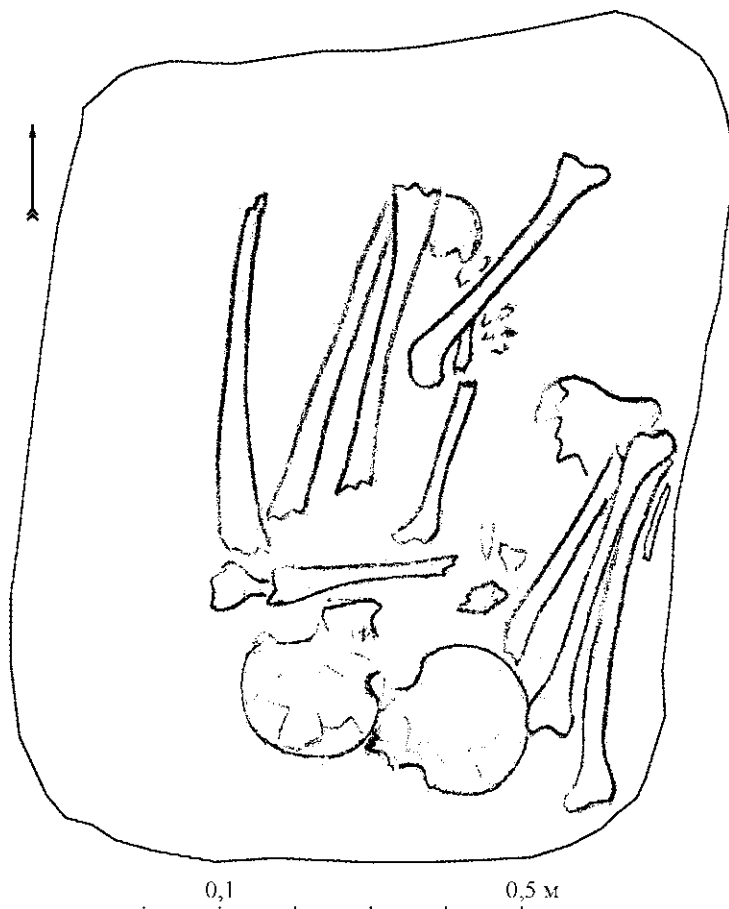

Рис. 1.60. Поховання 49 знаходилось на 3,8 м до 3х від поховання 48. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-3х, 1,15 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 0,9 м завглибшки, було поховано двоє небіжчиків. Один кістяк посунуто до східної стінки могили, початково він лежав головою на Пд-Пд-3х. Другого небіжчика поклали у центр могили зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-3х.

Стать — жіноча і чоловіча (maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

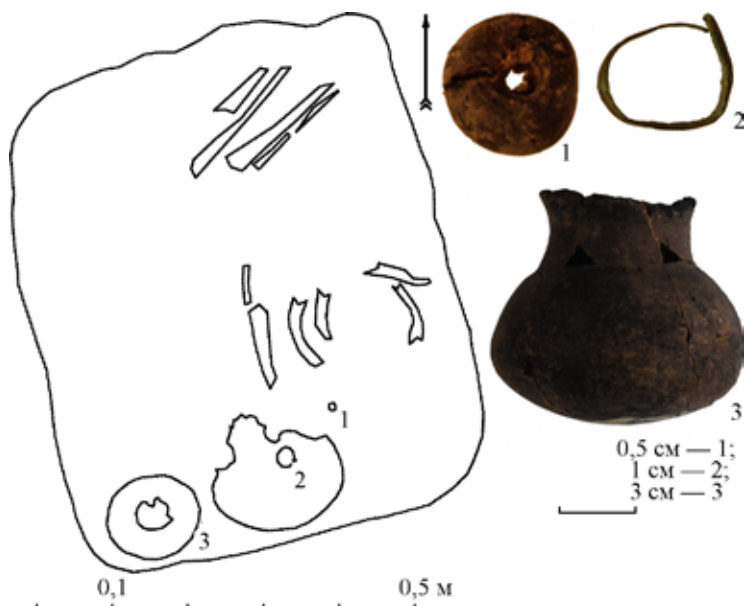

Рис. 1.61. Поховання 50 знаходилось на 8 м до Пн від поховання 46. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-3х — Пд-Пд-Сх, 0,65 м завдовжки, 0,55 м завширшки і 0,55 м завглибшки, було поховано дитину, кістяк майже повністю зітлів. Небіжчика було покладено зібгано на лівому боці головою на південь. Під черепом знайдено бронзове скроневе кільце або сережку (2), біля шийних хребців лежала геширова намистина (1), перед обличчям в південно-західному куті стояв мініатюрний лискований кубок (3).

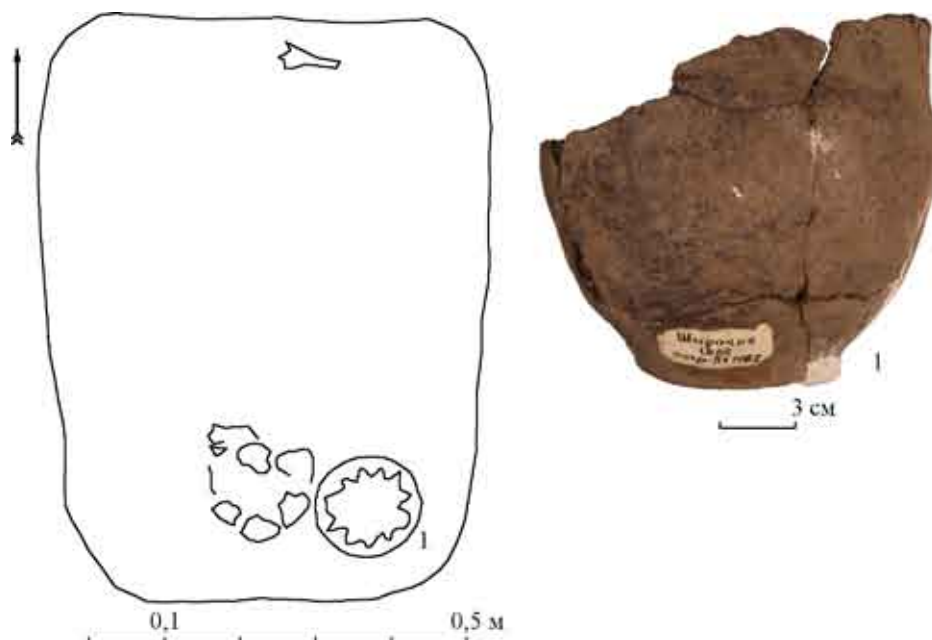
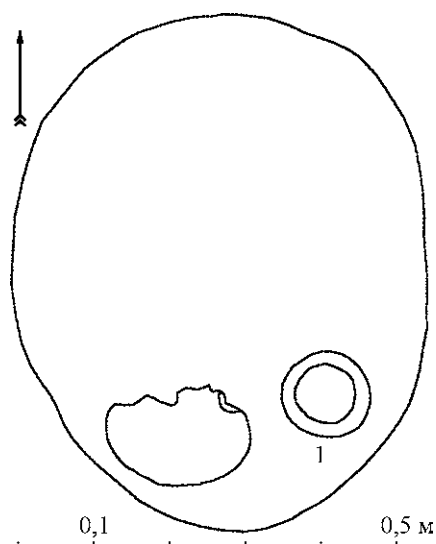

Рис. 1.62. Поховання 51 знаходилося на 2,5 м до Пн-Зх-Зх від поховання 46. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 0,75 м завдовжки, 0,6 м завширшки, 0,15 м завглибшки по-

ховано дитину, кістяк майже повністю зітлів. Небіжчика покладено головою на південь. Поруч із черепом в південно-східному куті ями лежав простий горщик із прямим вінцем (1).

Рис. 1.63. Поховання 52 знаходилося на 0,7 м до Пд-Сх-Сх від поховання 51. У ямі овальної форми, орієнтованій меридіанально, 0,65 м завдовжки, 0,55 м завширшки і 0,4 м завглибшки, було знайдено череп біля південної стінки могили. Поруч були уламки підлощеної посудини (1, в колекції відсутня). Поховання пограбоване.

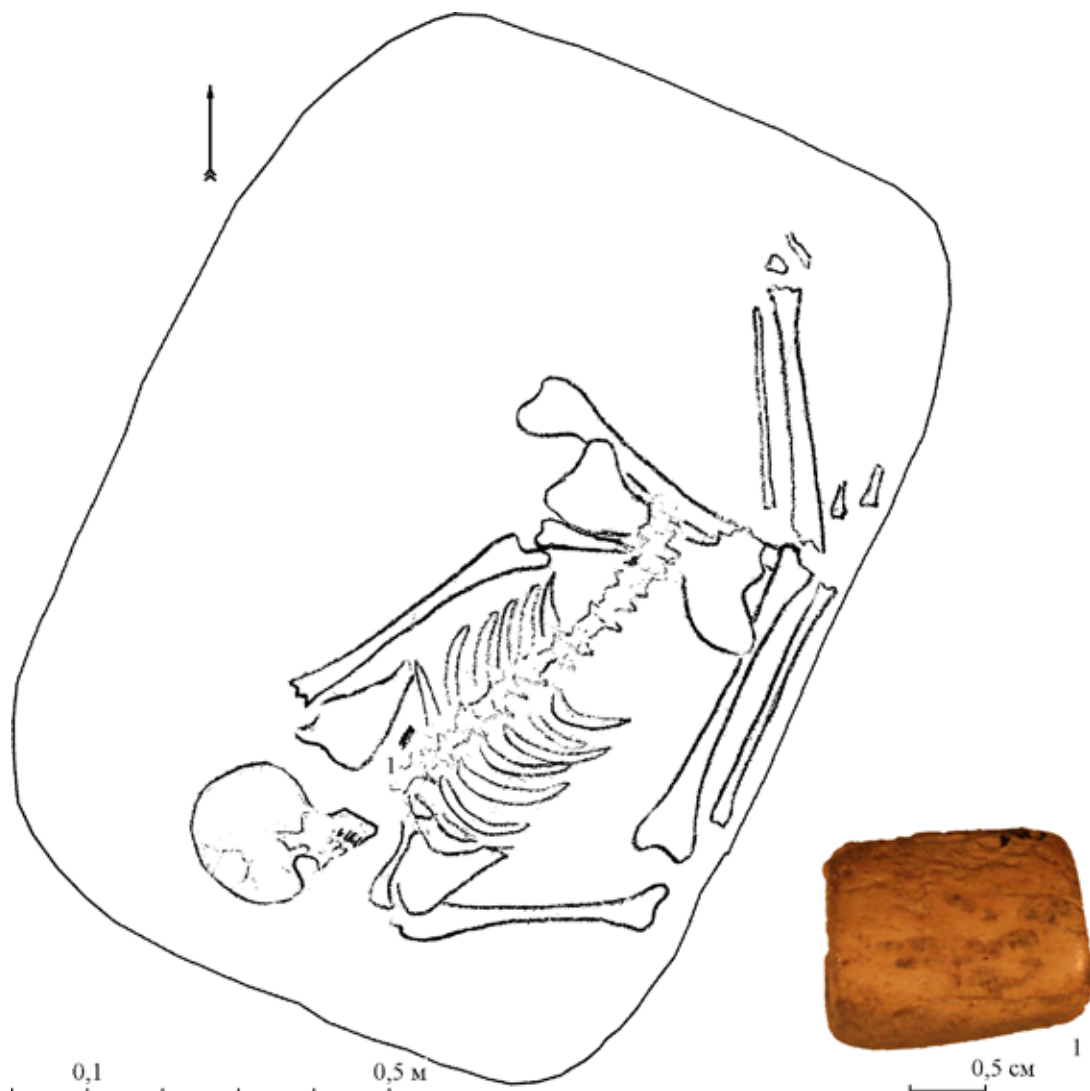

Рис. 1.64. Поховання 53 знаходилося на 3,8 м до Пн від поховання 1. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Сх — Пд-Зх, 1,3 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 1,3 м завглибшки небіжчик лежав у південно-східній частині могили на спині головою на південь із піднятими вверх коліна-

ми. Ліву руку випростано вздовж тулуба, кисть покладено на таз, праву руку відкинута в бік. Між лівою лопаткою і хребтом лежала велика кістяна намистина (1).

Стать — жіноча (juvenis) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.65. Поховання 54 знаходилося на 5,5 м до сходу від поховання 53. Кругла яма діаметром 0,7 м, 1,5 м завглибшки була пуста. Імовірно, представляє кенотаф *.

* Орієнтування сторонами світу на кресленні відсутнє.

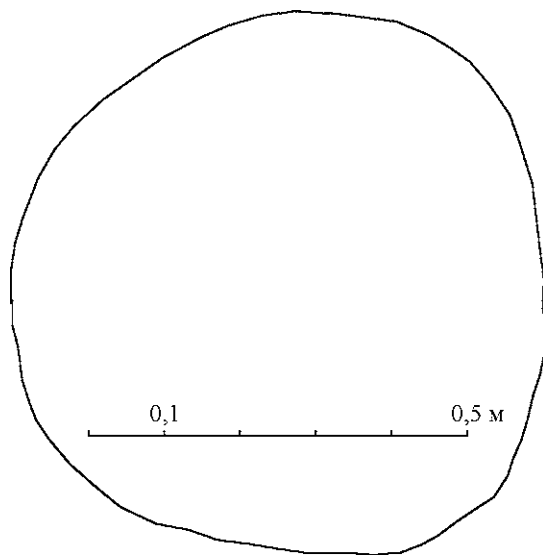
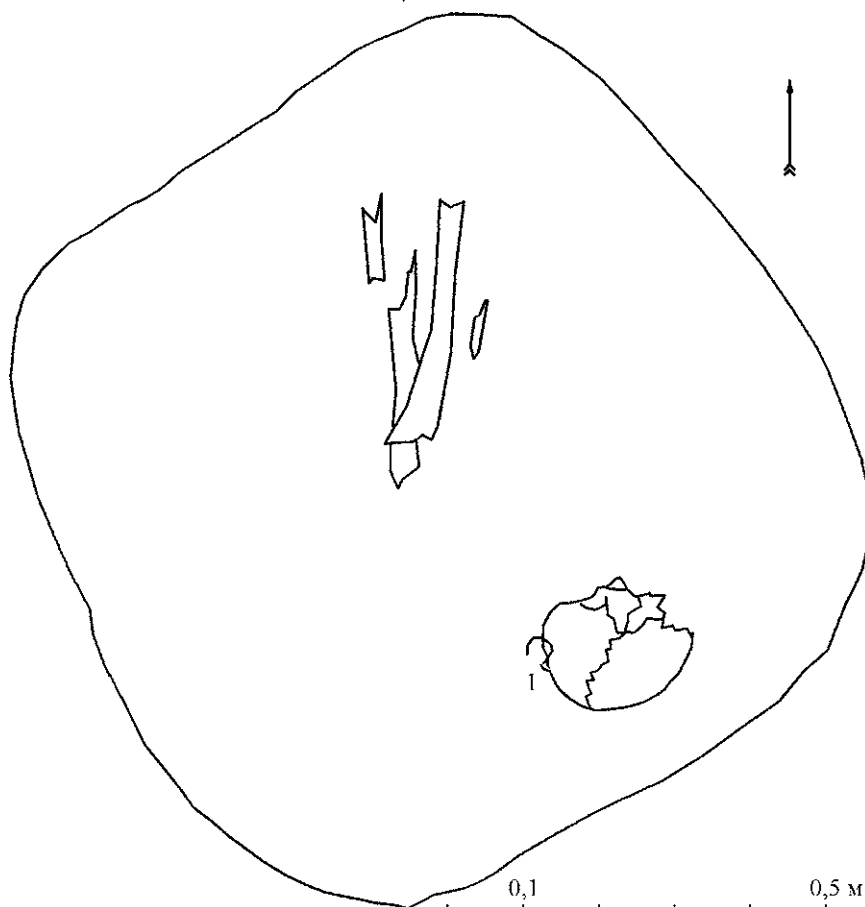

Рис. 1.66. Поховання 55 знаходилося на 11,7 м до Пн-Зх від поховання 21. У ямі квадратної форми із заокругленими кутами зі стінками 1 м завдовжки і 0,60 м завглибшки, поховано дитину. Кістяк покладено головою на південь. Перед черепом лежало бронзове скроневе кільце із круглого у перетині дроту (1, не збереглося).

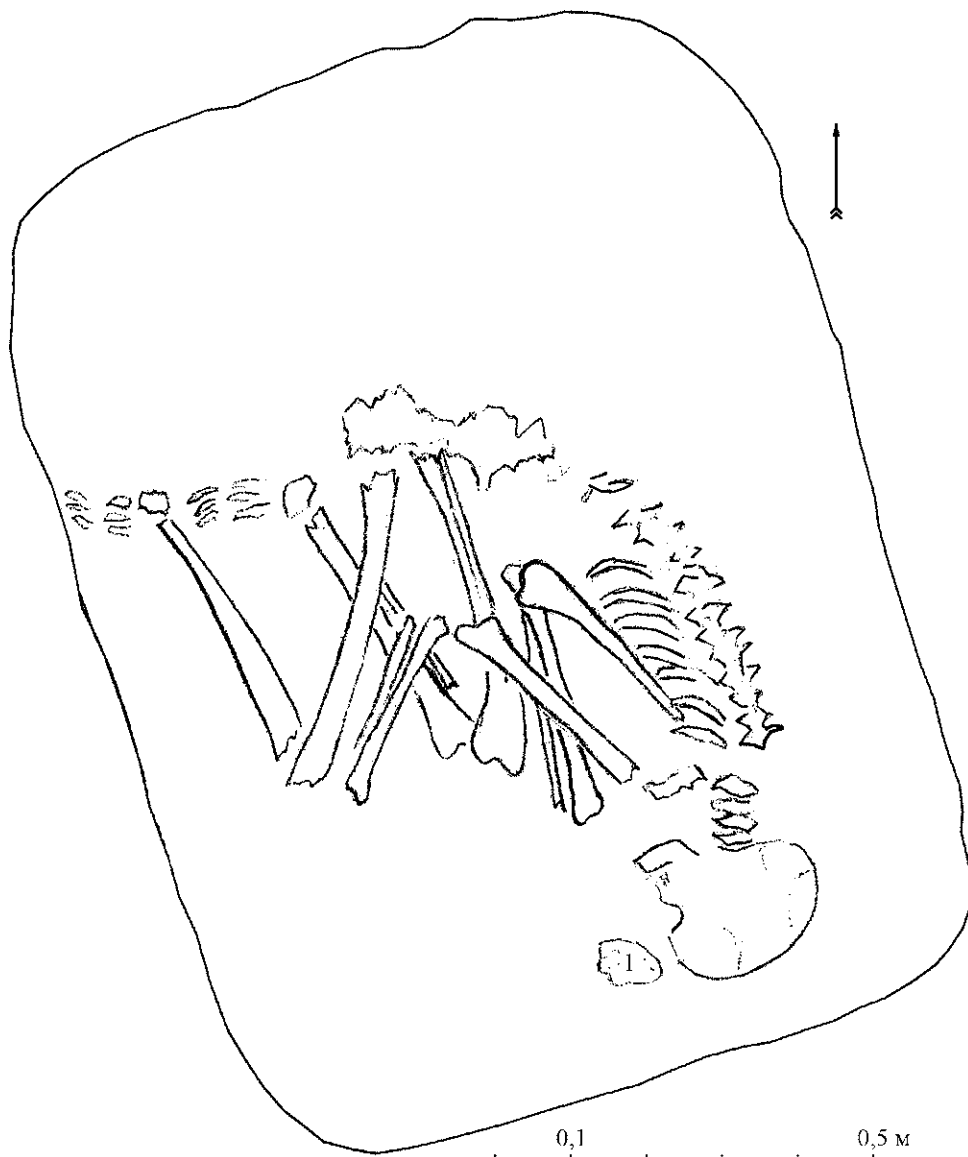

Рис. 1.67. Поховання 56 знаходилося на 4,3 м до півдня від поховання 25. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,4 м завдовжки, 1,05 м завширшки і 0,7 м завглибшки, небіжчика було покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнуто в ліктях,

кисть лівої руки покладено перед обличчям, кисть правої — на колінах. Праву ногу менше зігнуто. Перед обличчям покладено камінь зеленуватого кольору кристалічної породи (1).

Стать — жіноча (*senilis*) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

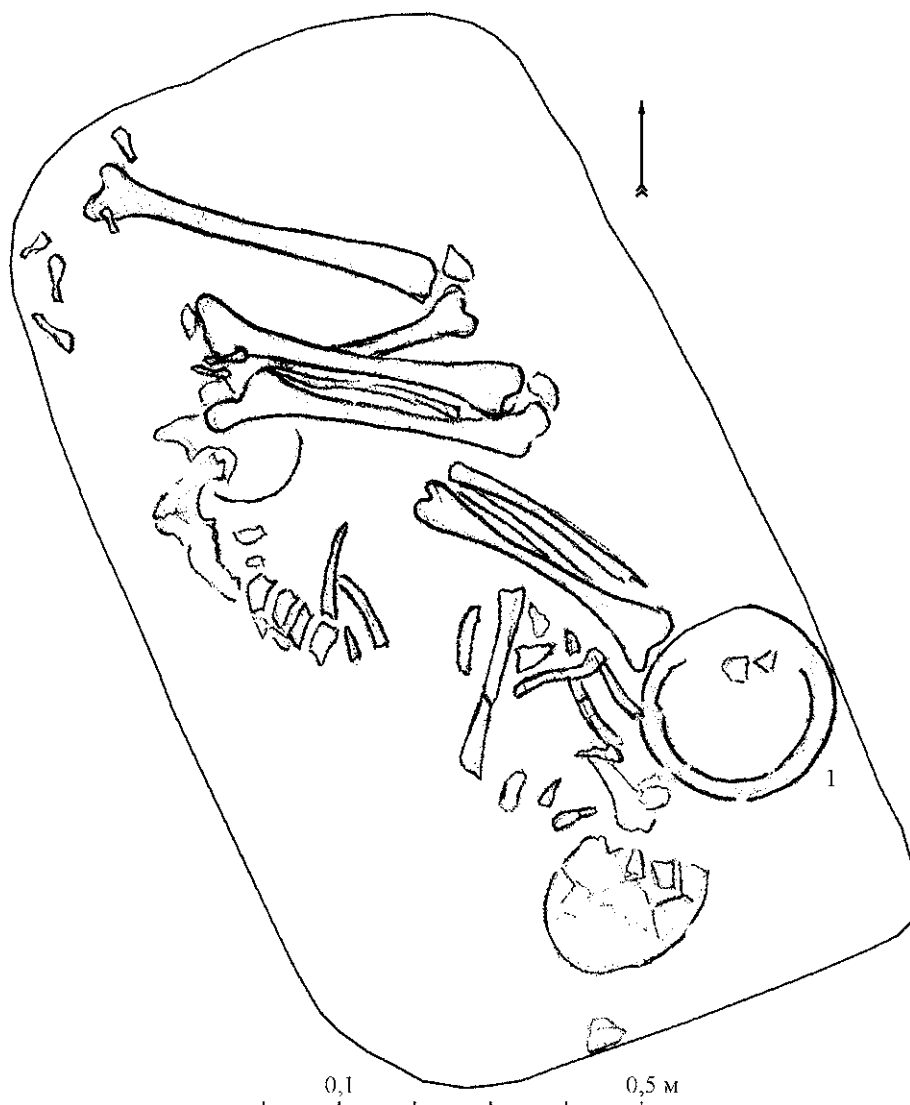

Рис. 1.68. Поховання 57 знаходилося на 1,2 м до заходу від поховання 56. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,4 м завдовжки, 0,8 м завширшки і 0,9 м завглибшки, небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнuto у ліктях і покладено перед обличчям. Ноги підтягнуто до ліктів,

ступню правої ноги підтягнуто до тазу. Перед обличчям поставлено крупну підлощену чашу (1, відсутня в колекції) з відігнутих вiнцем, округлим тулубом, що плавно переходить в пласке дно. Вiнцем поєднується з тулубом невеликим уступом. Висота посудини 15,2 см, діаметр вiнця — 18,5 см, діаметр дна — 7,3 см.

◁ **Рис. 1.69.** Поховання 58 знаходилося на 2,2 м до Зх від поховання 57. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,6 м завдовжки, 1,15 м завширшки і 1,1 м завглибшки поховано двох небіжчиків. Один кістяк лежав біля східної стінки могили зібгано на лівому боці головою на південь. Руки зігнута в ліктях і покладено перед обличчям, ноги сильно зігнута в колінах і підтягнута до ліктів, ступні притиснено до тазу. Другий кістяк лежав в центрі могили, його потурбовано при покладенні в могилу першого кістяка. Початково його було покладено зібгано на правому боці головою на

південь. Вище черепів біля південної стінки могили поставлено чотири посудини — по дві навпроти кожного черепа (5—8, одна відсутня в колекції). Біля шийних хребців першого кістяка знайдено бронзове скроневе кільце (3), ще одне кільце (3а) знайдено під черепом цього ж кістяка. Біля шийних хребців другого небіжчика лежали дві кістяні проколки (1, 2), праворуч від цього кістяка лежала мушля морського гребінця з отвором для підвішування (4). Біля посудин знайдено кістки бика, біля стегнових кісток першого кістяка — пташині кістки.

Стать — жіноча / чоловіча (*maturus*) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

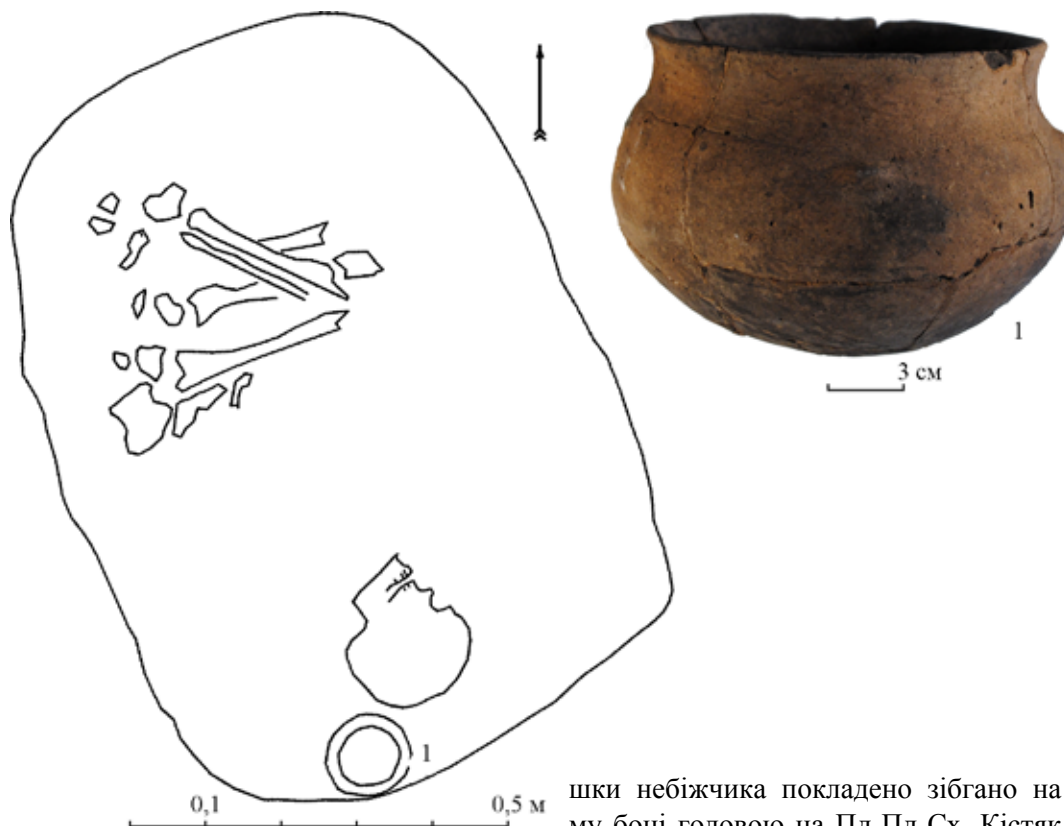

Рис. 1.70. Поховання 59 знаходиться на 2,7 м до Зх від поховання 58. У ямі підпрямокутної форми із незначно заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,85 м завглиб-

шки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Сх. Кістяк погано зберігся, ймовірно, що належав дитині. Вище черепа біля південної стінки стояла підлощена чашоподібна посудина, орнаментована шістьма наліпами підтрикутної форми під шийкою (1).

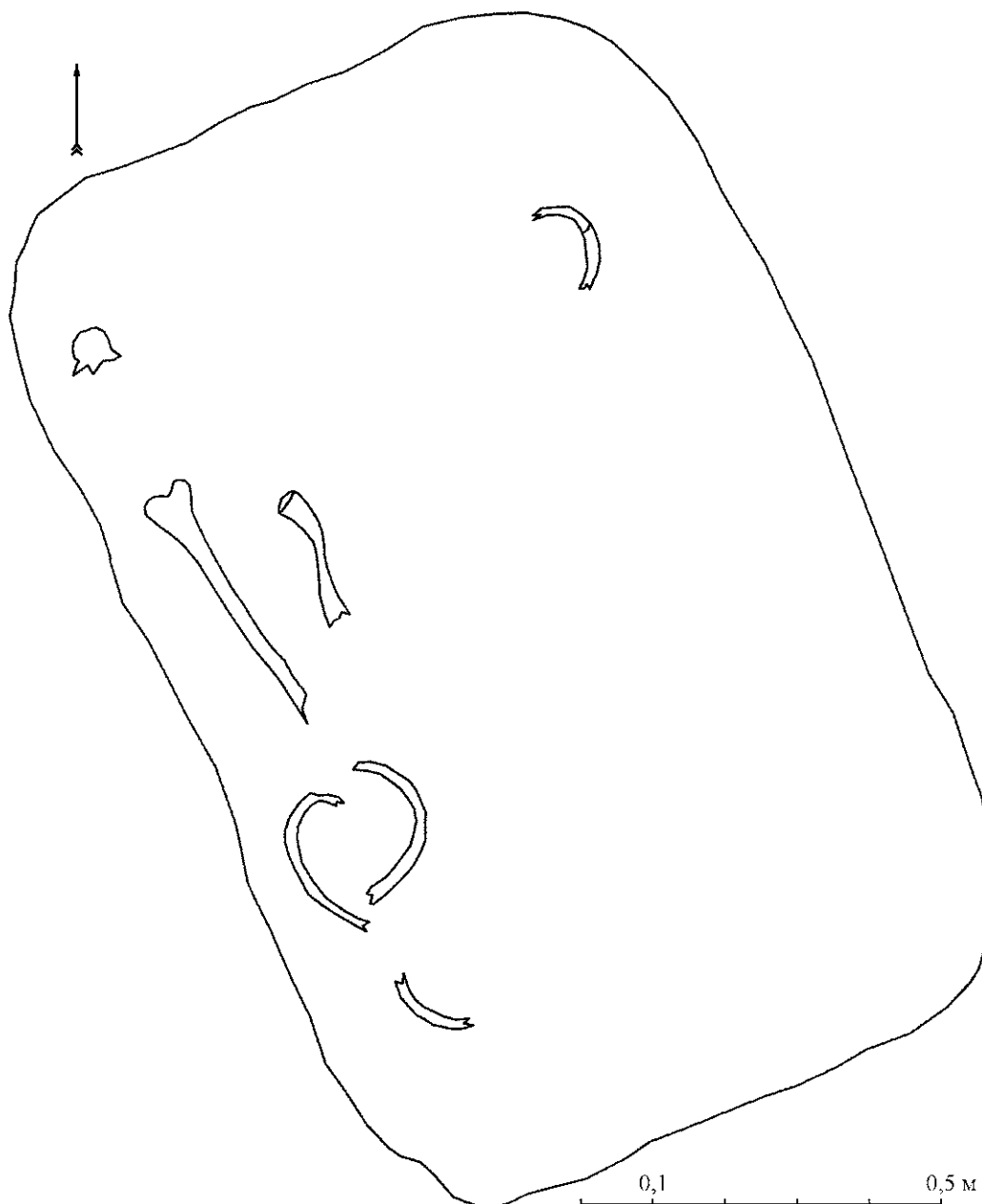

Рис. 1.71. Поховання 60 знаходиться на 2,2 м до Пн-Сх від поховання 56. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій

Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,55 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 0,75 м завглибшки виявлено окремі кістки кістяка людини. Поховання пограбоване.

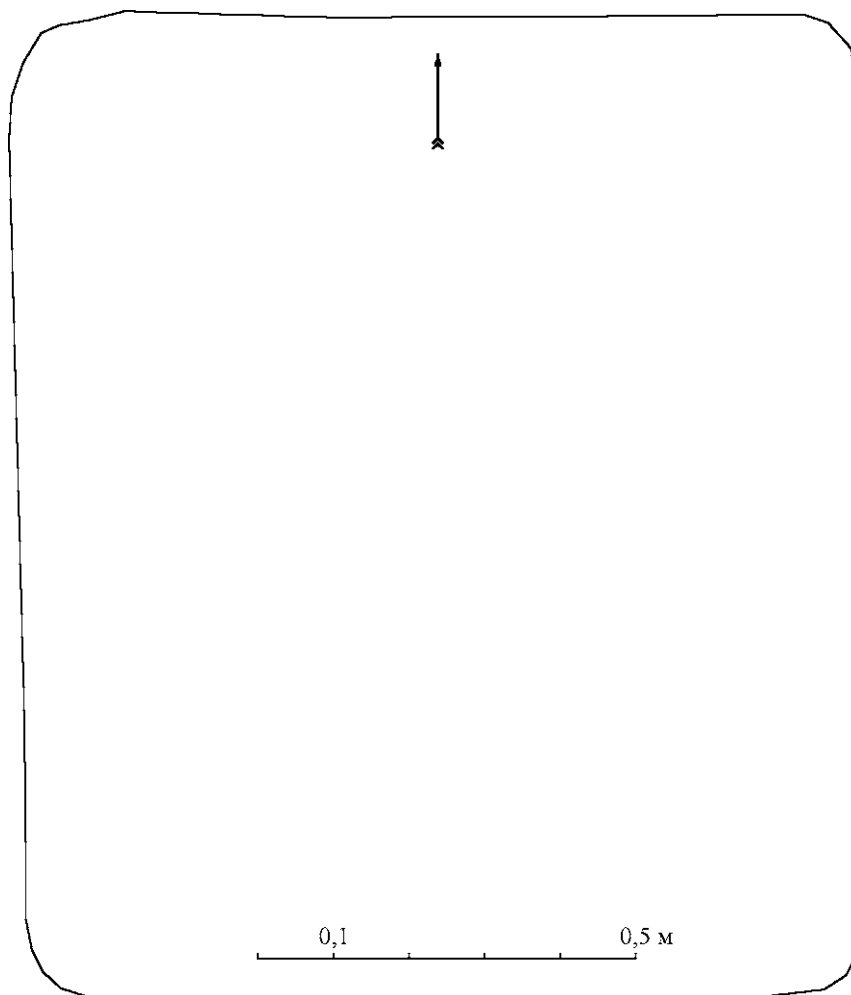

Рис. 1.72. Поховання 61 знаходиться на 2,7 м до Пн від поховання 45. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,4 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 0,8 м завглибшки кісток не виявлено. Ймовірно, представляє собою кенотаф.

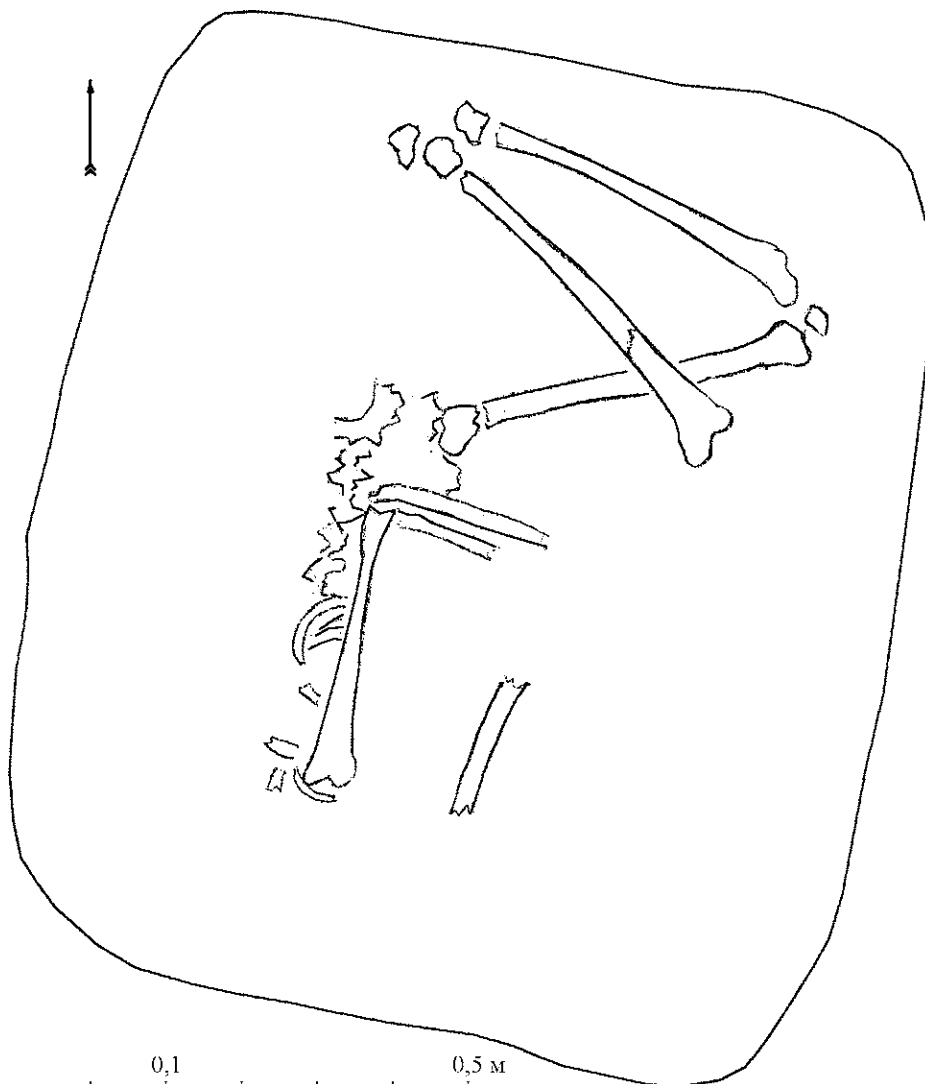

Рис. 1.73. Поховання 62 знаходиться на 1,2 м до Пд-Сх від поховання 23. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,3 м за-

вдовжки, 1,15 м завширшки і 0,7 м завглибшки на дні могили знаходилась нижня частина кістяка дорослого небіжчика, покладеного зібгано на правому боці головою на південь.

Рис. 1.74. Поховання 63 знаходилося на 5,2 м до Пн-Зх від поховання 21. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,45 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 0,85 м завглибшки, небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на південь. Руки незначно зігнуто у ліктях, кисті покладено на коліна. Ноги зігну-

то під прямим кутом до хребта. Вище голови біля південної стінки могили поставлено лисковану посудину (7, відсутня в колекції) з високим конічним горлом і сильно відігнутим краєм. Шароподібний тулуб незначно стиснутий до плоского дна, перехід від горла в тулуб модельовано уступом. Уся верхня частина тулуба посудини прикрашена канельованим

орнаментом. Висота посудини 16 см, діаметр вінця 12 см, діаметр дна 7 см. Друга посудина (3) лежала на спині похованого. Біля щелепи лежало скроневе бронзове кільце (1). Ще три скроневих кільця знайдено під черепом (1а). Біля верхніх хребців і ребер знайдено чотири

намистини із синього скла і одну з кістки (4), ще дві синіх скляних намистини (не збереглися) і одну геширову (2) знайшли в кротовині, в Пд-Зх куті і біля тазових кісток. Біля верхніх ребер знайдено бронзову голку (6). В південно-західному куті лежав овечий астрагал (5).

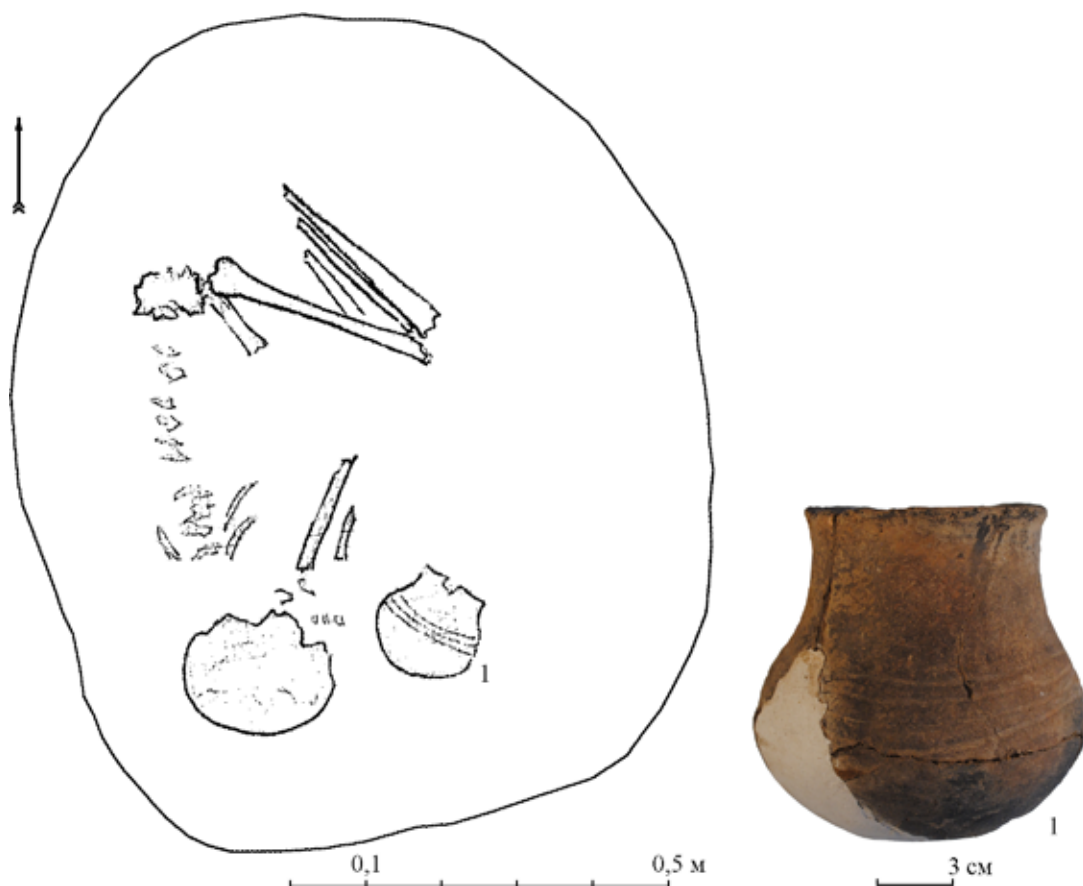

Рис. 1.75. Поховання 64 знаходилося на 1,1 м до заходу від поховання 63. У ямі овальної форми орієнтованій меридіанально 1,05 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 0,4 м завглибшки лежав кістяк дитини. Небіжчика покладено

зібгано на правому боці головою на південь. Перед обличчям похованого лежав лискований кубок (1), орнаментований під шийкою чотирма горизонтальними недбало нанесеними канелюрами.

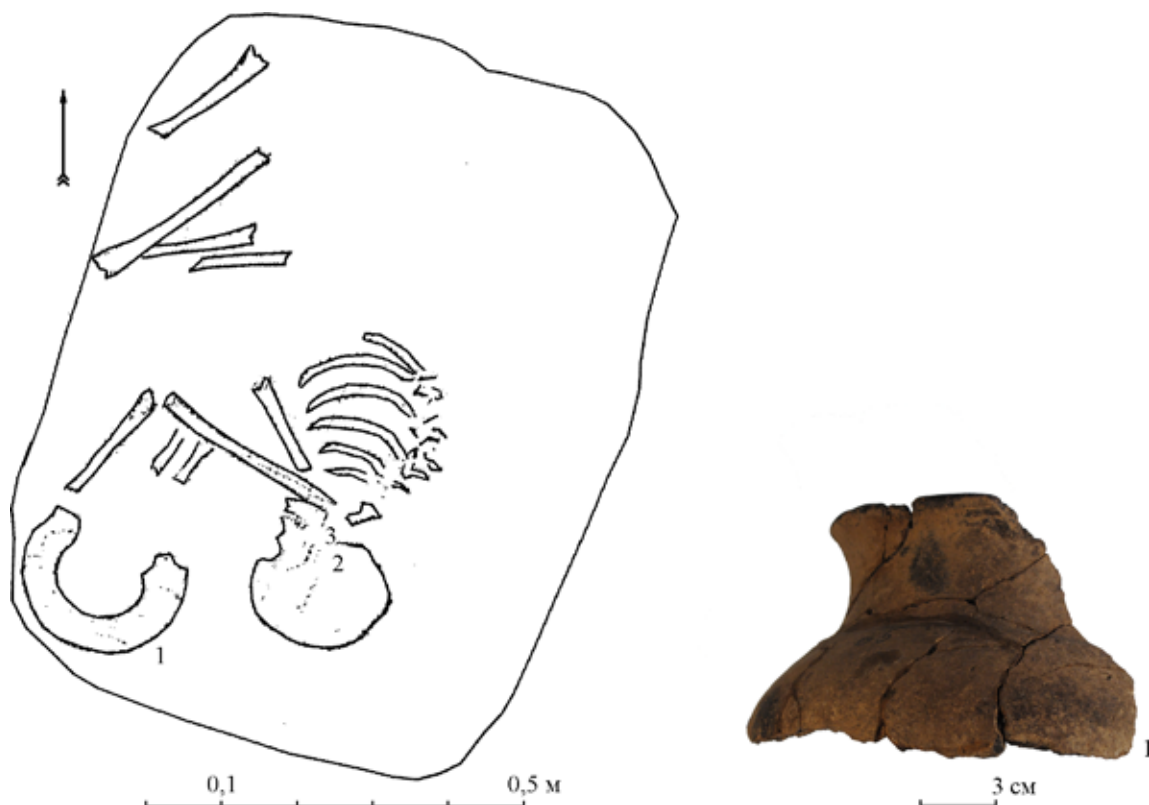

Рис. 1.76. Поховання 65 знаходилося на 1,3 м до 3х від поховання 64. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-3х, 0,95 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,75 м завглибшки лежав кістяк дитини. Небіжчика покладено зібгано на

лівому боці головою на південь. Перед обличчям дитини в Пд-3х куті лежала фрагментована посудина (1). Під черепом знайдено бронзове скроневе кільце (2, не збереглось), біля шийних хребців — дві бронзові пронизки (3, не збереглись).

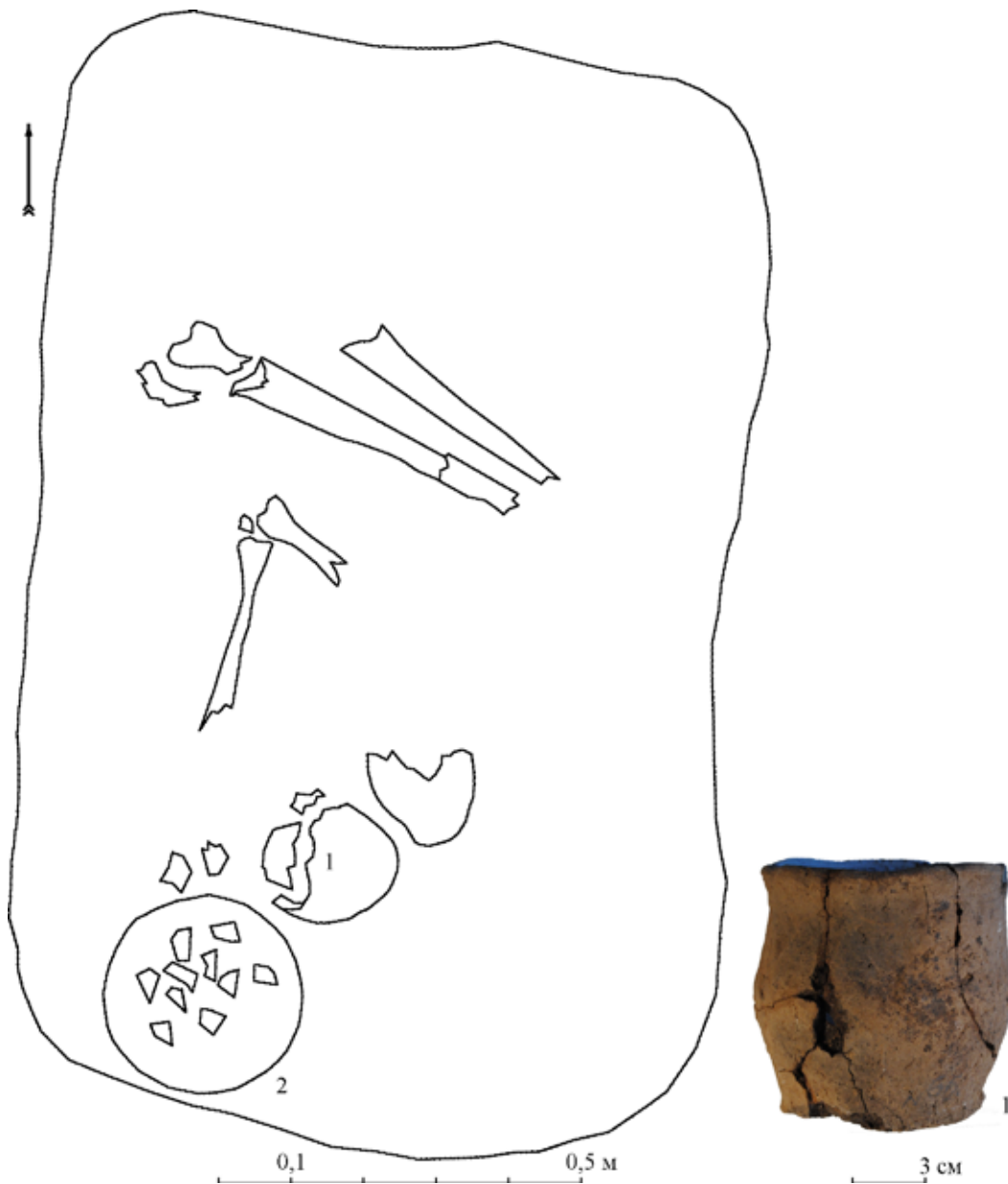

Рис. 1.77. Поховання 66 знаходилося на 2,1 м до сходу від поховання 63. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,5 м завдовжки 0,9 м завширшки і 0,45 м завглибшки, небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на південь. Перед обличчям поставлено горщикоподібну посудину (1), вище голови в Пд-Зх куті стояла лискована посудина (2, в колекції відсут-

ня). Край посудини не зберігся, мала високе вінець і рівну високу шийку, що переходила у шароподібний тулуб, незначно сдавнений до сплющеного денця із омфалом. Перехід вінця в тулуб модельований ребром. Нижче ребра посудина прикрашена п'ятьма вдавленнями, нанесеними круглою трубочкою, що утворює горизонтальний пояс. Висота збереженої частини посудини — 19,9 см, діаметр дна — 7 см.

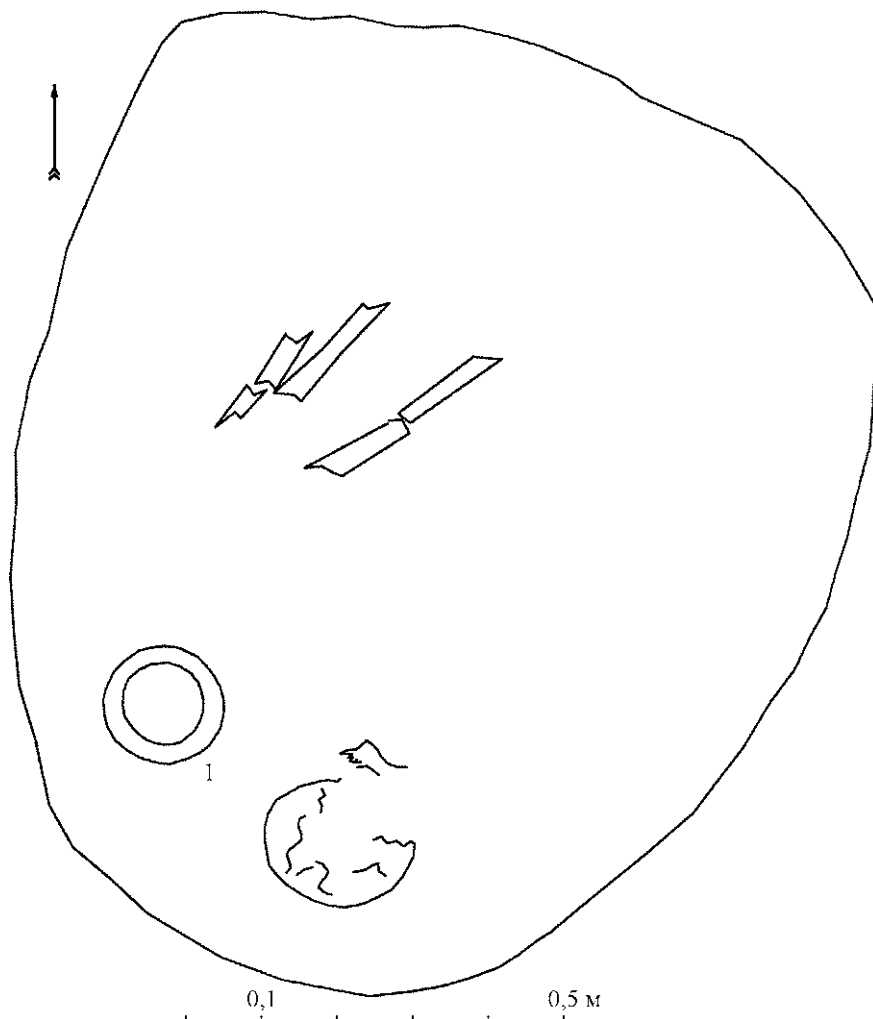

Рис. 1.78. Поховання 67 знаходилося на 2 м до 3х від поховання 55. У ямі овальної форми, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-3х, 1,35 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 0,9 м завглибшки, небіжчика покладено зібгано головою на південь. Біля західної стінки навпроти черепа покладено товстостінну горщикоподіб-

ну посудину (1, в колекції відсутня) із відігну- тим вінцем, що переходить у опуклий тулуб, який поступово звужується до плоского дна із закраїною. Плече посудини оперізане вервеч- кою вдавлень, недбало нанесених загостреною паличкою. Висота посудини 25 см, діаметр дна — 11,5 см.

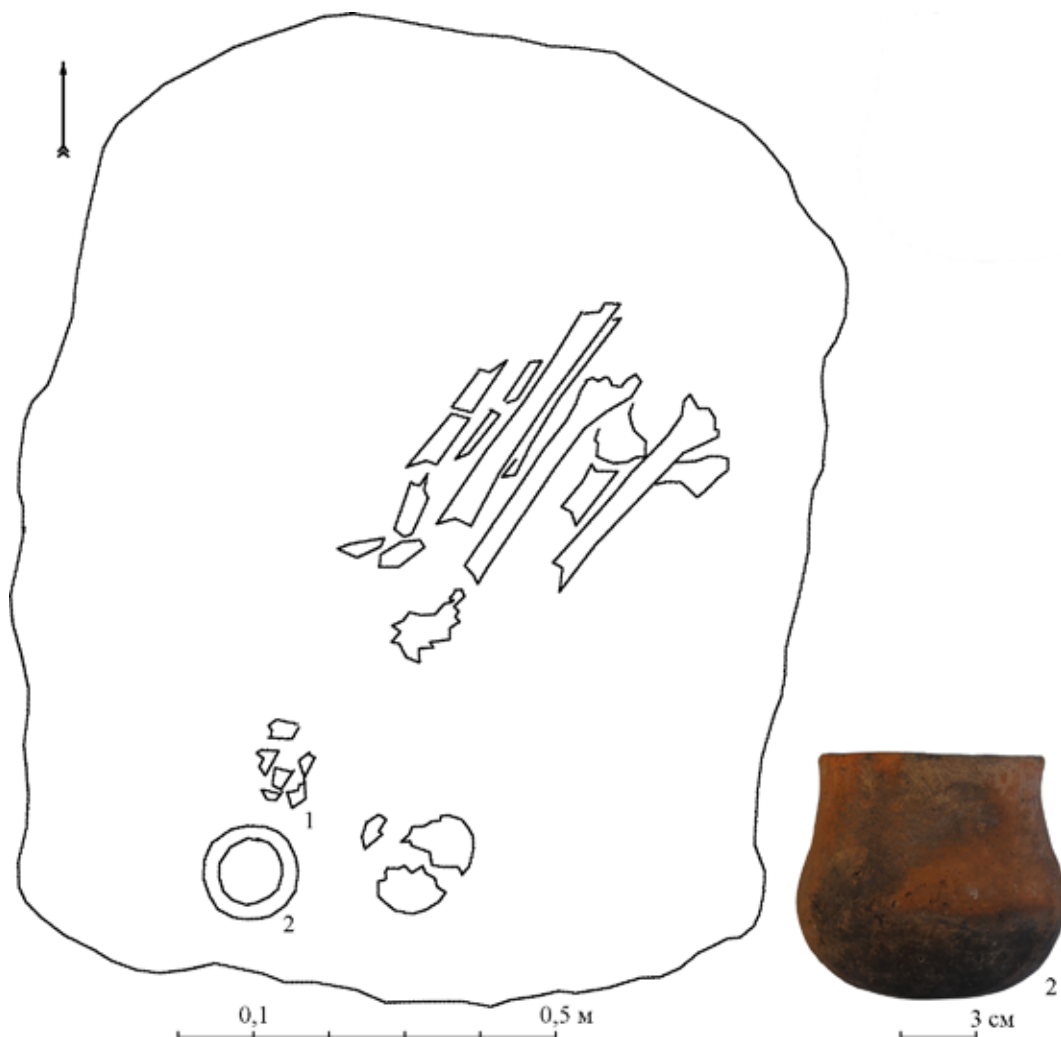

Рис. 1.79. Поховання 68 знаходилось на 0,5 м до 3х від поховання 67. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,25 м завдовжки, 1,05 завширшки і 0,85 м завглибшки небіжчика

покладено зібгано головою на південь. Із західного боку від черепа знайдено окремі уламки кераміки (1), біля південної стінки могили стояв лискований мініатюрний кубок (2).

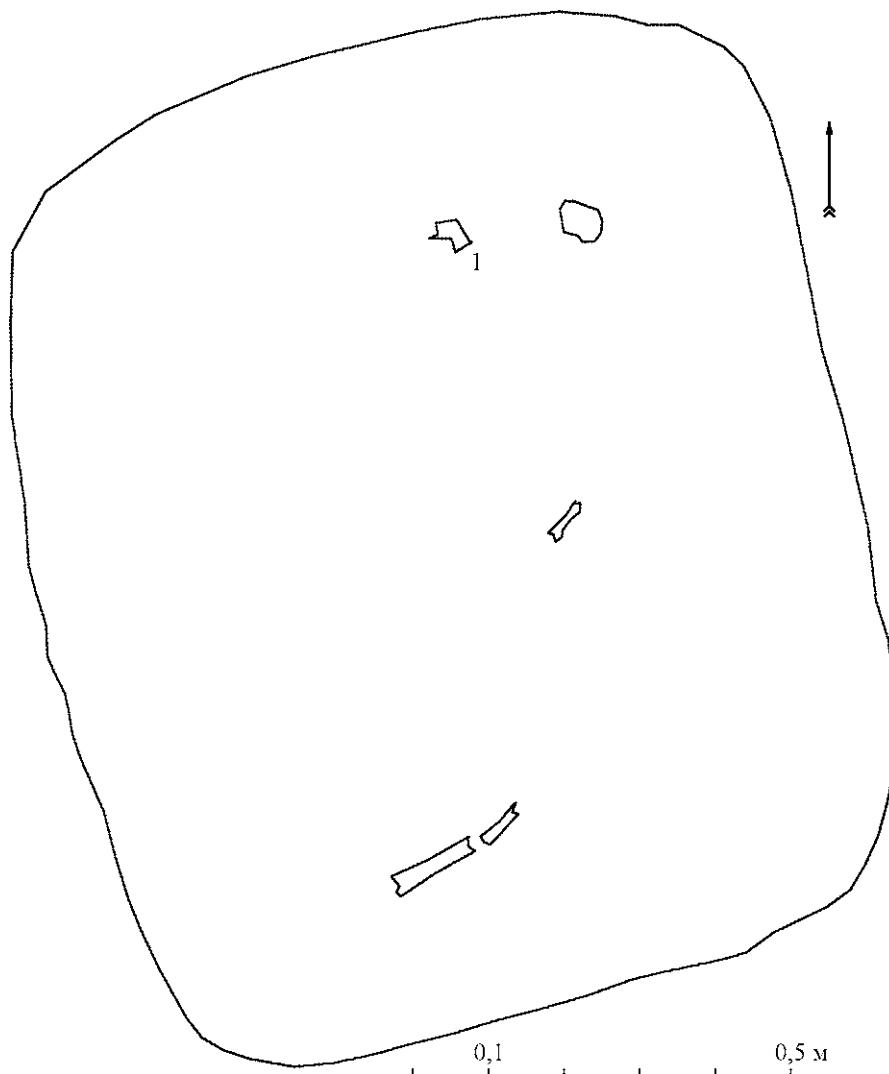

Рис. 1.80. Поховання 69 знаходилось на 0,35 м до заходу від поховання 68. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,3 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 1,05 м завглибшки знайдено кілька кісток людини і фрагмент ліпної кераміки (1).

Рис. 1.81. Поховання 70 знаходилось на 1,8 м до Зх від поховання 69. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,25 м завдовжки, 1 м

завширшки і 0,85 м завглибшки було поховано дитину. Небіжчика покладено зібгано головою на південь. Вище голови біля південної стінки стояв лискований кубок з конічним горлом (1).

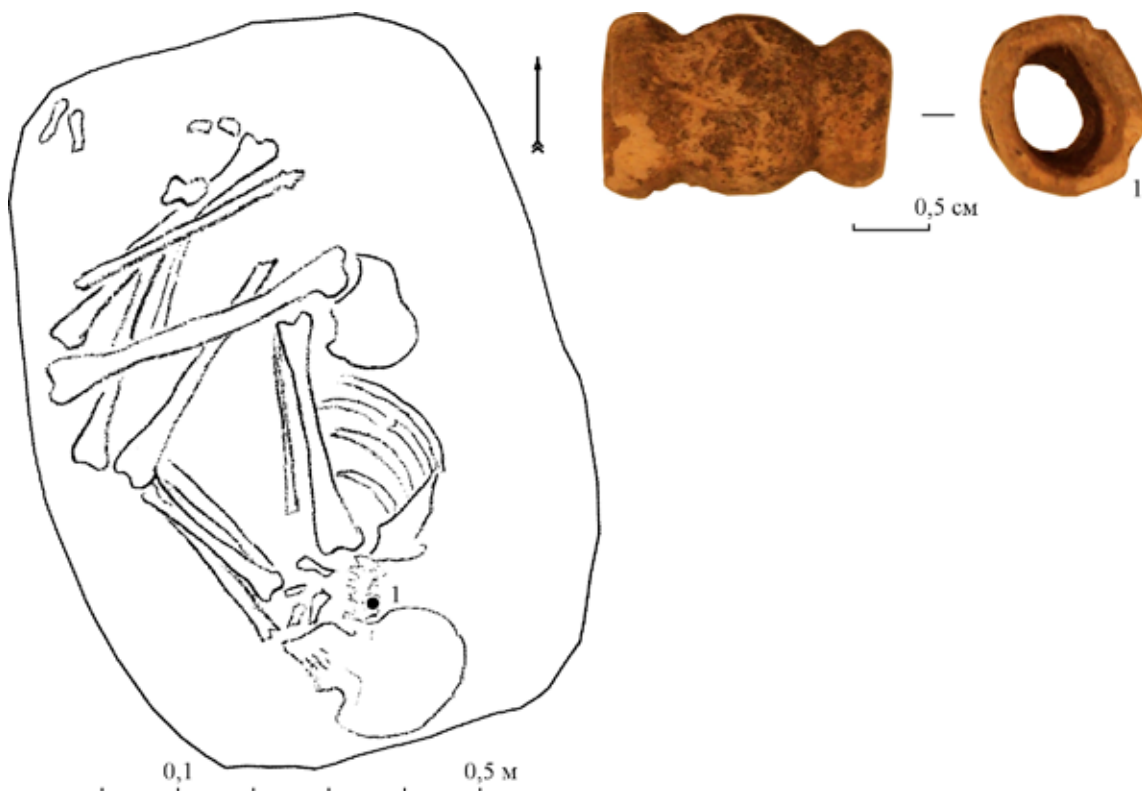

Рис. 1.82. Поховання 71 знаходилося на 1,8 м до Зх від поховання 70. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-зх — Пд-Пд-Сх, 0,95 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,95 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнуто в ліктях і під-

несено до підборіддя, ліву ногу покладено під гострим кутом до тазу і підтягнуто до ліктів, праву покладено до прямого кута до тазу. Під шийними хребцями знайдено кістяну принизку із двома перехватами (1).

Стать — жіноча (juvenis) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

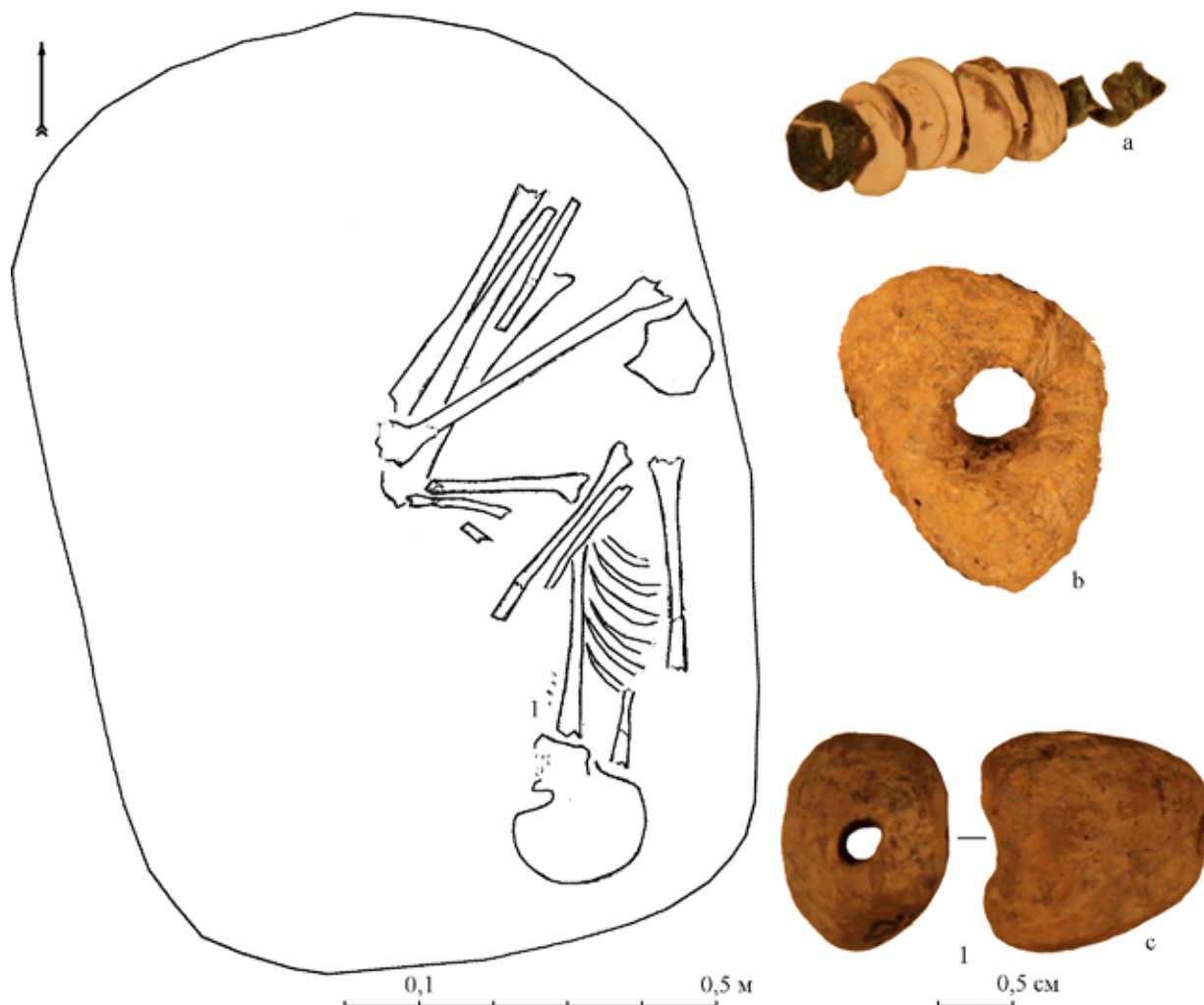

Рис. 1.83. Поховання 72 знаходилося на 3,7 м до Пд від поховання 26. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,3 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 0,95 м завглибшки небіжчика покладено у східну половину могили зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх.

Руки зігнуто в ліктях і направлено в сторону обличчя, ноги зігнуто в колінах і підтягнуто до тазу. Біля верхніх ребер зібрано намисто із семи намистин із мушлі, однієї бронзової намистини і двох бронзових пронизок (1а), однієї керамічної намистини підтрикутної форми (1с) і однієї намистини із пісковика (1b).

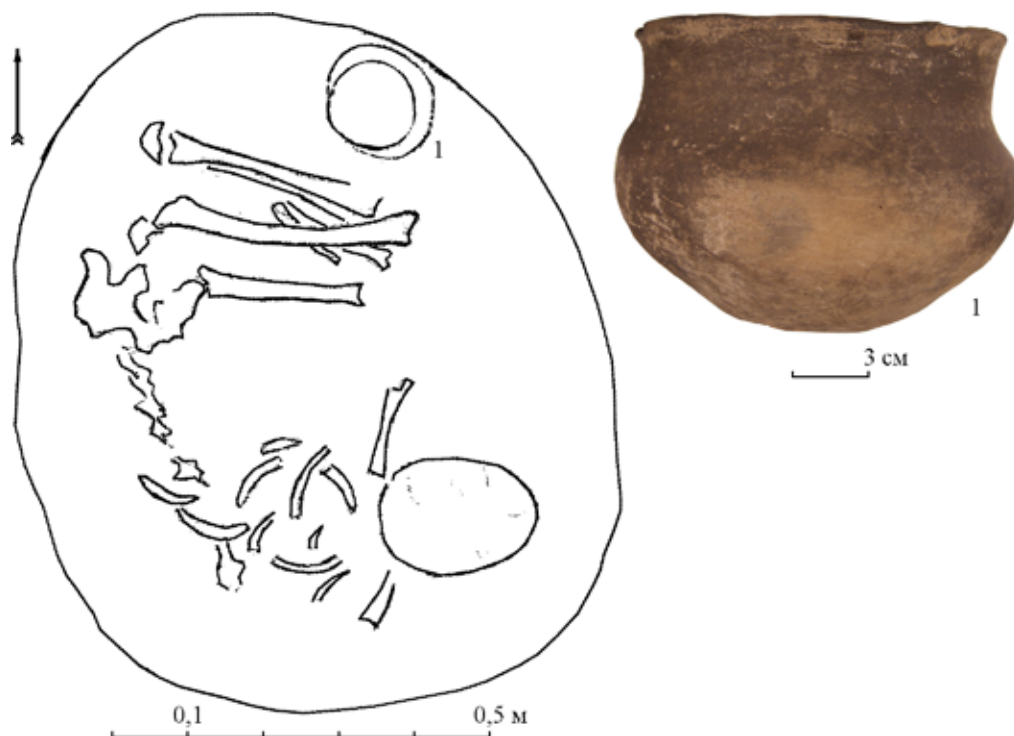

Рис. 1.84. Поховання 73 знаходилось на 13 м до Пн від поховання 64. У ямі овальної форми, орієнтованій меридіанально, 0,9 м завдовжки, 0,75 м завширшки і 0,85 м завглибшки було поховано дитину. Небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на

південь. Ноги покладено під прямим кутом до тазу і сильно зігнуто в колінах, ступні лежали біля тазу. Нижче малих гомілкових кісток біля північної стінки могили стояла лискована чашоподібна посудина (1).

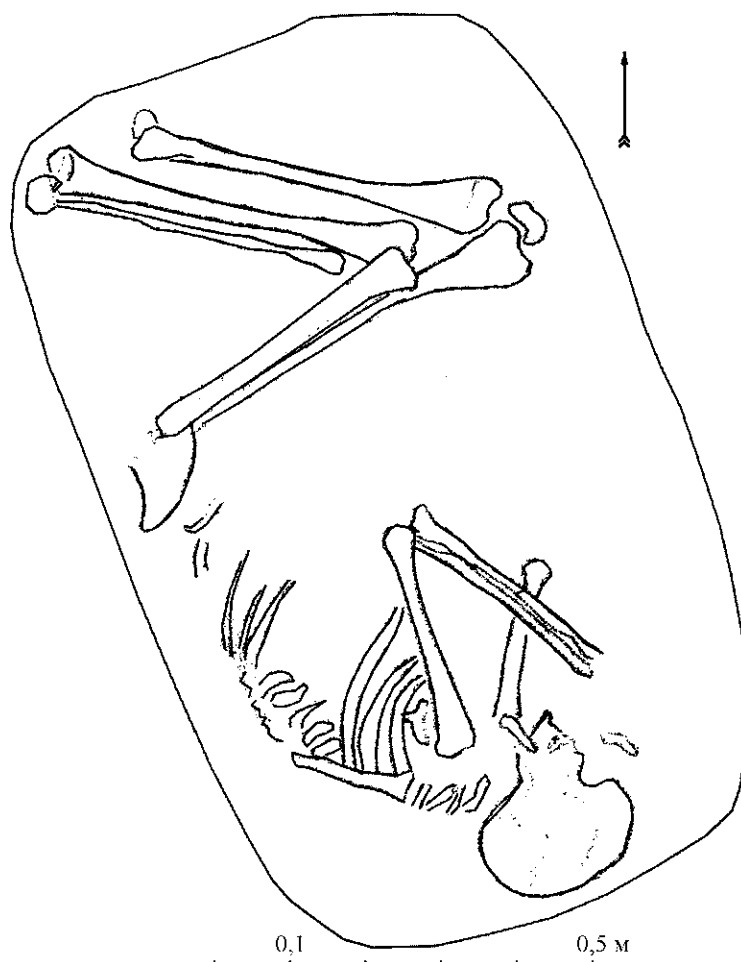

Рис. 1.85. Поховання 74 знаходилось на 2,5 м до Пд-Зх-Зх від поховання 73. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,25 м завдовжки, 0,75 м завширшки і 1 м завглибшки небіжчика покла-

дено зібгано на правому боці головою на Пн-Сх. Руки зігнуто в ліктях і піднесено до обличчя, ноги покладено під прямим кутом до тазу.

Стать — чоловіча (maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.86. Поховання 75 знаходилось на 3,3 м до Зх від поховання 31. Креслення відсутнє. У ямі овальної форми, орієнтованій меридіанально, 1,1 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 0,9 м завглибшки серед залишків пограбованого по-

ховання знайдено посудину (1), нижню щелепу людини і під нею бронзову сережку (2), декілька ребер, череп знайдено біля північної стінки.

Стать — жіноча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

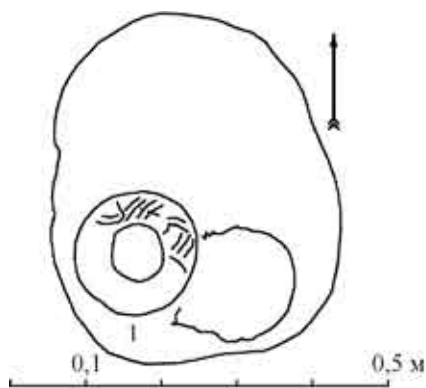

Рис. 1.87. Поховання 76 знаходилось на 3,2 м до Пд від поховання 41. У ямі овальної форми, орієнтованій меридіанально, 0,45 м завдовжки, 0,35 м завширшки і 0,2 м завглибшки біля західної стінки знайдено залишки зітлілого дитячого черепа. Поруч із ним стояв лискований кубок (1), орнаментований трьома паралельними канерюрами, що утворювали

трикутники по діаметру тулуба посудини. У центрі трикутників вершиною донизу розташовано орнаментальний овальний наліп. На тулубі нанесено таким чином чотири трикутники.

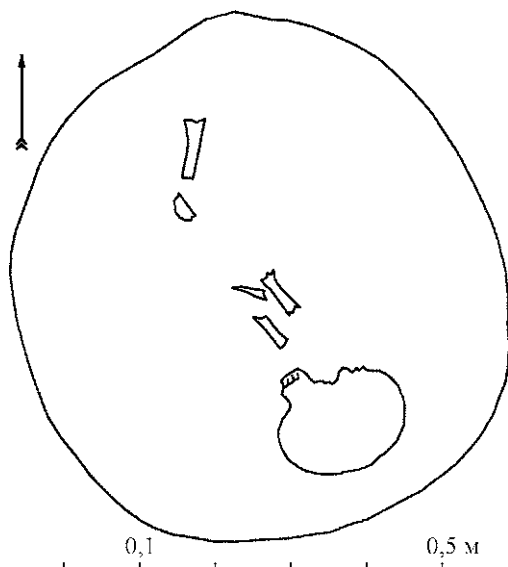

Рис. 1.88. Поховання 77 знаходилось на 1,7 м до сходу від поховання 50. У круглій ямі, незначно витягнутій меридіанально, 0,7 м завдовжки, 0,65 м завширшки і 0,60 м завглибшки було поховано дитину. Небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на південь.

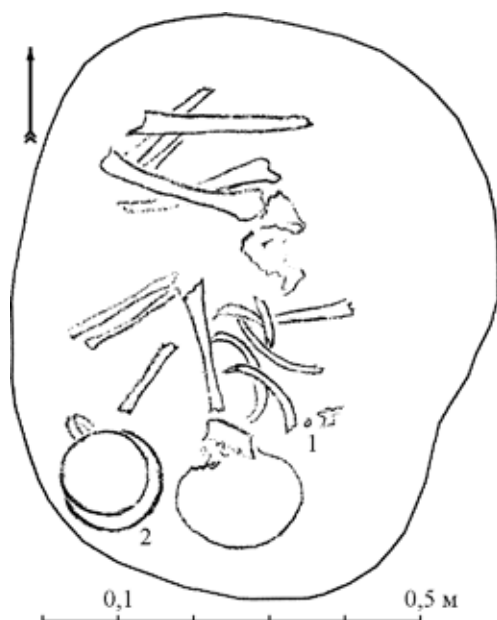
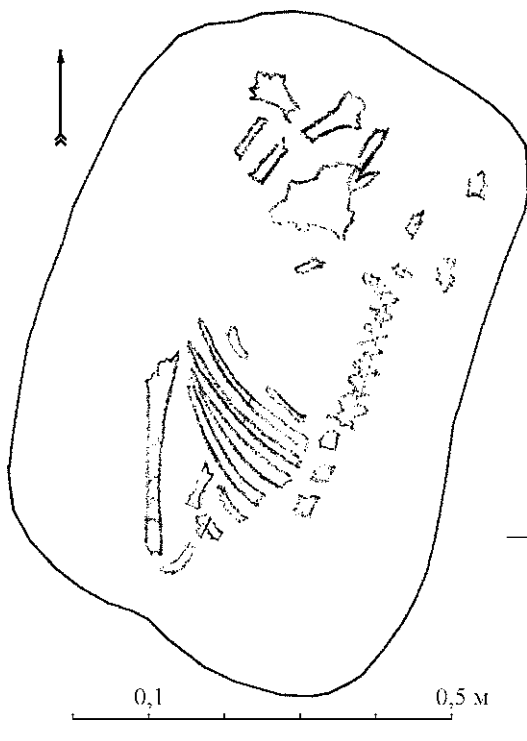

Рис. 1.89. Поховання 78 знаходилось на 2,3 м до Зх від поховання 50. У ямі овальної форми, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, було поховано дитину. Небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Зх. Руки зігнуто

в ліктях і покладено перед обличчям. Ноги покладено під прямим кутом до тазу. Біля верхніх ребер знайдено намистину з мушлі (1). Перед обличчям біля західної стінки стояв лискований кухоль із тригранною у перетині ручкою (2).

◁ **Рис. 1.90.** Поховання 79 знаходилося на 2,7 м до Зх від поховання 47. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 0,85 м завдовжки, 0,55 м завширшки і 0,2 м завглибшки було поховано дитину. Небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Зх.

Рис. 1.91. Поховання 80 знаходилося на 2,3 м до заходу від поховання 61. У ямі овальної форми, орієнтованій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 0,35 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 0,45 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Зх. Руки зігнута в ліктях і покладено на коліна. Ноги покладено під гострим кутом до тазу, ступні підтягнуто до тазу. ▷

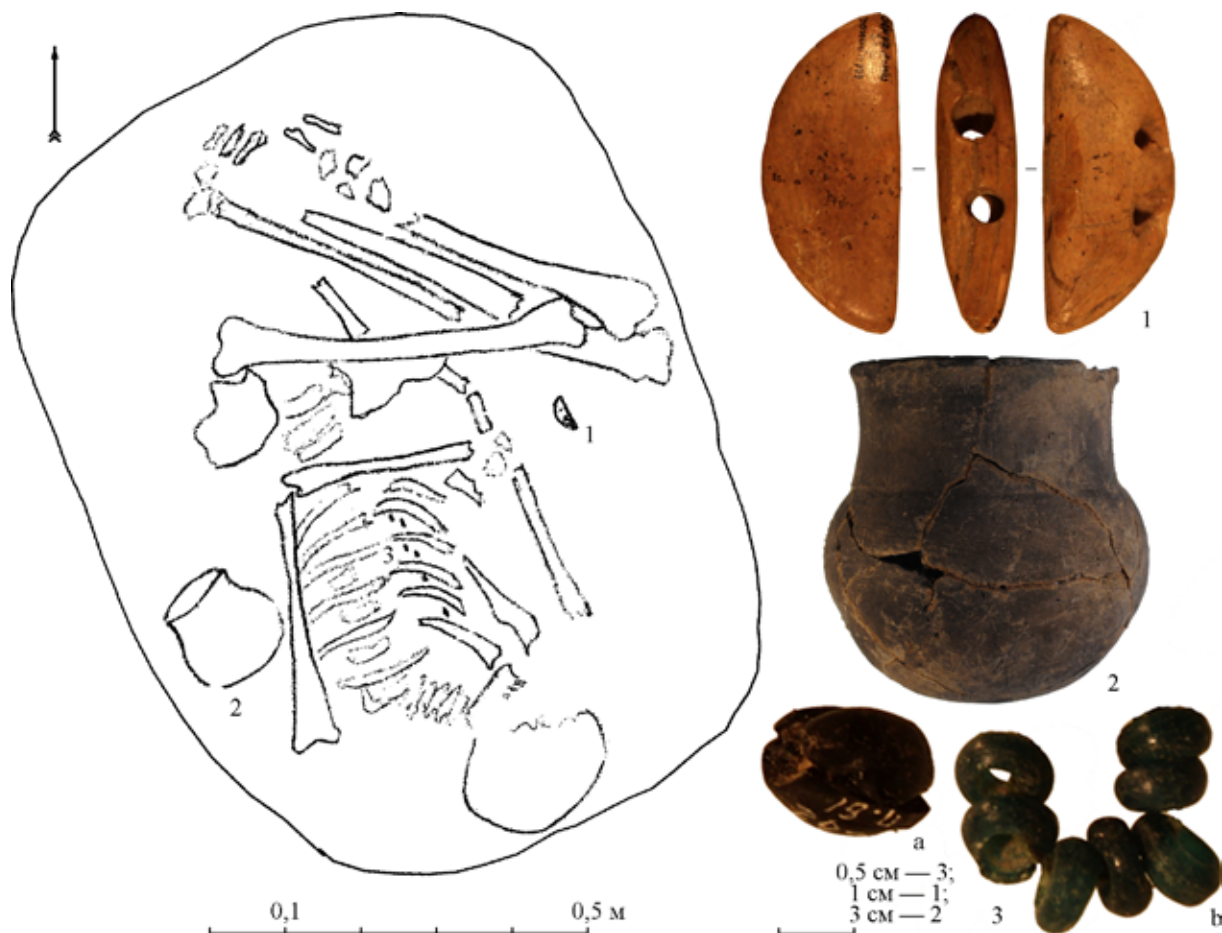

Рис. 1.92. Поховання 81 знаходилося на 1,3 м до Пд від поховання 47. У ямі підпрямкутної форми з заокругленими кутами, витягнутій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,1 м завдовжки, 0,8 м завшишки і 0,95 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Сх. Праву руку покладено витягнуто, ліву зігнуто, кисть покладено на коліна. Ноги

зігнуто у колінах, підтягнуто до живота і покладено під гострим кутом до тазу. За спиною біля східної стінки поставлено посудину (2), між ребер знайдено вісім зелених скляних (3b) і одна геширова (3a) намистини, вище колін знайдено кістяного гудзика (1).

Стать — жіноча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

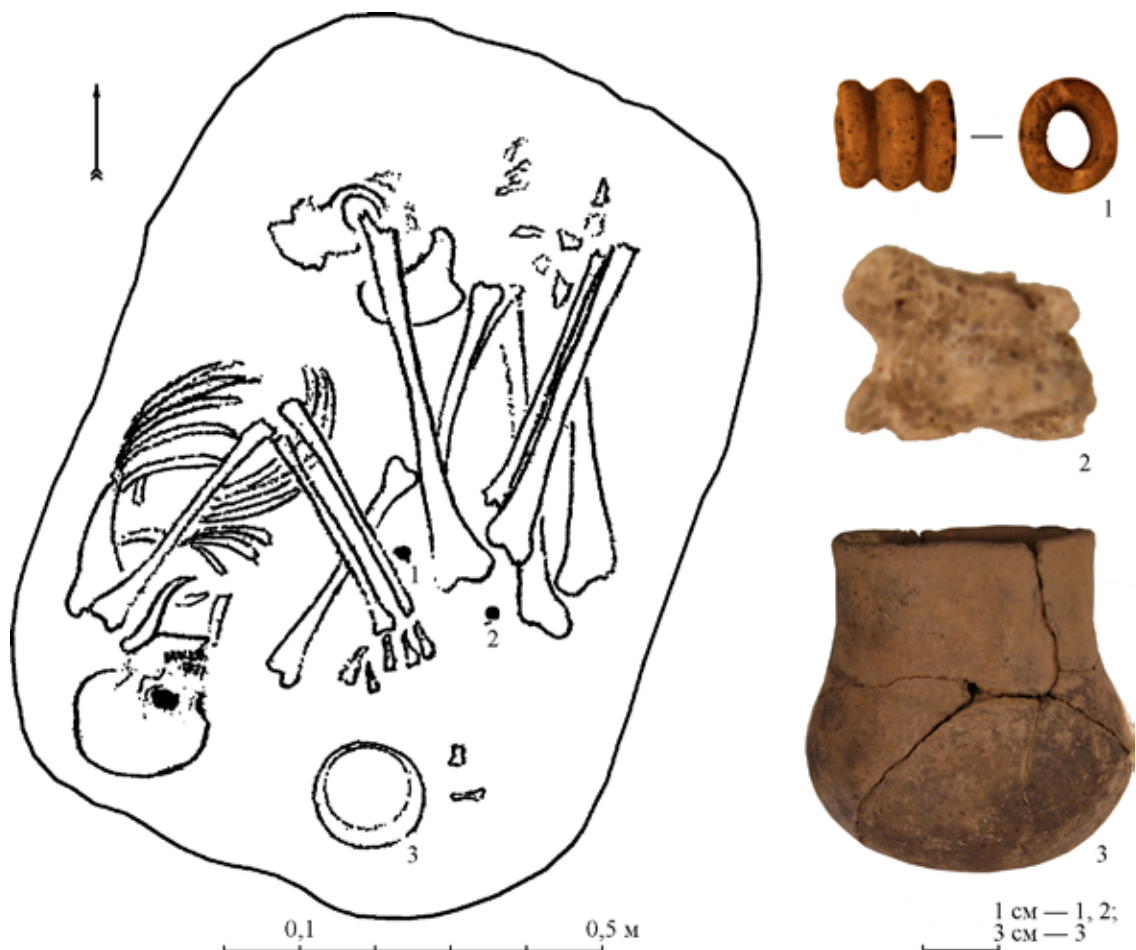

Рис. 1.93. Поховання 82 знаходилося на 1,8 м до сходу від поховання 81. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, витягнутій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, = 1,15 м завдовжки, 0,8 м завширшки і 0,65 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Зх. Праву руку витягнуто, ліву зігнуто

в лікті і покладено долонею перед обличчям. Ноги сильно зібгано, ступні підтягнуто до тазу. Перед обличчям небіжчика поставлено посудину (3), нижче лівої кисті знайдено кістяну пронизку (1), біля кисті — овечий астрагал (2).

Стать — чоловіча (adultus—maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

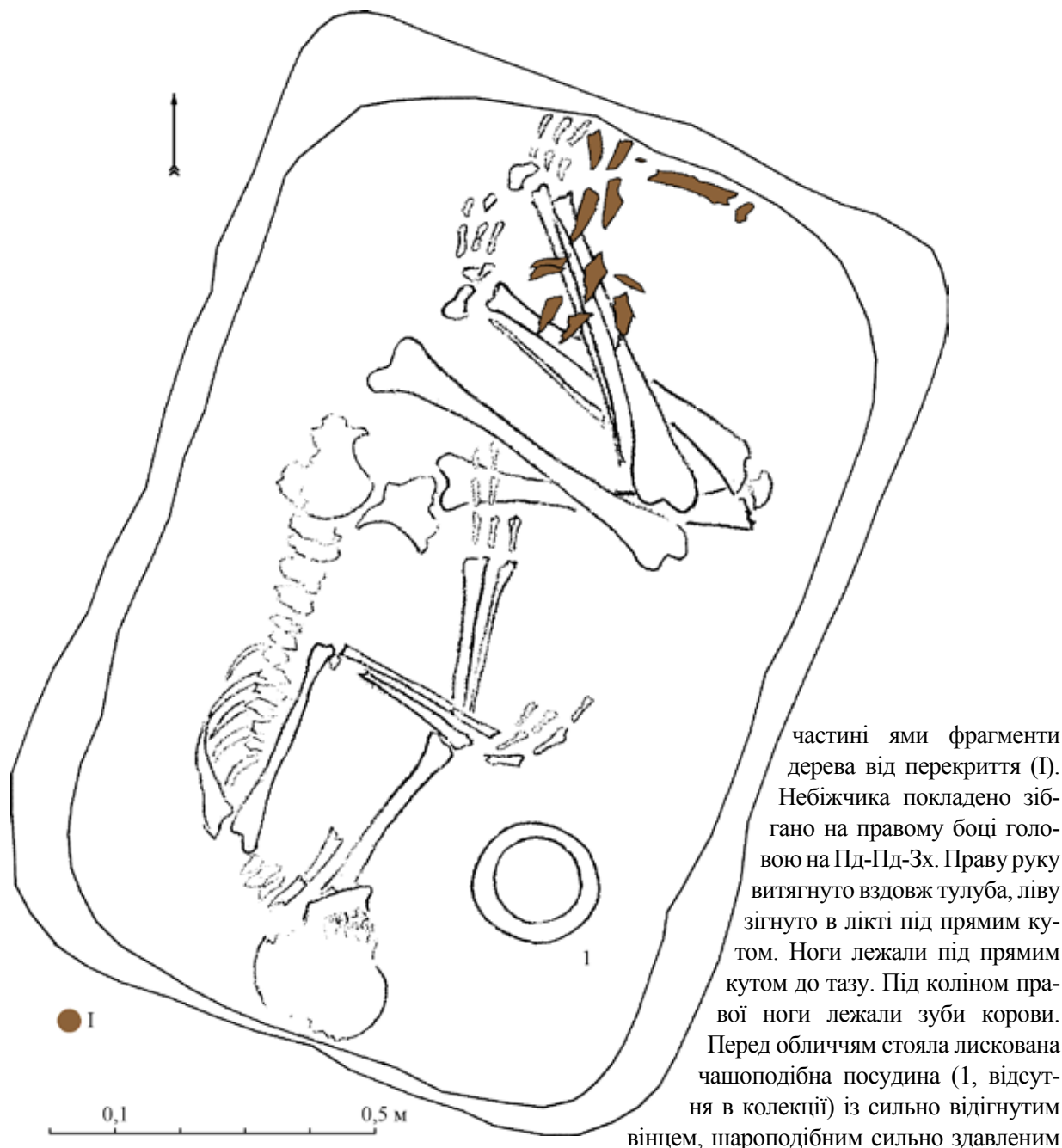

Рис. 1.94. Поховання 83 знаходилося на 2,3 м до Пн від поховання 61. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами і стінками, що розширюються до дна, витягнутій Пн-Пн-Сх — Пд-Пд-Зх, 1,45 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 1,10 м завглибшки у засипу траплялися уламки кухонних горщиків, деревне вугілля, в північній

частині ями фрагменти дерева від перекриття (I). Небіжчика покладено збігано на правому боці головою на Пд-Пд-Зх. Праву руку витягнуто вздовж тулуба, ліву зігнуто в лікті під прямим кутом. Ноги лежали під прямим кутом до тазу. Під коліном правої ноги лежали зуби корови. Перед обличчям стояла лискована чашоподібна посудина (1, відсутня в колекції) із сильно відігнутихм вінцем, шароподібним сильно здавленим з середини своєї висоти тулубом і сплюсненим дном із омфалом. Перехід шийки в тулуб модельований ребром. Верхня частина тулуба прикрашена трьома групами круглих наліпів. кожна з них складає три наліпи, що утворюють трикутник вершиною донизу. Висота посудини 9,4 см, діаметр вінця 12,5 см, діаметр дна — 4 см.

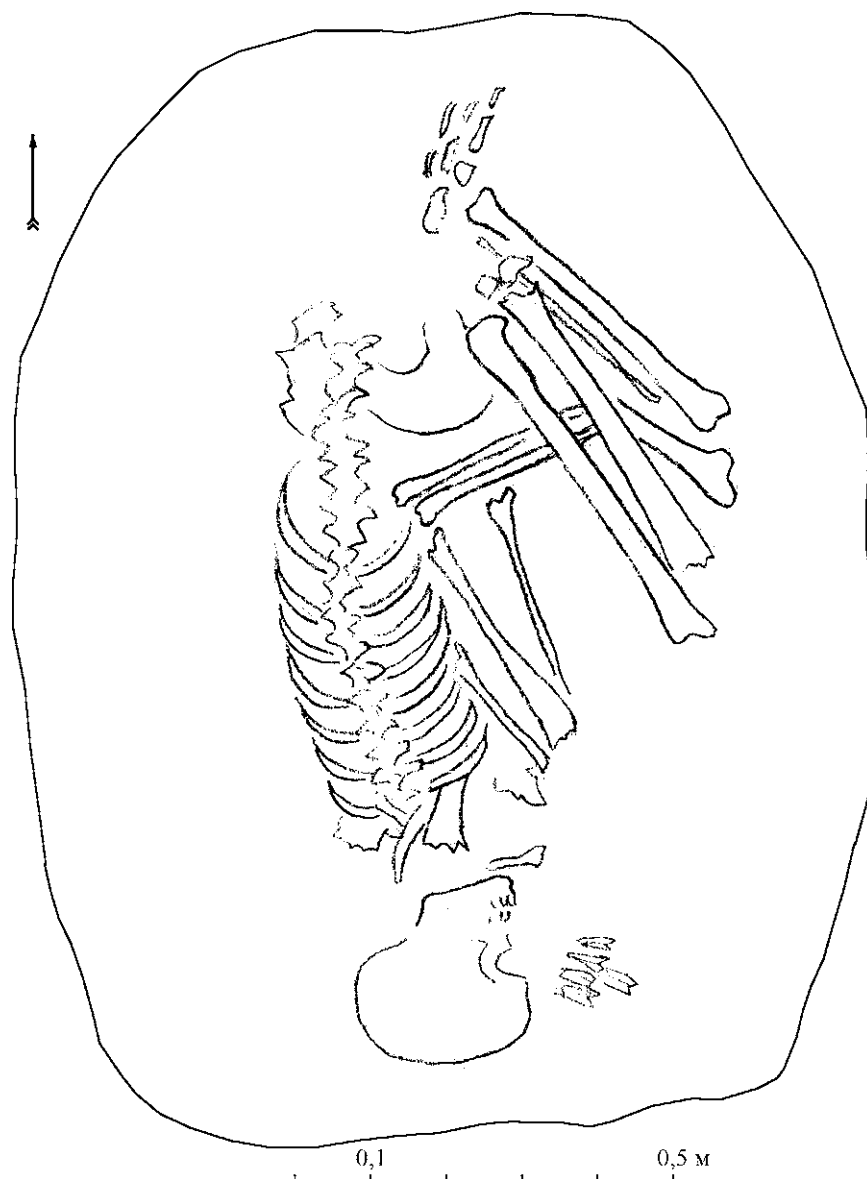
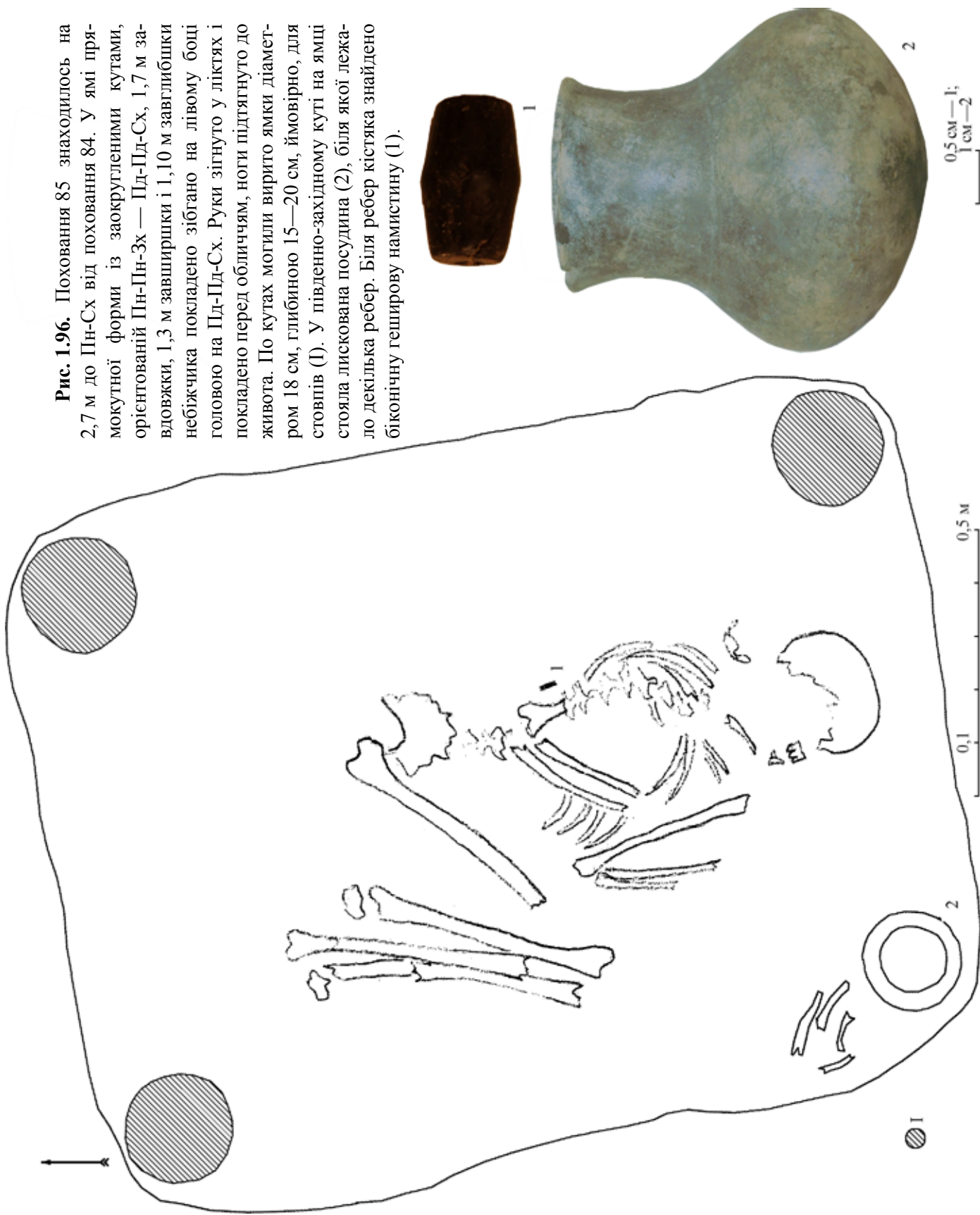

Рис. 1.95. Поховання 84 заходило на 6 м до Пд-Пд-Сх від поховання 3 кургану 1. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, витягнутій меридіанально, 1,45 м завдовжки, 1,15 м завширшки і 1,05 м завглиб-

шки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на південь. Руки зігнуто в ліктях і покладено на коліна. Ноги підтягнуто до живота, ступні до тазу. Перед обличчям лежала частина щелепи корови.

Рис. 1.96. Поховання 85 знаходилося на 2,7 м до Пн-Сх від поховання 84. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,7 м завдовжки, 1,3 м завширшки і 1,10 м завглибшки небіжчика покладено збігано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнута у ліктях і покладено перед обличчям, ноги підтягнута до живота. По кутах могили вирито ямки діаметром 18 см, глибиною 15—20 см, ймовірно, для стовпів (1). У південно-західному куті на ямці стояла лискована посуда (2), біля якої лежало декілька ребер. Біля ребер кістяка знайдено біконічну геширову намистину (1).

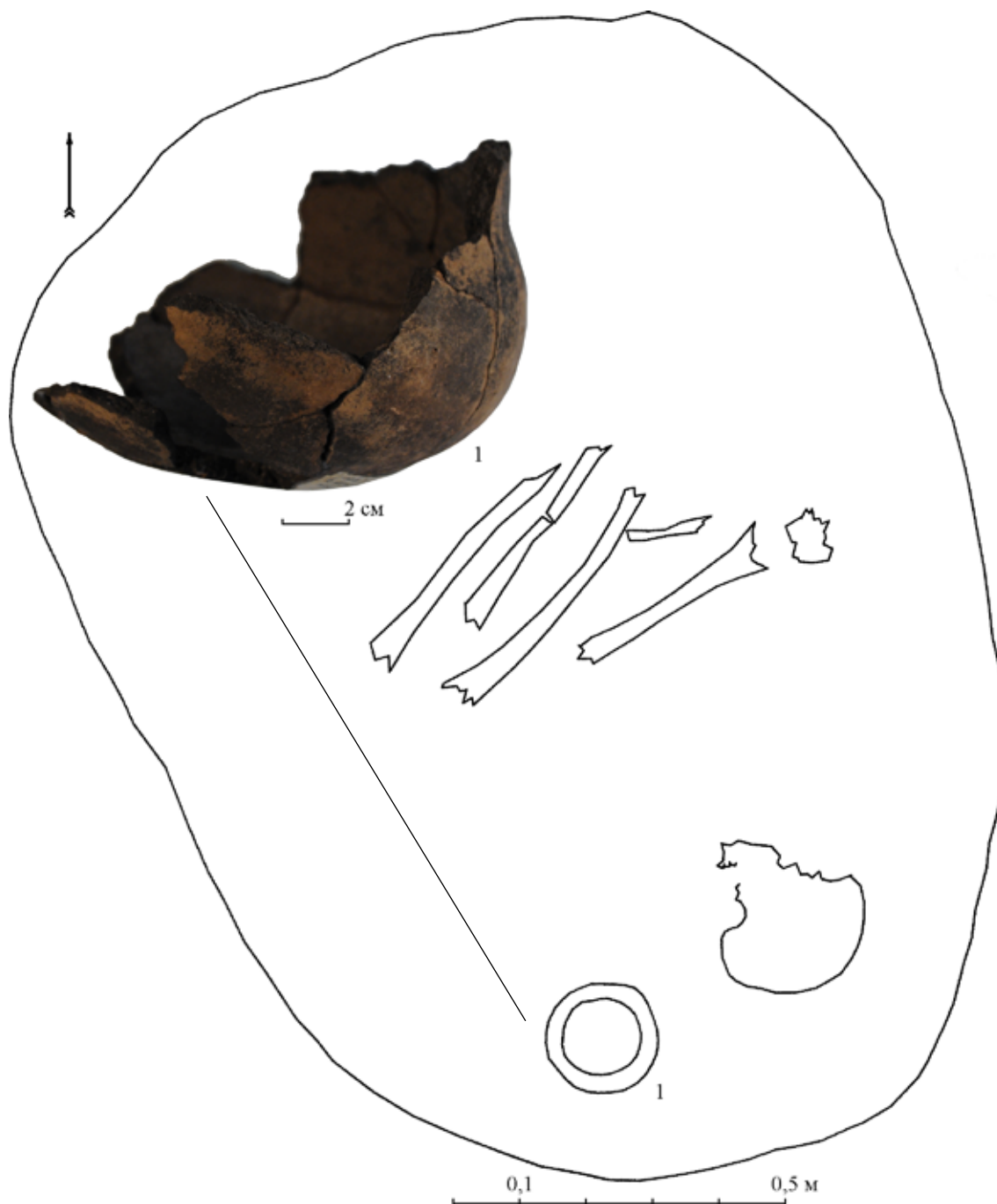

Рис. 1.97. Поховання 86 знаходилось на 2 м до сходу від поховання 85. У ямі овальної форми, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,8 м завдовжки, 1,3 м завширшки і 0,75 м завг-

либшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Перед обличчям поставлено лисковану чашоподібну посудину (1, вінце відбито).

Рис. 1.98. Поховання 87 знаходилось на 1,8 м до Пд-Зх від поховання 59. У ямі трапецієподібної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Зх — Пд-Сх, 1,45 м завдовжки, 1 м на півдні і 0,8 м на півночі завширшки, 0,55 м завглибшки небіжчика поховано зібгано на лівому боці головою на Пд-Сх. Перед обличчям знаходився лискований кубок (1), орнаментований двома рядами круглих наліпів (по п'ять у кожному), що утворюють трикутники. Під кісткою знайдено накінецьник ремня з кістки (2).

Рис. 1.99. Поховання 88 знаходилося на 1,8 м до Зх від поховання 87. У ямі овальної форми, орієнтованій меридіанально, 1,25 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 0,65 м завглибшки небіжчика було покладено у північну поло-

вину ями зібгано на правому боці головою на Пд-Зх. Руки зігнута в ліктях і покладено перед обличчям, ноги підтягнуто колінами до ліктів. Під кістяком знайдено дві намистини із мушлі (1, в колекції збереглася одна).

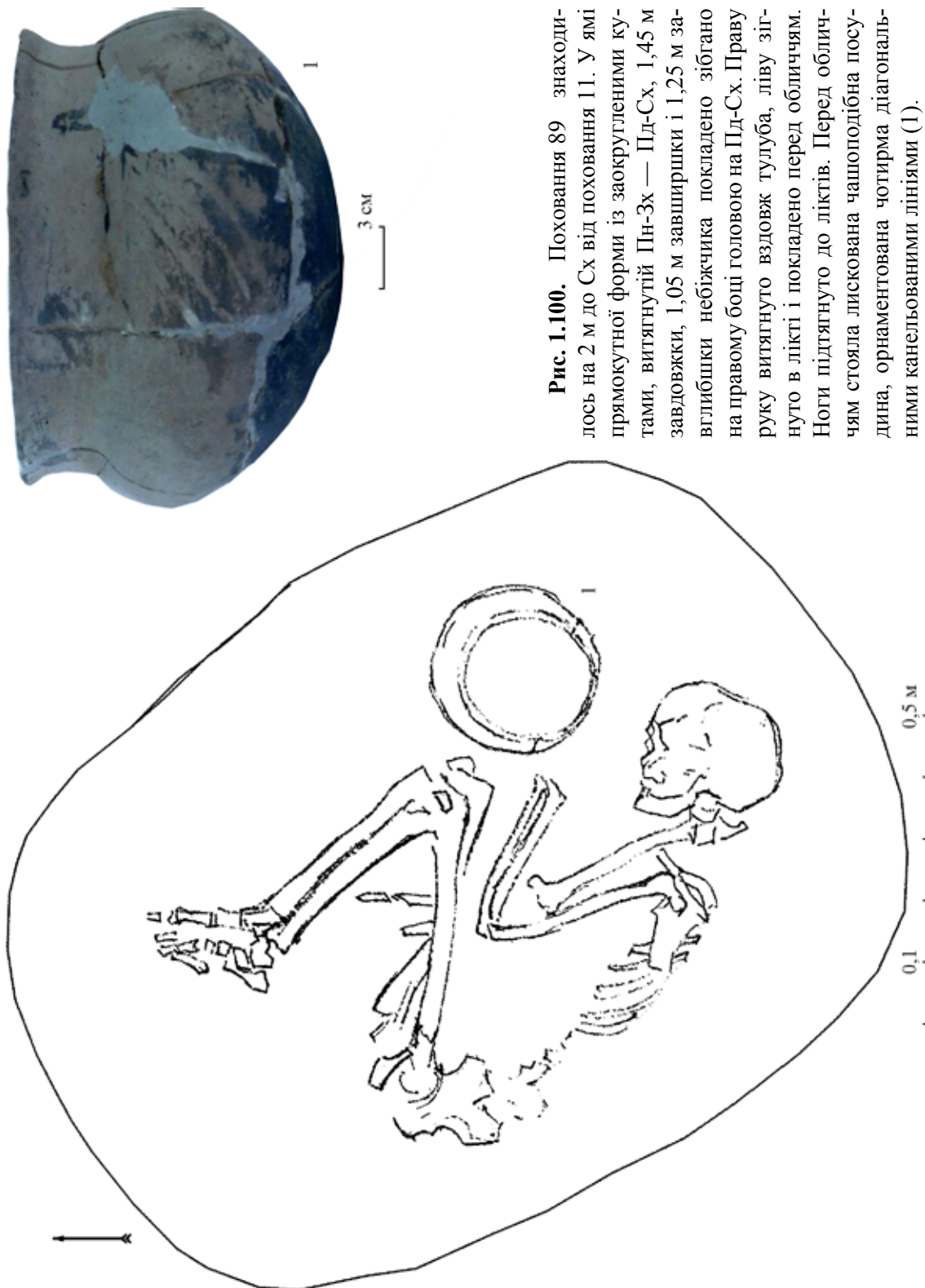

Рис. 1.100. Поховання 89 знаходилось на 2 м до Сх від поховання 11. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, витягнутій Пн-Зх — Пд-Сх, 1,45 м завдовжки, 1,05 м завширшки і 1,25 м завглибшки небіжчика покладено збігано на правому боці головою на Пд-Сх. Праву руку витягнуто вздовж тулуба, ліву зігнуто в лікті і покладено перед обличчям. Ноги підтягнуто до ліктів. Перед обличчям стояла лискована чашоподібна посуда, орнаментована чотирма діагональними канельованими лініями (1).

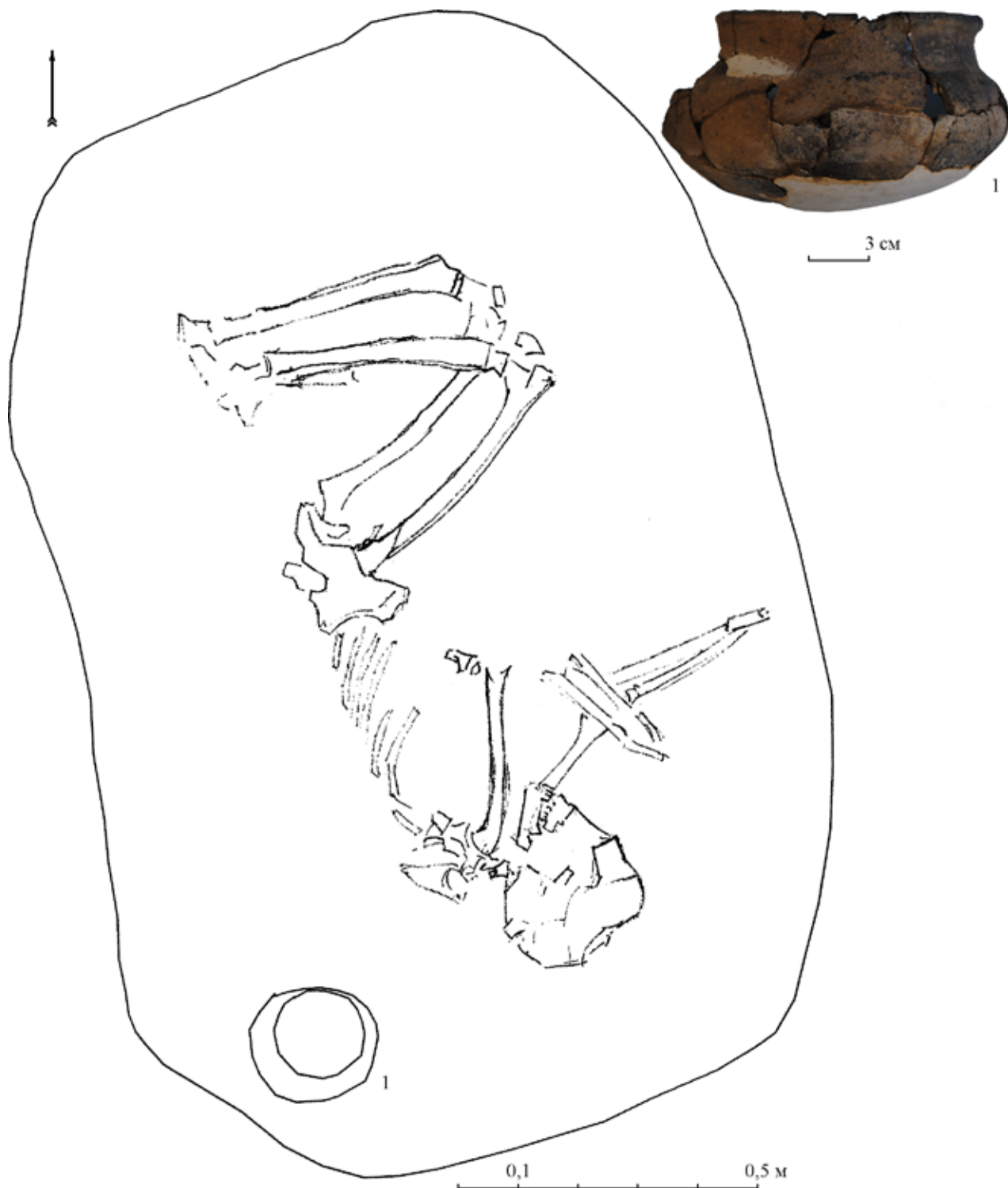

Рис. 1.101. Поховання 90 знаходилось на 6 м до півдня від поховання 89. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Зх — Пд-Сх, 1,85 м завдовжки, 1,2 м завширшки

і 0,9 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Сх. Ліву руку витягнуто вперед, праву зігнуто у лікті і направлено

до обличчя. Ноги зігнуто в колінах і покладено під тупим кутом до тазу. За спиною поставлено лисковану чашоподібну посудину (1).

Рис. 1.102. Поховання 91 знаходилося на 6,2 м до Пн-Зх-Зх від поховання 88. У вузькій ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,6 м завдовжки, 0,55 м завширшки і 0,55 м завглибшки було поховано дитину. Небіжчика покладено зібгано головою на південь. Біля голови стояла лискована посудина (1).

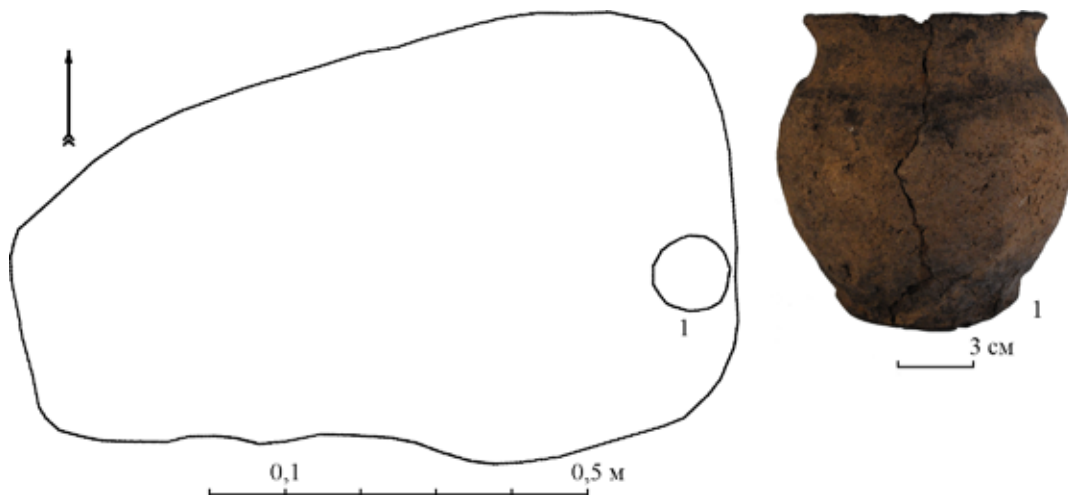

Рис. 1.103. Поховання 92 знаходилося на 3,9 м до Пд-Зх від поховання 91. У ямі неправильної чотирикутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій широтно, 0,95 м завдовж-

ки, 0,5/0,25 м завширшки і 0,2 м завглибшки на дні біля східної стінки стояла горщикоподібна посудина (1). Перехід шийки в тулуб модельовано ребром.

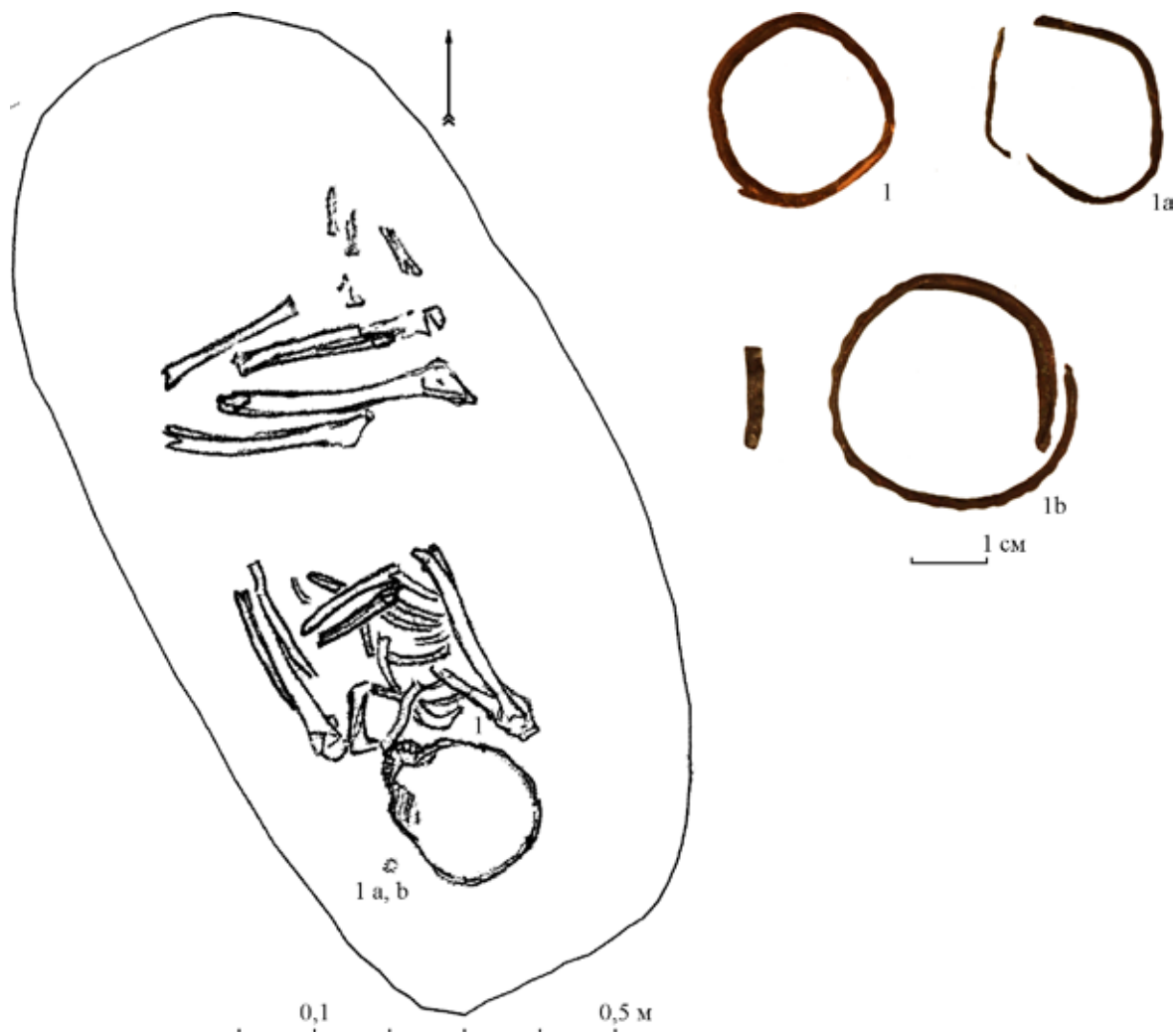
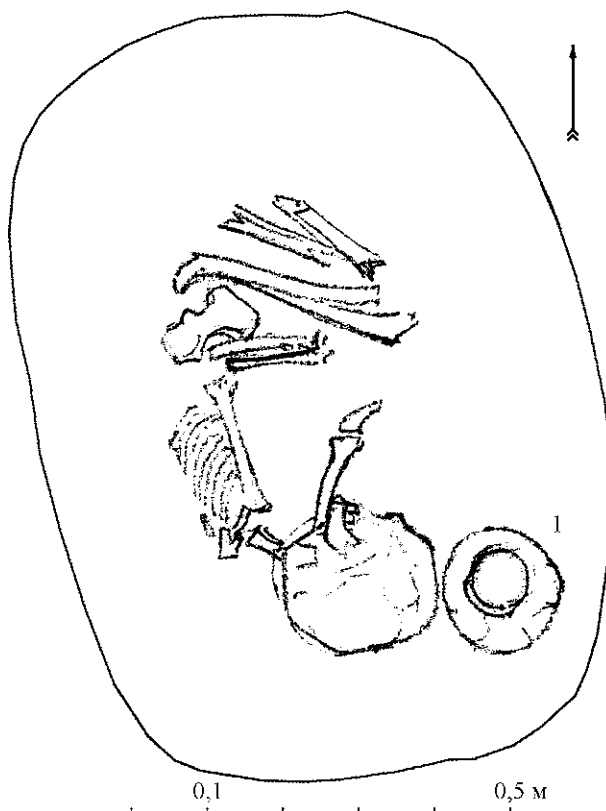

Рис. 1.104. Поховання 93 знаходилося на 6 м до півночі від поховання 87. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Зх — Пд-Сх, 1,35 м завдовжки, 0,65 м завширшки і 0,75 м завглибшки небіжчика покладено на спині головою на Пд-Сх. Праву руку

зігнуто в лікті і покладено на грудях, ліву зігнуто в лікті так, що кисть торкається плеча. Ноги було зігнуто в колінах, кістки впали ліворуч. У правій скроні знайдено скроневе кільце (1), ще два кільця, одне з яких прикрашено пуансонним орнаментом (1b), знайдено під черепом ліворуч.

Рис. 1.105. Поховання 94 знаходилося на 2,9 м до Зх від поховання 93. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіонально, 1 м завдовжки, 0,75 м завширшки і 0,9 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Сх. Праву руку випростано, ліву зігнуто в лікті і направлено до колін. Ноги зігнуто в колінах і підтягнуто до тазу. Перед обличчям поставлено підлощений циліндрошийний кубок з ледь відігнутим краєм (1, відсутній у колекції). Перехід шийки в тулуб модельовано ребром. Тулуб шароподібний стиснутий до плоского дна. верхня половина тулуба прикрашена двома групами наліпів (по чотори в кожній), що оперізують посудину нижче ребра і по максимальному діаметру тулуба. Причому наліпи однієї групи розташовані відносно наліпів іншої в шахматному порядку. Висота посудини — 12,7 см. діаметр вінця — 8,5 см, діаметр дна — 2,5 см.

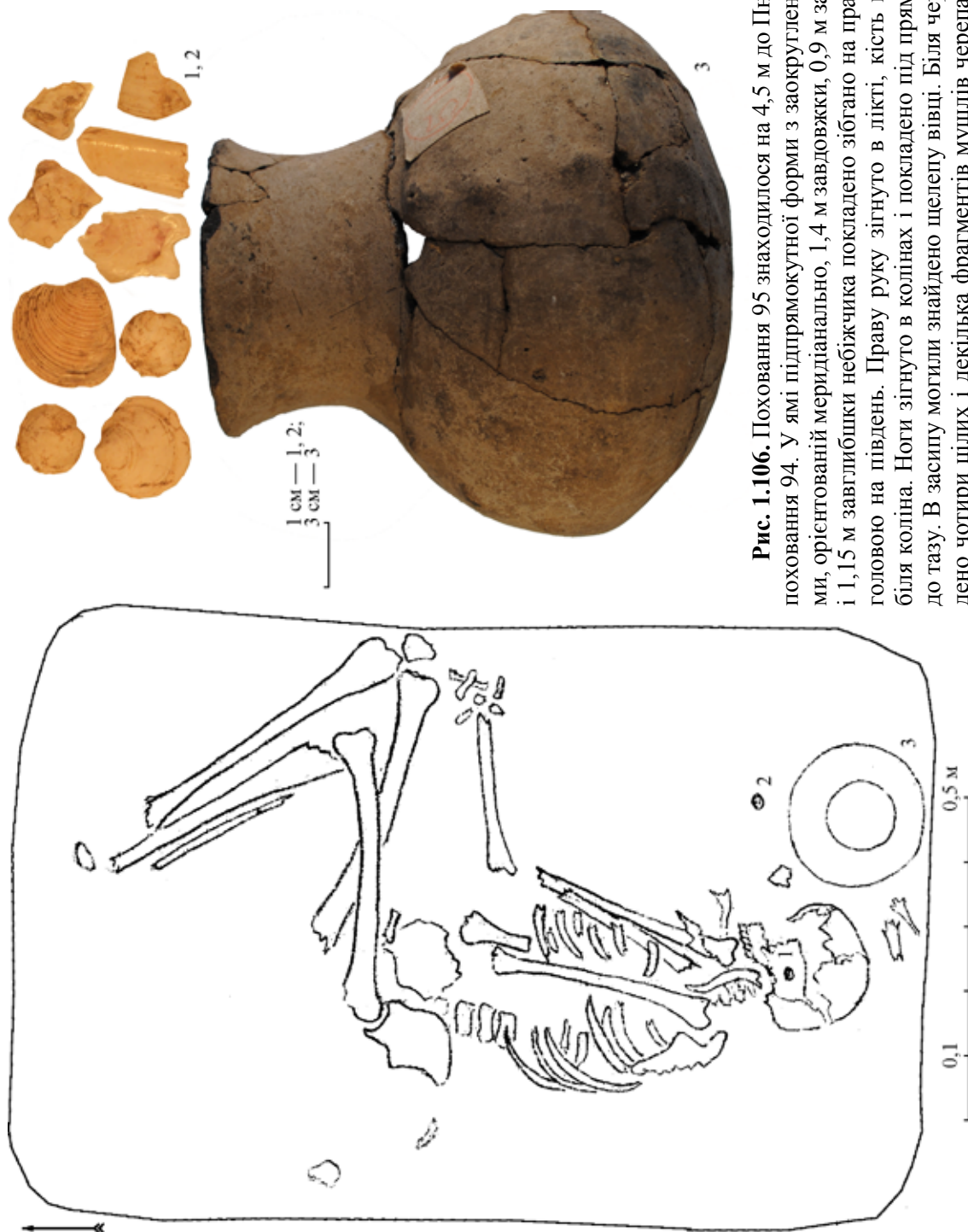

Рис. 1.106. Поховання 95 знаходилося на 4,5 м до Пн-Зх-Зх від поховання 94. У ямі підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,4 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 1,15 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на південь. Праву руку зігнуто в лікті, кість покладено біля коліна. Ноги зігнуто в колінах і покладено під прямим кутом до тазу. В засипу могили знайдено щелепу вівці. Біля черепа знайдено чогири цілих і декілька фрагментів мушлів черепашок (1,2). Перед обличчям стояла велика лисківана посудина (3), орнаментована п'ятьма групами наліпів (по три в кожній), що утворювали вертикальні вервечки від шийки до найбільшого діаметра тулуба.

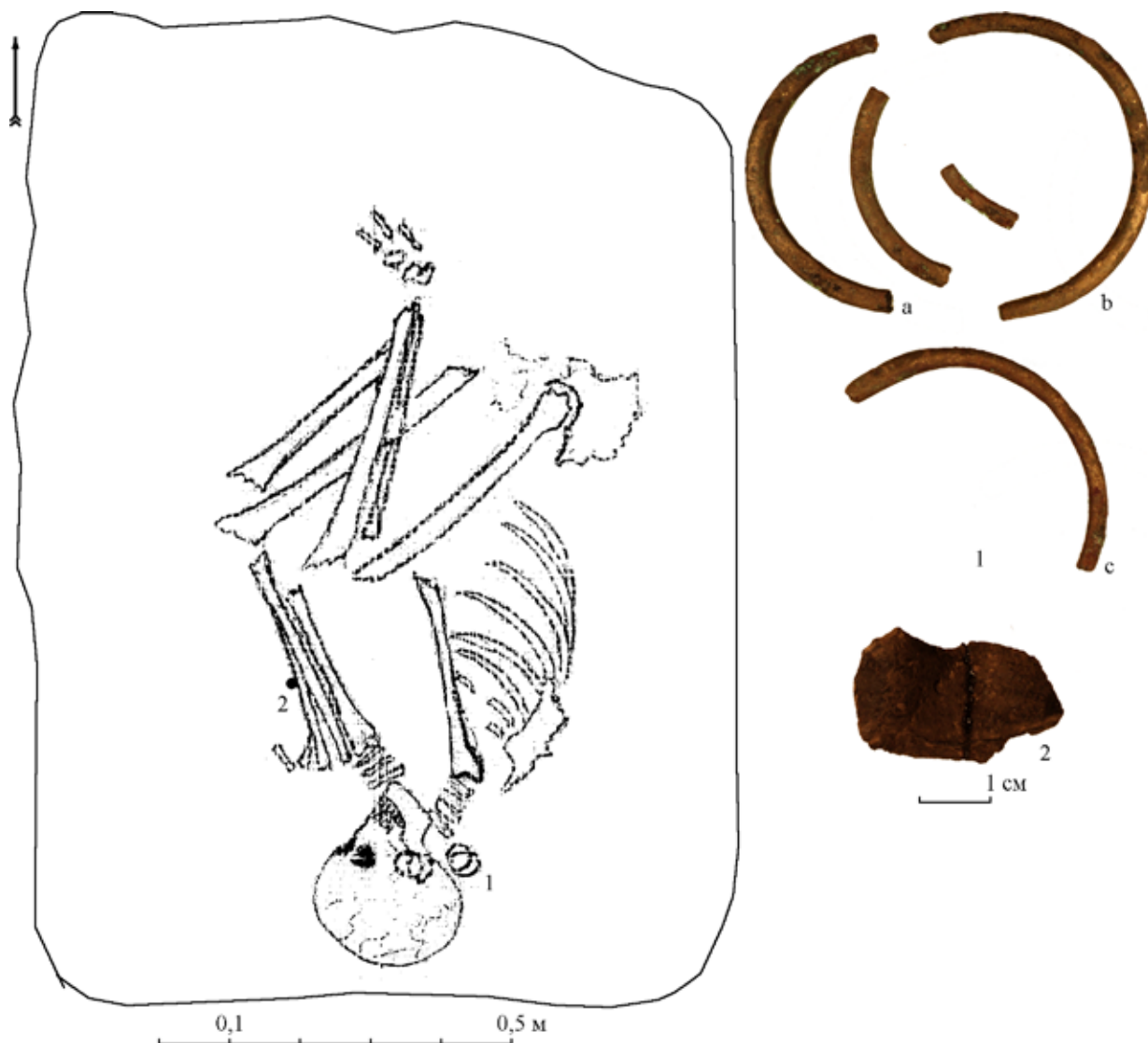

Рис. 1.107. Поховання 96 знаходилося на 1,9 м до Пн-Зх від поховання 88. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, витягнутій меридіанально, 1,4 м завдовжки, 1 м завширшки і 1,95 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на південь. Руки зігнуто в ліктях і кистями покла-

дено до щелепи. Ноги підтягнуто до черева. По обох боках від черепа лежало по парі бронзових скроневих кілець (1). У лівому кулаці була затиснена геширова пластина (2).

Стать — жіноча (*adultus-maturus*) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.108. Поховання 97 знаходилося на 1,3 м до Пн-Зх від поховання 96. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,6 м завдовжки, 1,3 м завширшки і 1,05 м завглибшки в засипу

знаходились залишки дерева від перекриття (I). Поховання було пограбовано. Небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на південь. На дні могили знайдено дрібні уламки посудини (1).

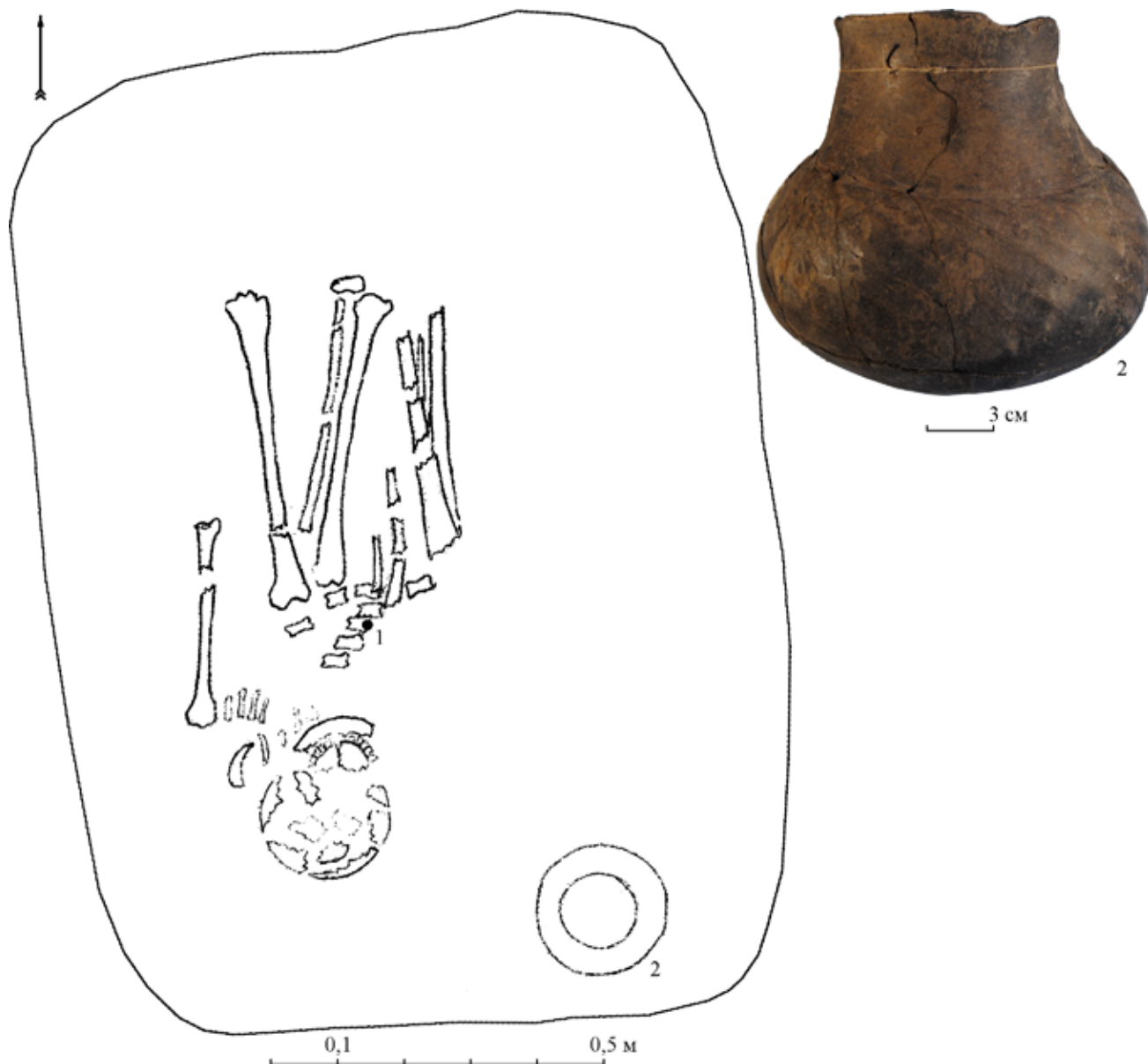

Рис. 1.109. Поховання 98 знаходилось на 0,7 м до заходу від поховання 91. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,45 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 1,35 м завглибшки в засипу знаходилися залишки дерева від перекриття.

Небіжчика покладено зібгано головою на південь. Між черепом і колінами зібрано 20 овечих астрагалів (1, відсутні в колекції). У південно-східному куті стояв лискований кубок, орнаментований косими канелюрами по всьому тулубу (2).

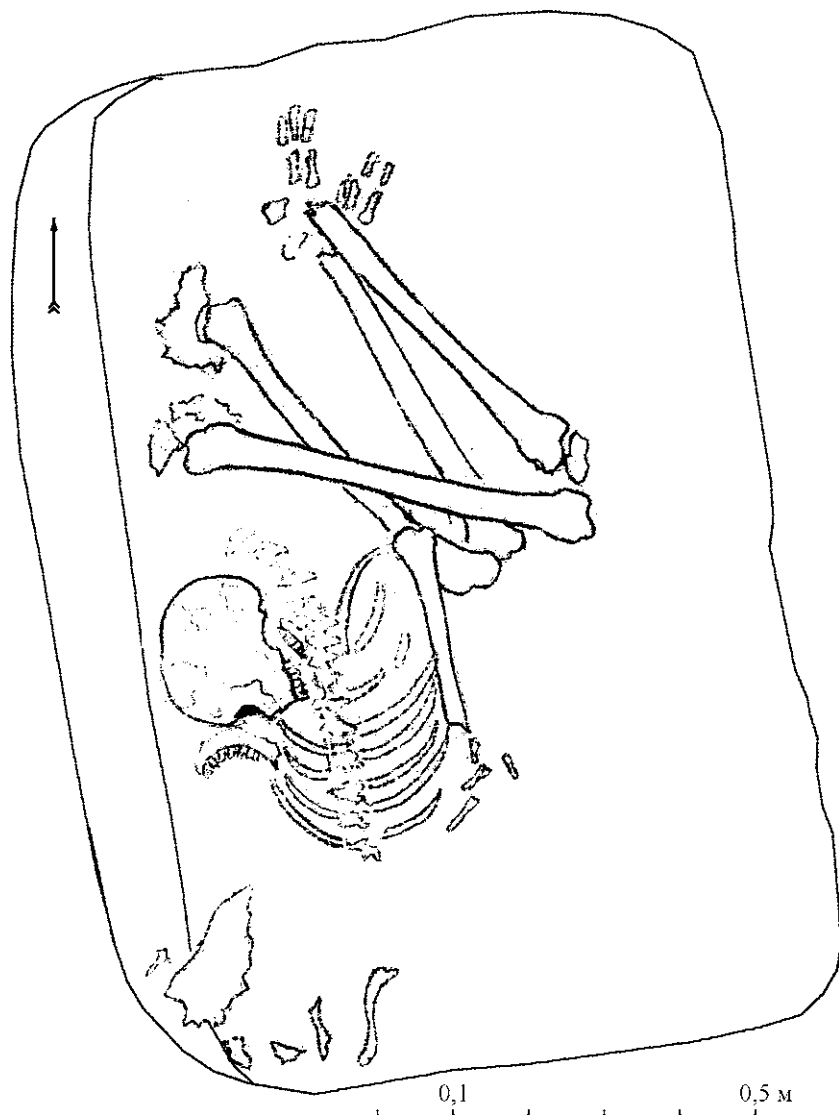

Рис. 1.110. Поховання 99 знаходилось на 3,3 м до 3х від поховання 95. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,35 м завдовжки, 0,8/0,95

(розширення до заходу) м завширшки і 1,30 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на південь. Поховання пограбовано, частина кістяка зруйнована.

Рис. 1.111. Поховання 100 знаходилось на 1 м до Пн-Зх від поховання 95. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 0,8 м завдовжки, 0,65 м завширшки і 0,9 м завглибшки біля південної стінки лежав череп дитини. Поховання пограбоване.

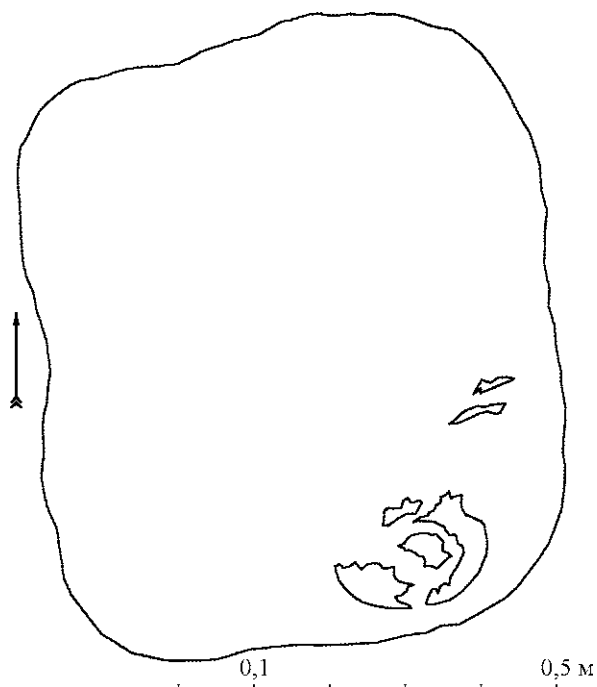

Рис. 1.112. Поховання 101 знаходилося на 2,3 м до Зх від поховання 99. У ямі прямокутної форми, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,5 м завдовжки, 1 м завширшки і 1,15 м завглибшки на дні біля північної стінки знайдено рештки деревини, можливо, від перекриття (I). Небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх, руки зігнуто в ліктях, ноги зігнуто в колінах і дещо піджато до черева. З правої скроні сповзли

і лежали біля черепа двоє скроневих кілець (6, в колекції збереглося одне), одне кільце (7, відсутнє в колекції) лежало під черепом, біля шийних хребців лежала кістяна підвіска (5, відсутня в колекції), уламок намистини із мушлі і мініатюрна геширова намистина (3). Три циліндроподібні геширові намистини знайдено біля ребер і тазу (1, 2, 4).

Стать — жіноча (juvenis) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

Рис. 1.113. Поховання 102 знаходилося на 3,2 м до 3х від поховання 98. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-3х — Пд-Пд-Сх, на глибині 1,95 м знайдено залишки деревини від перекриття (4), а в засипці — три фрагменти кераміки. Поховання із підзахороненням, при похованні другого небіжчика кістки першого було зсунуто до східної стінки, а в південній половині могильної ями судячи із положення зсунутих кісток першого похованого (I) було орієнтовано головою на Пд-Пд-Сх. Біля його черепа знайдено дві пари (1—2) скроневих кілець, приблизно на рівні тазу лежала лисківана посудинка (3), прикрашена канельованою лінією, заглом оперізуючою тулуб, і двома рядами круглих наліпів, розташованих в центрі трикутників, утворених лінією, і в шаховому порядку один відносно одного. Другого небіжчика (II) покладено в центрі могили зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнута в ліктях і направлено до обличчя, ноги підтягнуті до живота. За спиною похованого, біля західної стінки лежали череп вівці і лопатка корови (5).

Рис. 1.114. Поховання 103 знаходилося на 5 м до Пн-Зх-Зх від поховання 101. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, що розширялися донизу, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,3/1,45 м завдовжки, 0,8/1,15 м завширшки і 1,3 м завглибшки небіжчика покладено на спині з піднятими дугами колінами, що впали ліворуч. Праву руку зігнуто в лікті, кисть покладено на лівому лікті.

Ліву руку зігнуто в лікті і відкинута в бік. У південно-західному куті стояла посудина (5), в південно-східному куті могили покладено рог корови (1). Під черепом на лівій скроні знайдено скроневе кільце (6), біля лівого плеча знайдено дві кістяні підвіски (2—3), дві геширові — одна циліндрична і одна квадратна намистини і геширова підвіска (4, в колекції відсутні). Біля посудини лежали кістки тварин (а).

Рис. 1.115. Поховання 104 знаходилось на 2,3 м до Пн від поховання 99. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,1 м завдовжки, 0,6 м завширшки і 1,2 м завглибшки було поховано дитину. Небіжчика покладено у західну половину ями зібгано на правому боці головою на

південь. Руки зігнуто в ліктях і направлено до обличчя, ноги зігнуто в колінах і покладено під прямим кутом до тазу. Перед обличчям лежали двоє кісток корови (а), вище голови біля південної стінки стояв підлощений кухоль, орнаментований чотирма наліпами на лінії найбільшого діаметру (1).

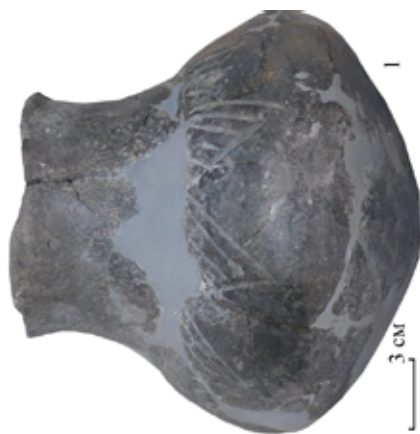
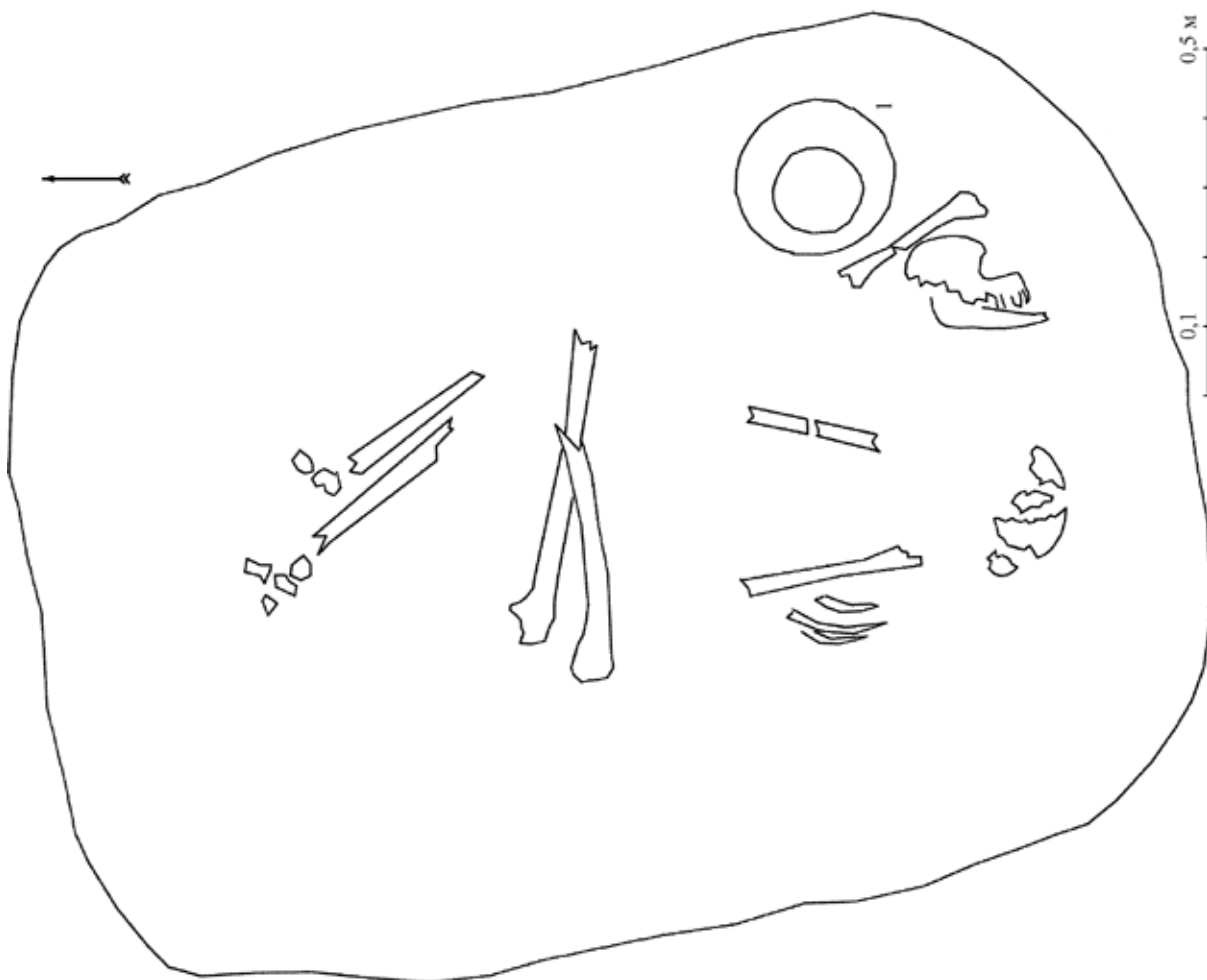

Рис. 1.116. Поховання 105 знаходилося на 2 м до 3х від поховання 102. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,7 м завдовжки, 1,2 м завширшки і 1,05 м завглибшки на глибині 0,75 м знайдено залишки деревини від перекриття. Поховання пограбовано. In situ збереглись тільки окремі залишки кістяка, які вказують на зібганий стан похованого на правому боці головою на південь. Біля південно-східного кута знайдено черепівці і лисковану посудину (1), орнаментовану візними трикутниками на верхній частині тулуба, заштрихованими діагональними лініями.

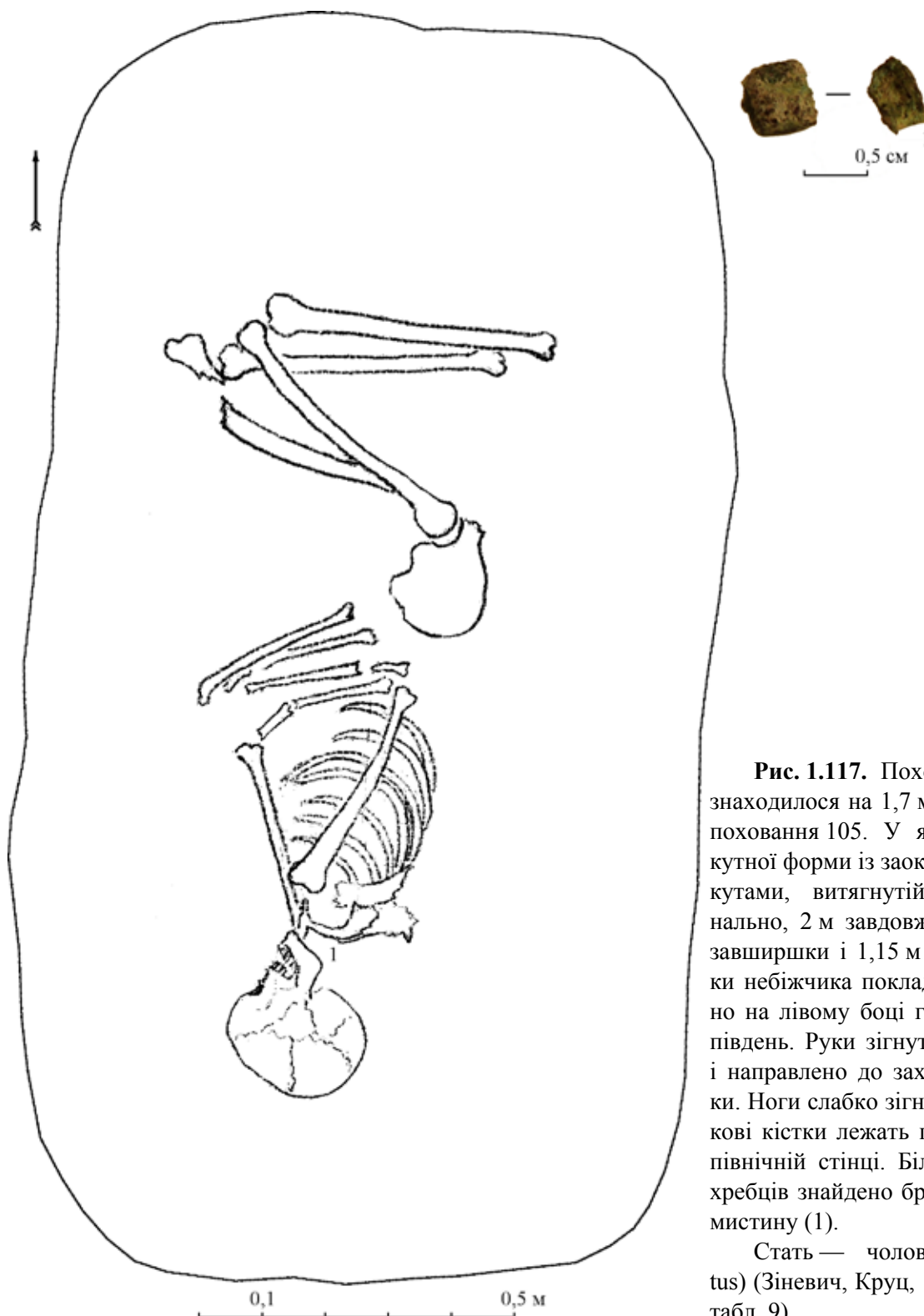

Рис. 1.117. Поховання 106 знаходилося на 1,7 м до 3х від поховання 105. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, витягнутій меридіанально, 2 м завдовжки, 1,05 м завширшки і 1,15 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на південь. Руки зігнуто в ліктях і направлено до західної стінки. Ноги слабко зігнуто, гомілкові кістки лежать паралельно північній стінці. Біля шийних хребців знайдено бронзову намистину (1).

Стать — чоловіча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

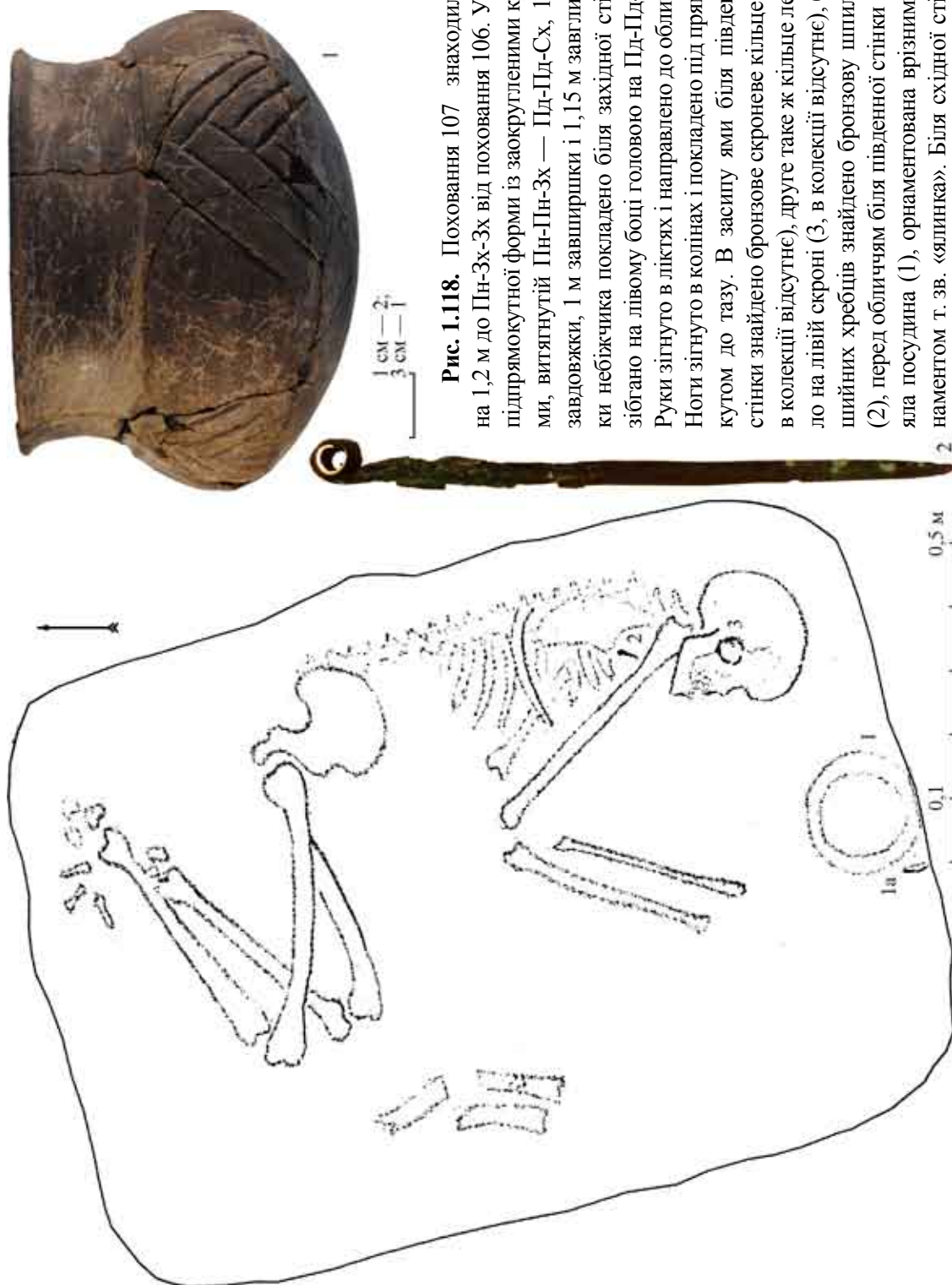

Рис. 1.118. Поховання 107 знаходилося на 1,2 м до Пн-Зх-Зх від поховання 106. У ямі підпрямокутної форми із заокругленими кутами, витягнутій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,4 м завдовжки, 1 м завширшки і 1,15 м завглибшки небіжчика покладено біля західної стінки зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнута в ліктях і направлено до обличчя. Нogi зігнута в колінах і покладено під прямим кутом до таза. В засипу ями біля південної стінки знайдено бронзове скроневе кільце (1а, в колекції відсутнє), друге таке ж кільце лежало на лівій скроні (3, в колекції відсутнє), біля шийних хребців знайдено бронзову шпильку (2), перед обличчям біля південної стінки стояла посудина (1), орнаментована врізним орнаментом т. зв. «ялинка». Біля східної стінки навпроти таза лежали кістки корови.

Стать — чоловіча (adultus-maturus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

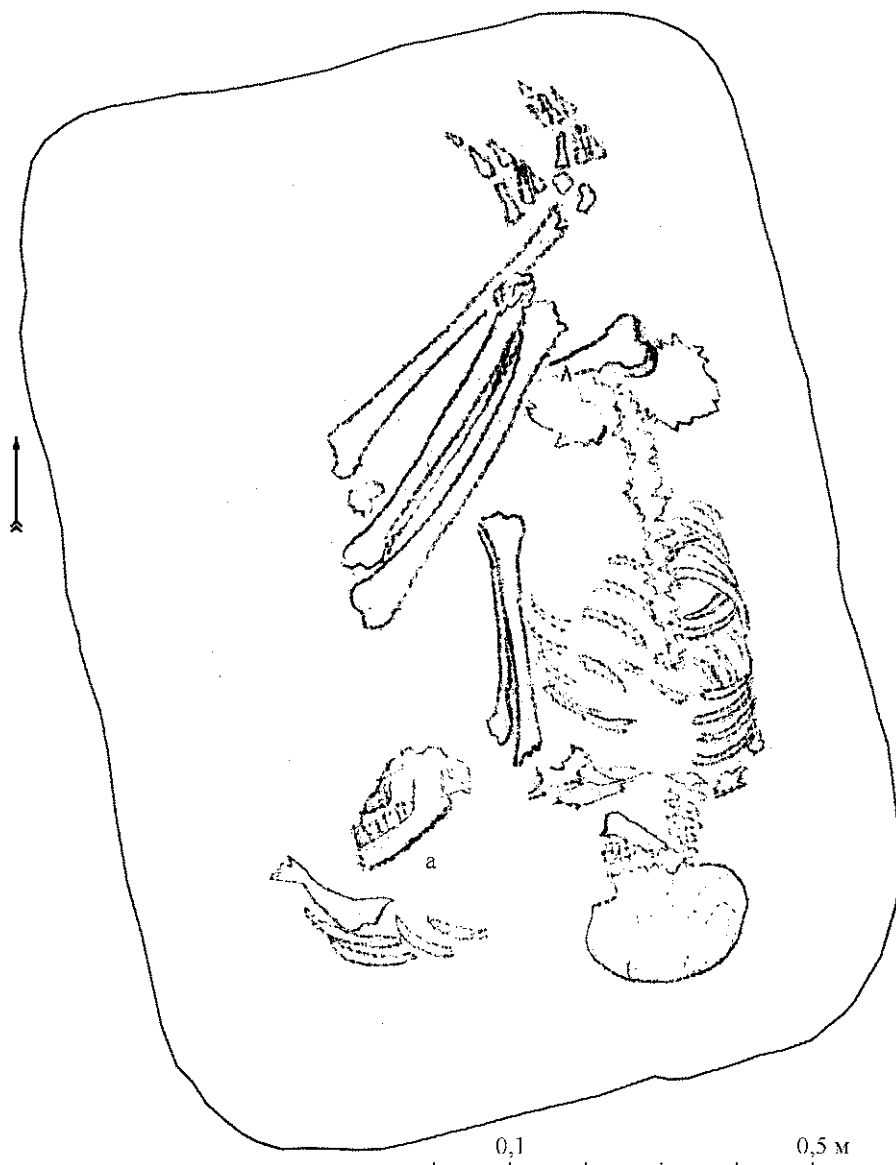

Рис. 1.119. Поховання 108 знаходилось на 1,3 м до Зх від поховання 103. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,4 м завдовжки, 1 м завширшки і 1,2 м завглибшки небіжчика покладено біля східної стінки зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнуто в

ліктях так, що променеві кістки лежать паралельно плечевим. Ноги підтягнуто до черева. Перед обличчям похованого лежали щелепа і ребра вівці і лопатка птаха.

Стать — жіноча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

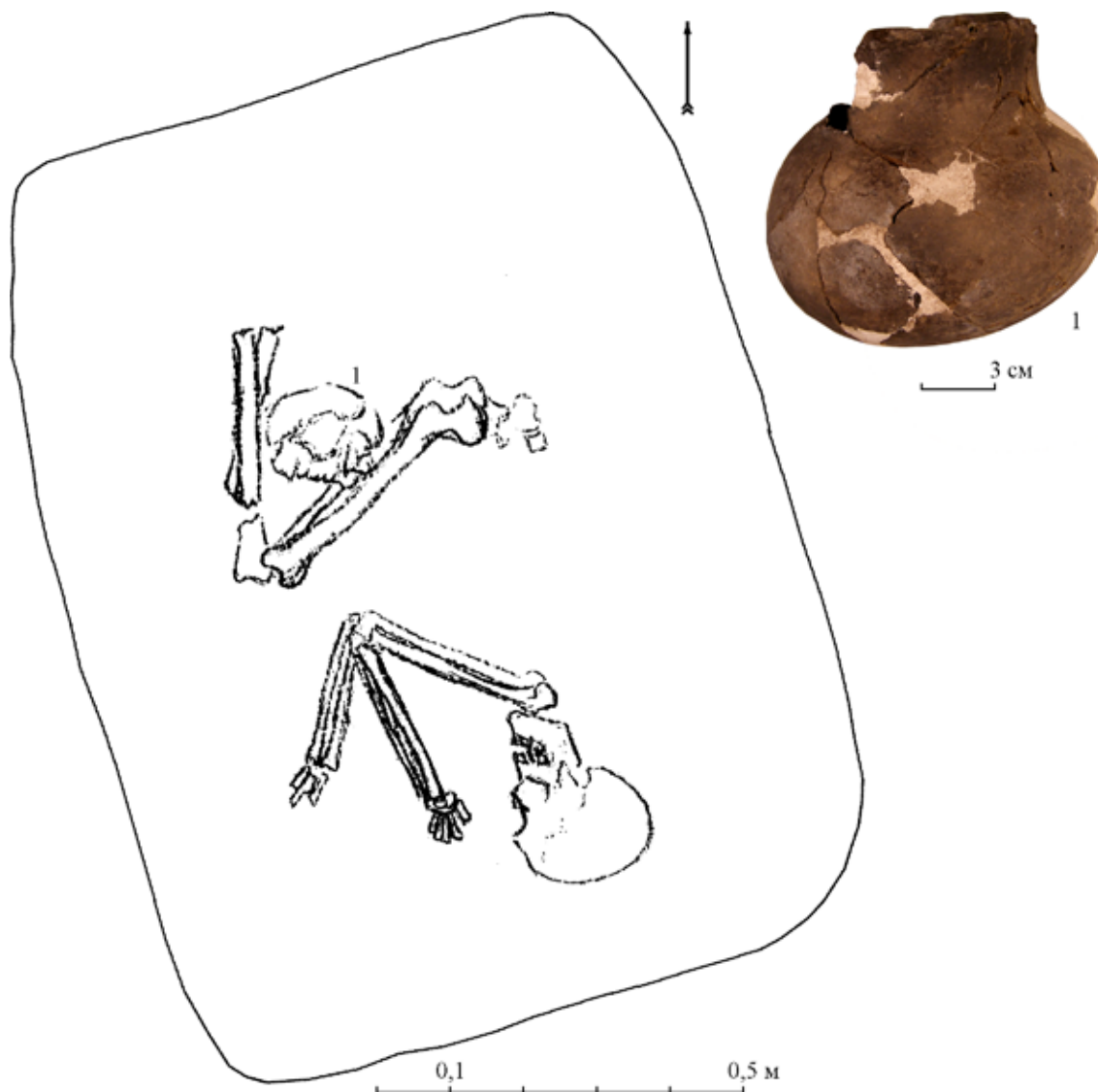

Рис. 1.120. Поховання 109 знаходилося на 5 м до Зх від поховання 106. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,3 м завдовжки, 0,7 м завшишки і 1,4 м завглибшки небіжчика покладено збігано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнуто в ліктях і направлено

до обличчя. Стегнові кістки підтягнуто до живота, а гомілкові лежать паралельно хребту. Між стегновими і гомілковими кістками стояв невеликий підлощений кубок (1), орнаментований зигзагоподібними лініями, що утворюють навколо верхньої частини тулуба широкий пояс.

Рис. 1.121. Поховання 110 знаходилося на 1,3 м до 3х від поховання 109. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій меридіанально, 1,2 м завдовжки, 0,85 м завширшки і 0,7 м завглибшки небіжчика було покладено збігано на лівому боці головою на південь. Руки зігнута в ліктях

і направлено до обличчя, стегнові кістки підтягнуто до ліктів, а ступні до тазу. Біля шийних хребців знайдено дві пари бронзових скроневих кілець (2), біля ключиці лежав овечий астрагал (3, в колекції відсутній), перед кистями стояла посушина зі слідами ремонту (1).

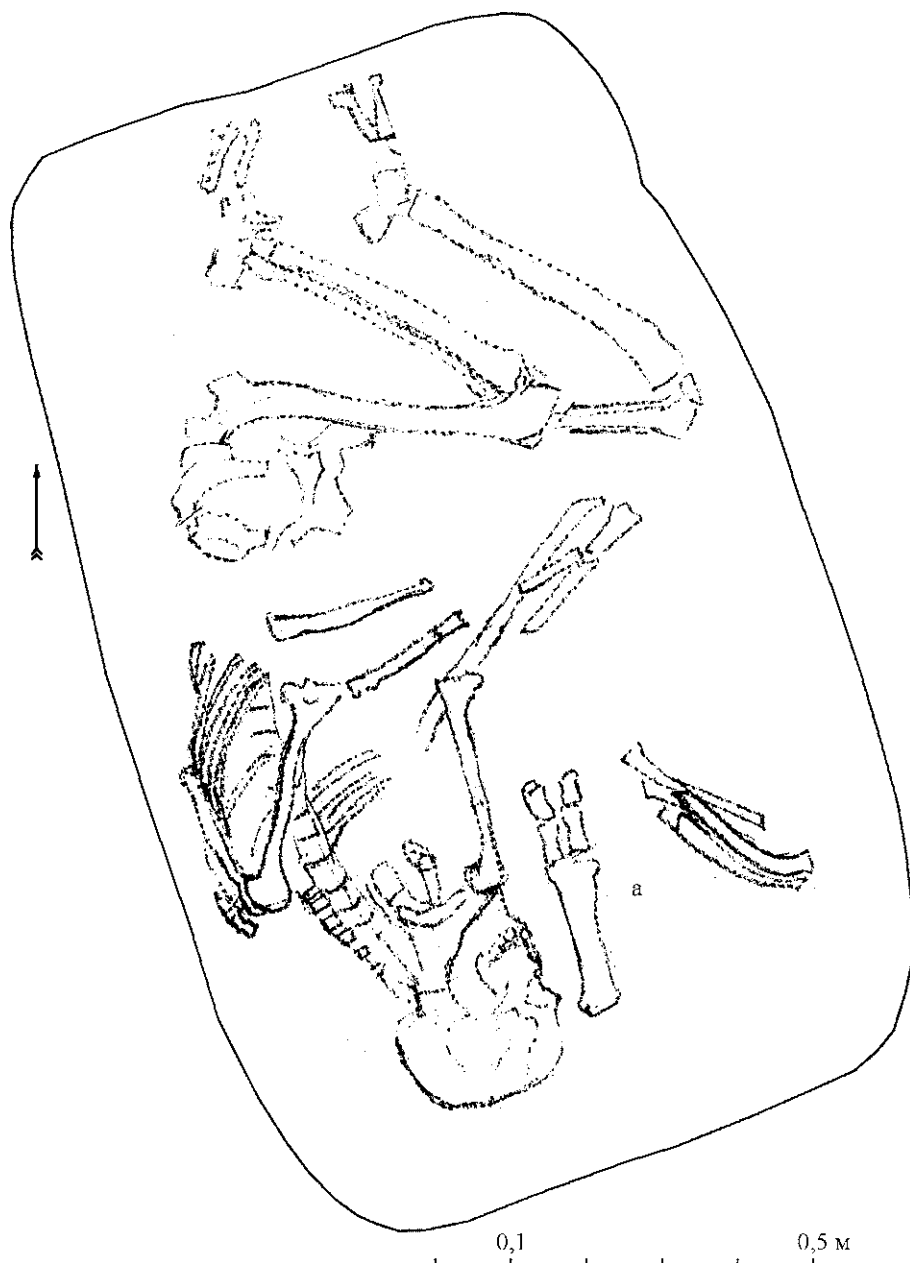

Рис. 1.122. Поховання 111 знаходилося на 2,5 м до Пн-Зх-Зх від поховання 110. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,5 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 1,2 м завглибшки в заповненні ями на глибині 0,8 м лежали

залишки дерев'яного перекриття. Небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на південь. Руки зігнуто в ліктях і покладено біля колін. Ноги зігнуто в колінах і покладено майже під прямим кутом до тазу. Перед обличчям небіжчика лежали ребра і кістки ніг корови (а).

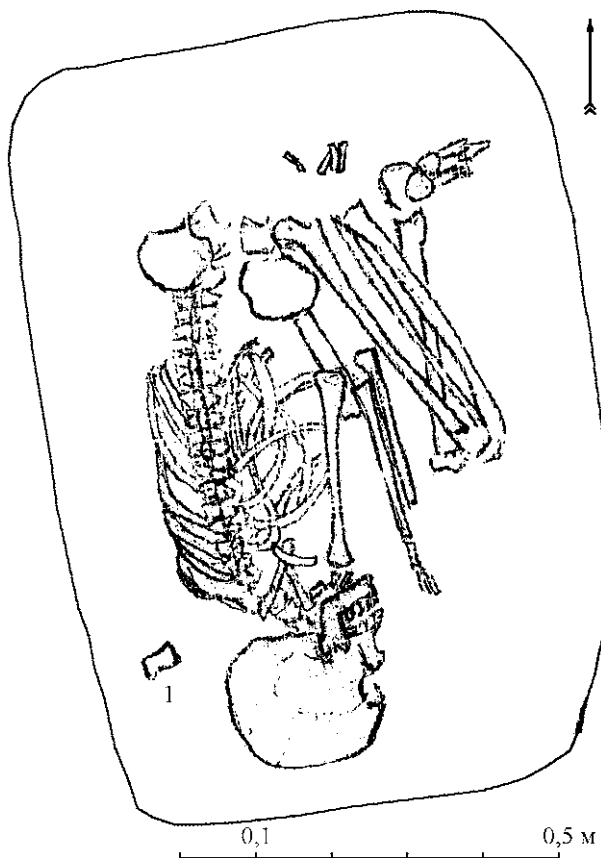

Рис. 1.123. Поховання 112 знаходилося на 2,7 м до Пн-Зх-Зх від поховання 111. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами витягнутій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,85 м завглибшки небіжчик лежав зібгано на правому боці головою на південь. Руки зігнуто в ліктях і направлено до обличчя, ноги сильно зігнуто в колінах і притиснено до променевих кісток. За потилицею похованого лежав хребець корови (1).

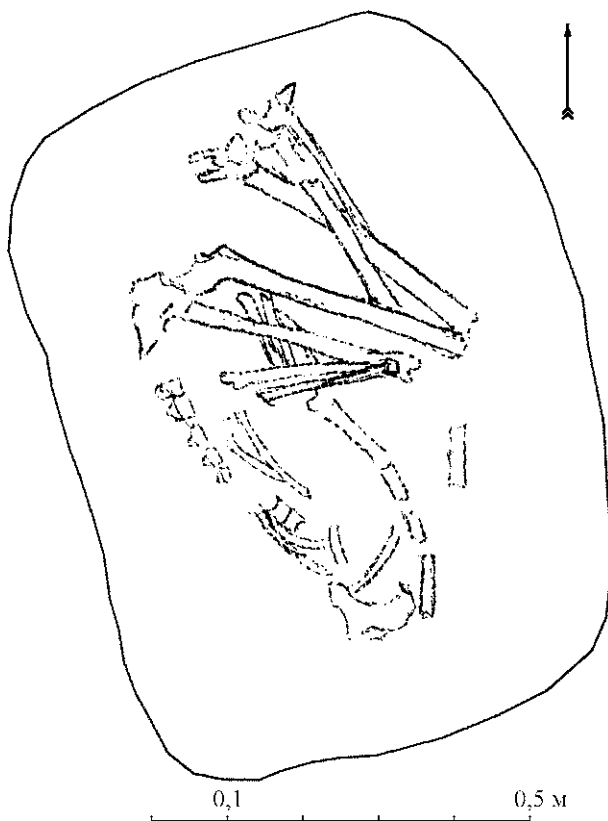

Рис. 1.124. Поховання 113 знаходилося на 1,8 м до Пн-Зх від поховання 107. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, витягнутій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 0,95 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,6 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на правому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки було зігнуто в ліктях, ноги підтягнуто до променевих кісток.

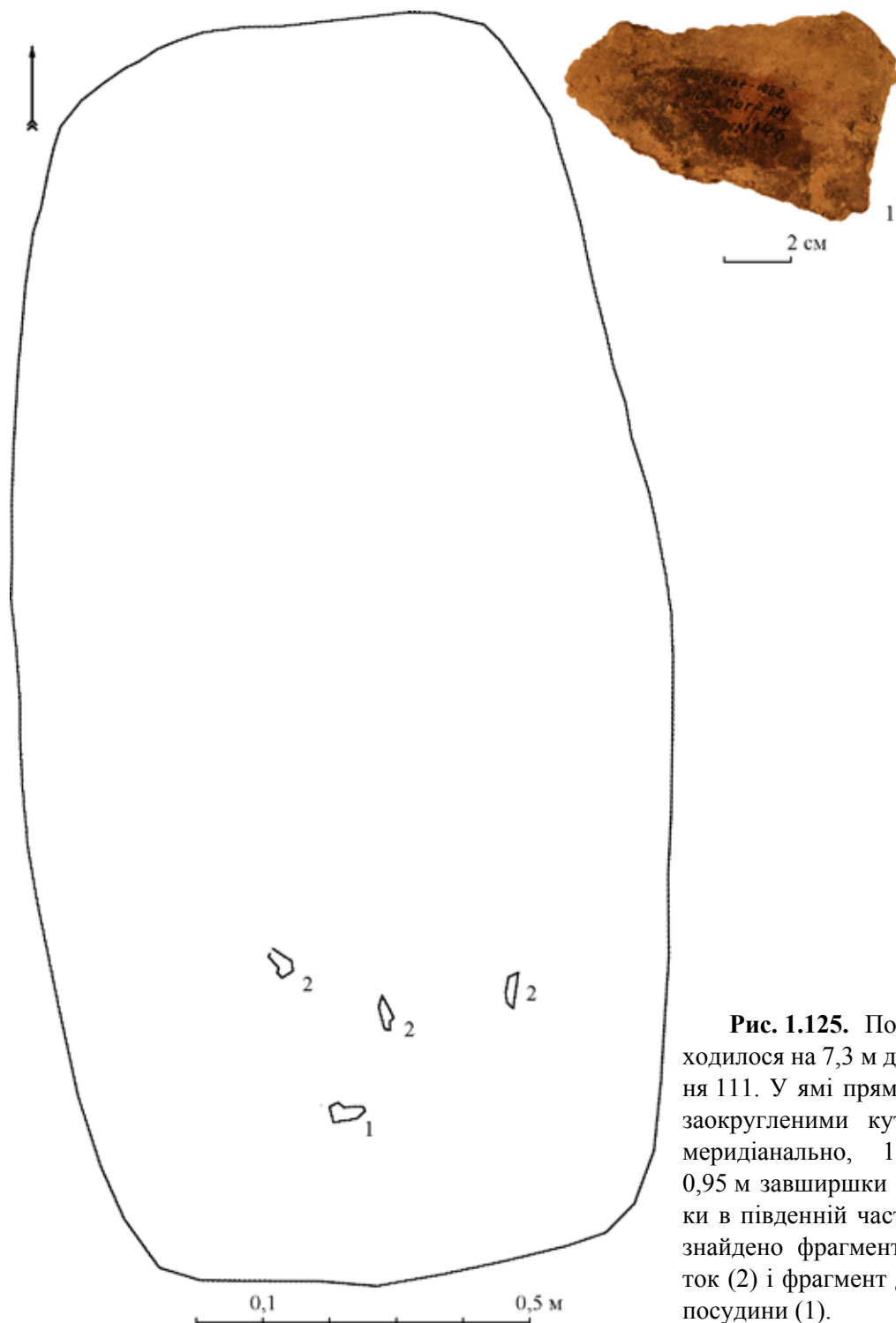

Рис. 1.125. Поховання 114 знаходилося на 7,3 м до Пн від поховання 111. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, витягнутій меридіанально, 1,9 м завдовжки, 0,95 м завширшки і 0,5 м завглибшки в південній частині могили було знайдено фрагменти людських кісток (2) і фрагмент дна пласкодонної посудини (1).

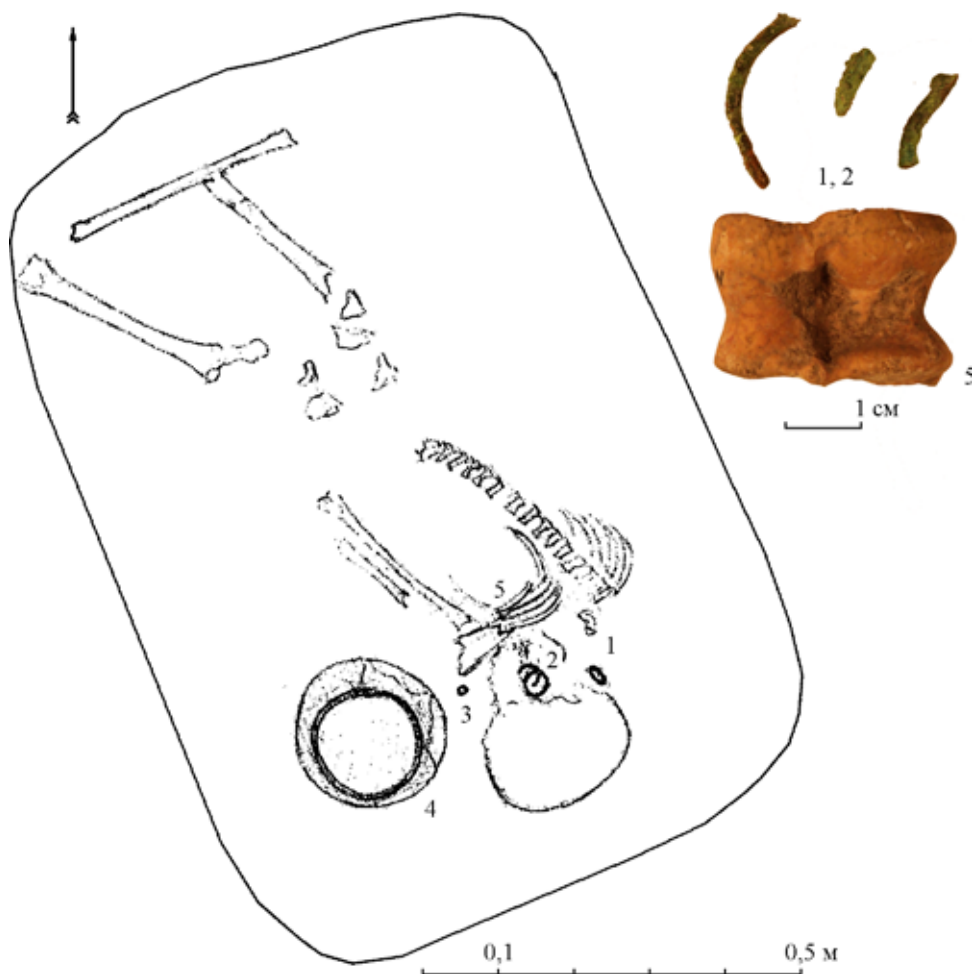

Рис. 1.126. Поховання 115 знаходилося на 1,8 м до Пн-Зх-Зх від поховання 112. У ямі прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Зх — Пд-Сх, 1,15 м завдовжки, 0,7 м завширшки і 0,9 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Сх. Біля черепа знайдено уламки геширової намистини (3, не збереглися) і три брон-

зових скроневих кільця (1—2). Перед обличчям стояла посудина (4, відсутня в колекції) — кухонний горщик з відігнутим вінцем, що переходить у опуклий тулуб, який поступово звужується до плоского дна із закраїною. Перехід шийки в тулуб модельовано добре вираженим ребром. Висота посудини 15 см, діаметр вінця 13,8 см, діаметр дна — 8,7 см.

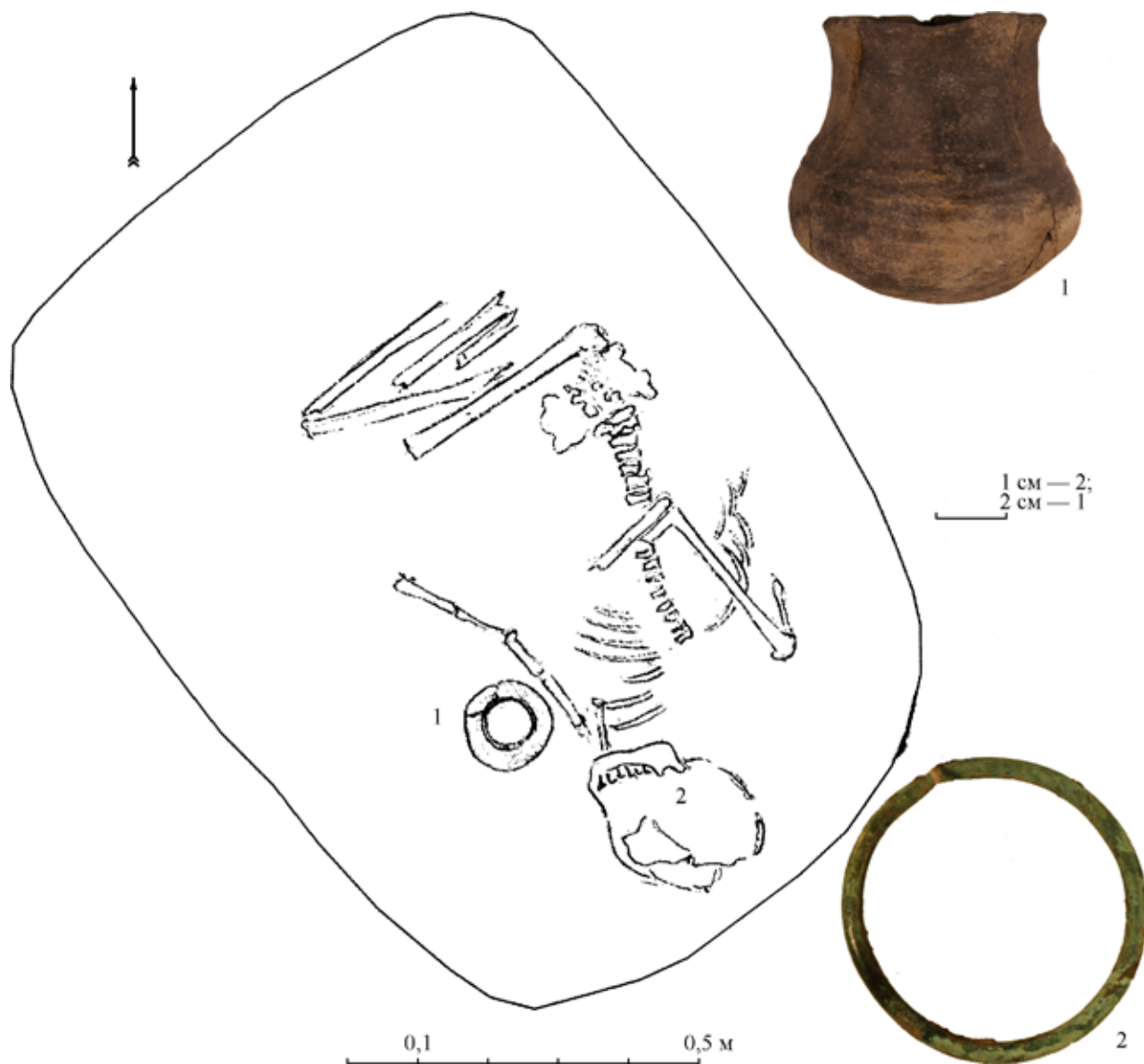

Рис. 1.127. Поховання 116 знаходилось на 13,5 м до Пн-Сх-Сх від поховання 86. У ямі під прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Зх — Пд-Сх, 1,3 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 0,25 м завглибшки небіжчика покладено зігнано на лівому боці головою на Пд-Сх. Ліву руку випростано вздовж тулу-

ба, праву зігнуто в лікті і направлено до лівої. Ноги зігнуто в колінах під прямим кутом до тазу, гомілкові кістки притиснені до стегнових. Під черепом знайдено бронзове скроневе кільце (2), перед обличчям стояла лискована посуда (1), орнаментована чотирма канелюрами під шийкою у верхній частині тулуба.

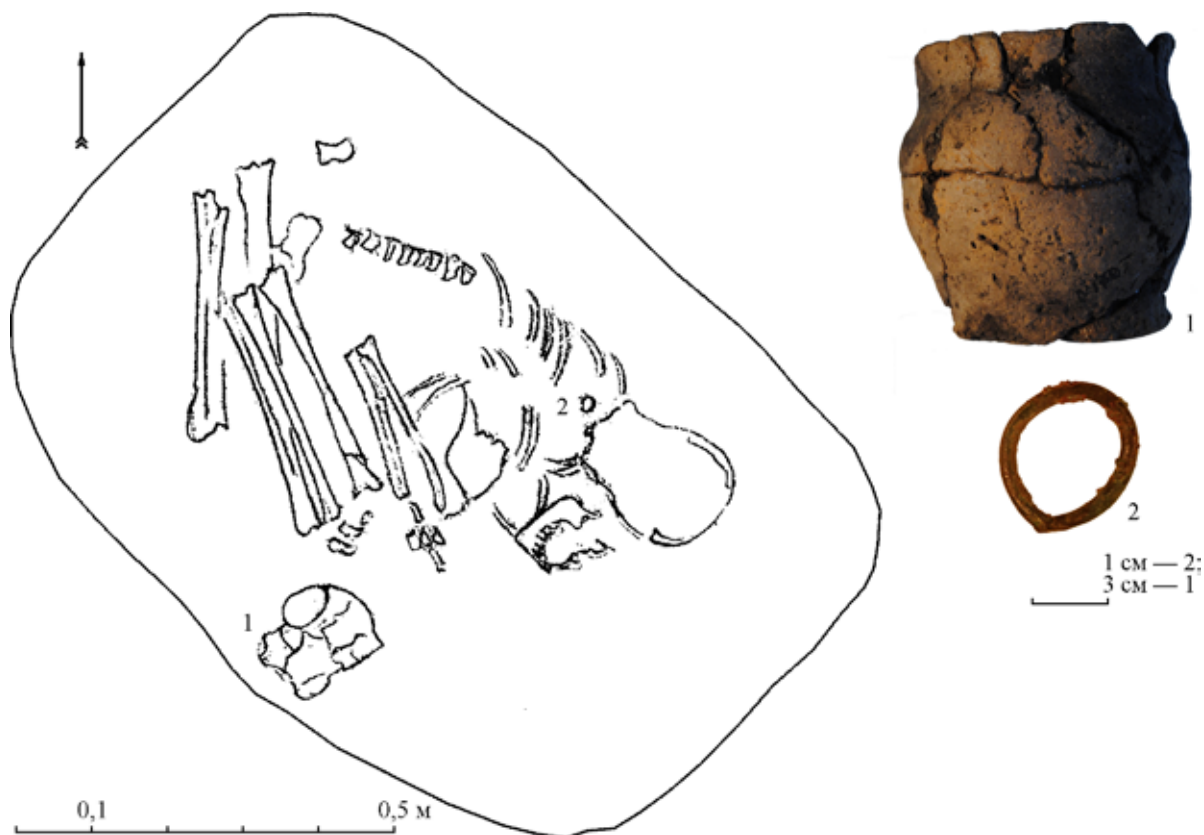

Рис. 1.128. Поховання 117 знаходилося на 6 м до Пд-Зх-Зх від поховання 116. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Зх — Пд-Сх, 1,1 м завдовжки, 0,8 м завширшки, 0,5 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на

Пд-Сх. Руки зігнуто в ліктях і направлено до обличчя, ноги сильно зігнуто в колінах і підтягнуто до кистей рук. На рівні долонь біля східної стінки стояла посудина (1), біля черепа знайдено бронзову сережку (2).

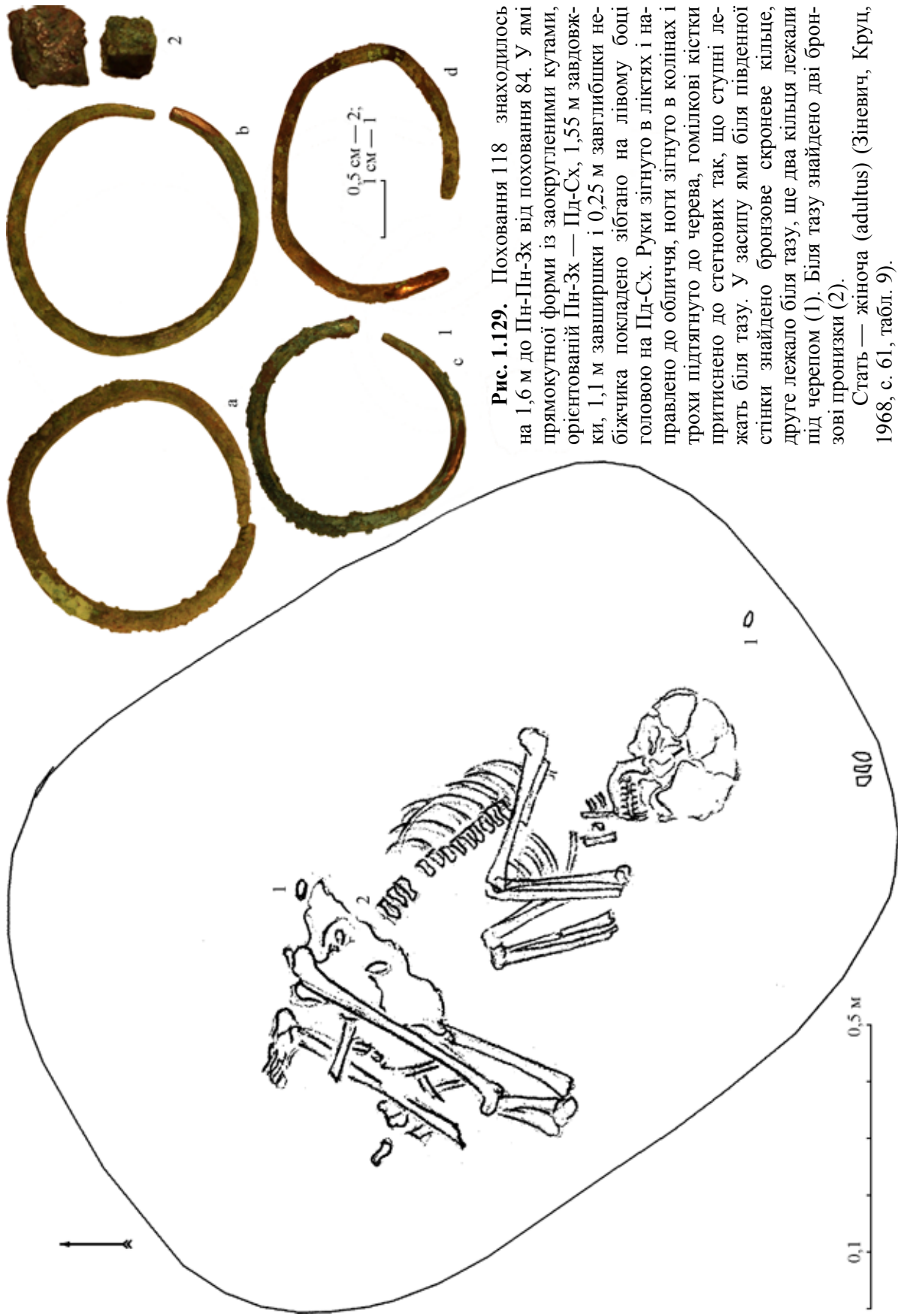

Рис. 1.129. Поховання 118 знаходилось на 1,6 м до Пн-Пн-3х від поховання 84. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-3х — Пд-Сх, 1,55 м завдовжки, 1,1 м завширшки і 0,25 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Сх. Руки зігнута в ліктях і направлено до обличчя, ноги зігнута в колінах і трохи підтягнуто до черева, гомілкові кістки притиснено до стегнових так, що ступні лежать біля тазу. У засипу ями біля південної стінки знайдено бронзове скроневе кільце, друге лежало біля тазу, ще два кільця лежали під черепом (1). Біля тазу знайдено дві бронзові пронизки (2).

Стать — жіноча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

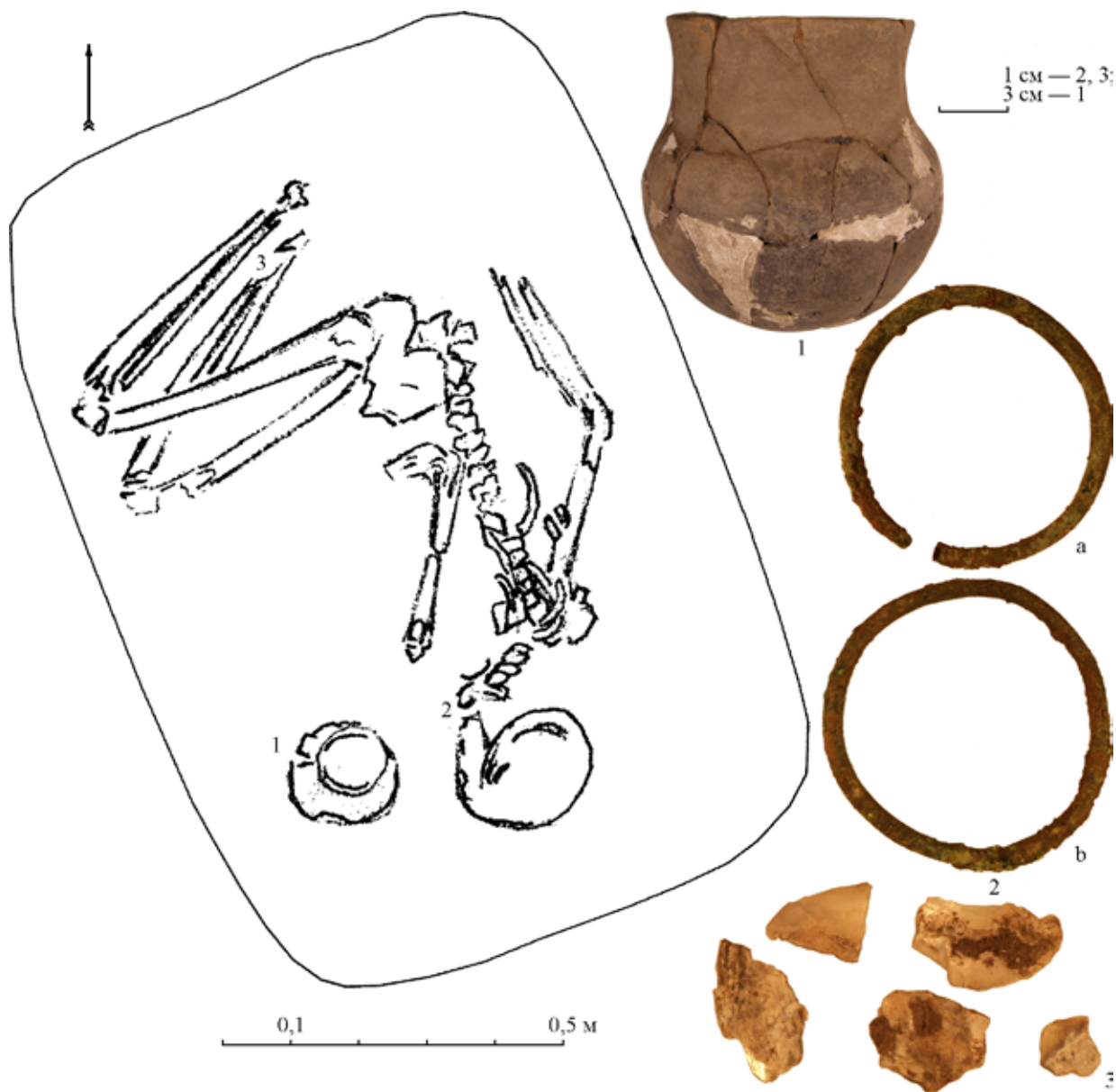

Рис. 1.130. Поховання 119 знаходилося на 1,8 м до Пн-Пн-Сх від поховання 117. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,3 м завдовжки, 0,9 м завширшки і 0,4 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Ліву руку зігнуто в лік-

ті і покладено перед грудьми, праву відкинуто за хребет. Ноги зігнуто в колінах і покладено під прямим кутом до тазу. Біля нижньої щелепи знайдено бронзове скроневе кільце, друге лежало під черепом (2). Перед обличчям стояла посудина (1). Під лівою гомілкою лежали уламки двох мушлів (3).

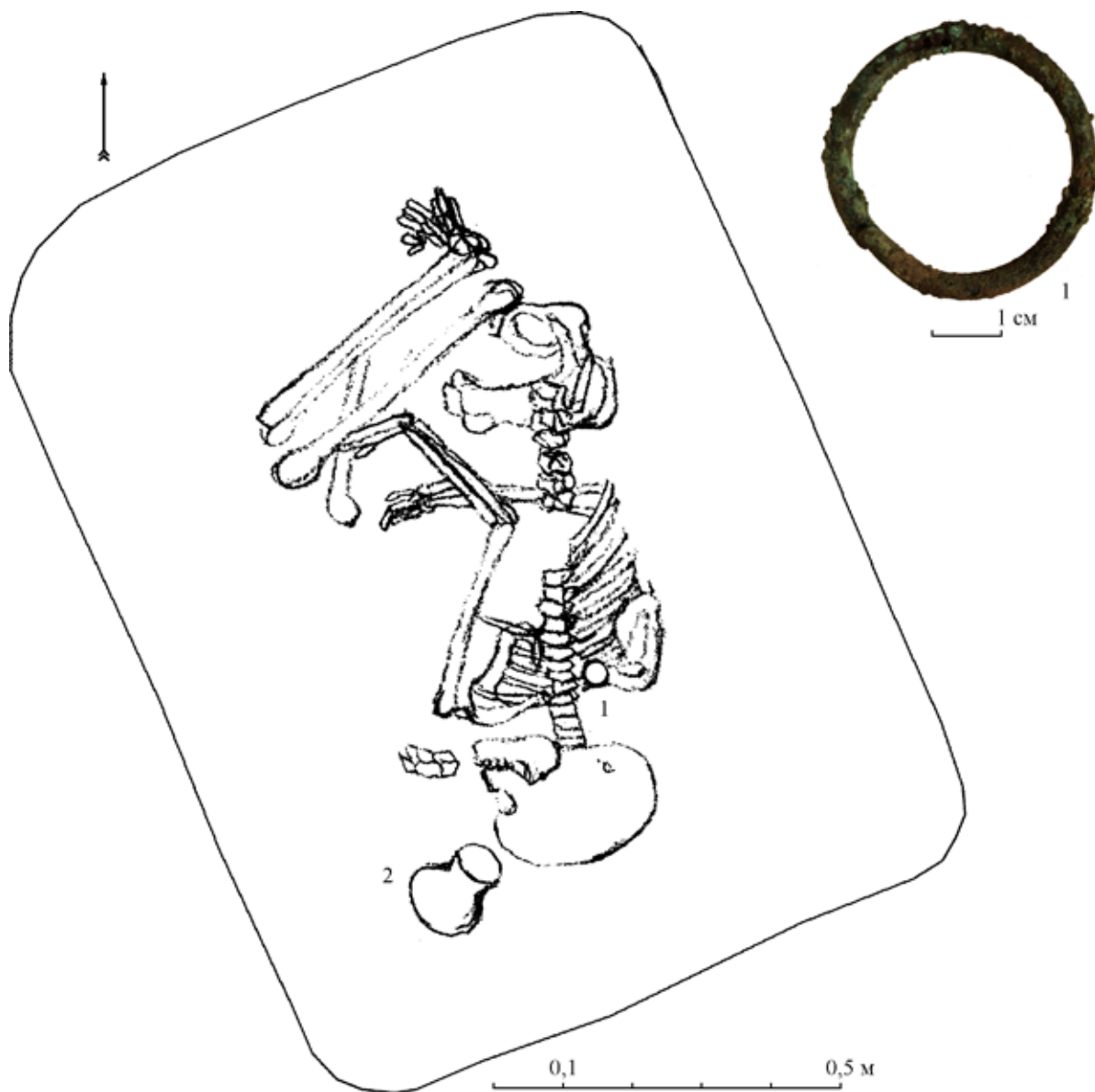

Рис. 1.131. Поховання 120 знаходилось на 2,2 м до Пд-Зх-Зх від поховання 117. У ямі прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтованій Пн-Пн-Зх — Пд-Пд-Сх, 1,55 м завдовжки, 1 м завширшки і 0,25 м завглибшки небіжчика покладено зібгано на лівому боці головою на Пд-Пд-Сх. Руки зігнuto в ліктях, ліва лежить перед грудьми, права на колінах, ноги зігнuto в колінах і трохи підтягнуто до черева, гомілкові кістки притиснено до стег-

нових так, що кістки ступнів лежать біля тазу. Перед лобом похованого покладено посудину (2, відсутня в колекції) — підлощений кубок з відігнутих вінцем, що плавно переходив у шароподібний тулуб зі сплюсненим дном. Висота посудини 11 см, діаметр вінця 8,2 см, діаметр дна 2,7 см. Біля лівої лопатки знайдено бронзове скроневе кільце (1).

Стать — жіноча (adultus) (Зіневич, Круц, 1968, с. 61, табл. 9).

АНАЛІЗ ШИРОКІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА, ЙОГО ВЛАШТУВАННЯ, ОБРЯДУ І ІНВЕНТАРЮ

Характеристика поховань (133) Супровідний інвентар та інші предмети з поховань (134): посуд (134), сировина і знаряддя (148), вбрання (149): шийні прикраси (149), наручні прикраси (149), скроневі підвіски (152), шпильки і застібки (154), об'єкти-супровід із вотивною функцією (154) Поховальний обряд (155): хронологічна позиція (158), соціальна структура (159) Висновки (160)

Необхідність у археологічному обстеженні південної приморської частини Херсонщини виникла у зв'язку із проєктованим будівництвом зрошувального каналу, який зараз транспортує дніпровську воду до засушливих районів Херсонщини, а раніше і далі до Степового Криму. Краснознаменський канал пройшов по південним прибережним районам трохи північніше Скадовська і Лазурного. На його шляху було відкрито чисельні археологічні пам'ятки, серед яких і найбільші нижньодніпровські білозерські могильники, такі як Широке, Брилівка та ін., названі за найближчими, розташованими до них, населеними пунктами. Широківський могильник (с. Широке Скадовського р-ну, рис. 1.1) розташовувався в 1 км до півдня від села на рівній степовій місцевості, де на момент розкопок єдиними ознаками були ледь помітні двоє курганів, які, власне, і стали підставою для проведення охоронних розкопок. А. М. Лесков у своєму звіті зазначає, що курганні групи в зоні будівництва Північно-Кримського каналу були знайдені в ході розвідок восени 1960 р. Північно-Кримською експедицією під керівництвом П. Н. Шульца (Лесков, 1963/46, л. 1). Курганне поле біля Широкого було розташоване на рівній місцевості по обидва боки каналу. Розкопками 1961—1963 рр. під керівництвом О. М. Лескова було відкрито північну частину цієї групи, яка складалася із двох невисоких насипів, ледь помітних на місцевості, із рядами поховань ґрунтового могильника. У звіті про розкопки, на жаль, генплан могильника відсутній, проте є детальний опис поховань із зазначенням відстаней між ними, за допомогою яких, автор, наскільки зараз стає зрозуміло, робив прив'язку могил. Нумерація могил, швидше за все, була надана об'єктам по мірі їх відкриття, і, ймовірно, креслярами, тому іноді наступний номер поховання може бути нелогічно віддалений від попереднього. План Широківського могильника, відомий за рукописом докторської дисертації О. М. Лескова і опублікований С. М. Агульниковим тільки нещодавно (Агульников, 2018), виявився таким, що містить низку помилок. Це стосується і дублювання номерів поховань, і їх іноді невірне розташування, і, головне, дещо віддалене розташування двох так званих курганів із дотичними ґрунтовими похованнями і ґрунтового могильника без видимих надмогильних споруд (рис. 1.2). Як зараз стає зрозумілим при вивченні

плану могильника і звіту про розкопки, план могильника авторства О. М. Лескова штучно об'єднує дві частини цвинтаря — північну і південну, розташовані на відстані близько 300 м згідно звіту (Лесков, 1963/46). Із описів підкурғанних поховань у звіті і щоденниках також стає зрозуміло, що обидва кургани подані на планах як круглі насипи необґрунтовано, накреслені так би мовити під циркуль. Адже тільки один із них (курган 1) мав впускне скіфське поховання, над яким могла бути зроблена досипка конічного кургану (рис. 1.3, 1.4). А насип над білозерськими похованнями формувався в інший спосіб: насипалися невеликі курғанчики над кожним похованням в ряді, поєднання сусідніх насипів відбувалися підзахороненням в насипи між ними і досипкою насипу над новим впускним похованням (Лесков, 1963/46). Таким чином міг бути утворений не круглий, а видовжений насип, подібно до грядових могильників кизил-кобинської культури (Лесков, Кравченко, 2007) (рис. 1.2, 1.3, 1.8).

Північна група поховань не містила видимих на момент розкопок ґрунтових насипів. Але той факт, що перекриття могил пізнішими похованнями на могильнику не зафіксовано, свідчить на користь існування якоїсь надмогильної частини на кожному з поховань (рис. 1.2)¹. Також це підтверджується і тим, що в переважній більшості випадків відстань між похованнями витримується в межах від 1,5 до 3 м. Могили цієї частини могильника розташовані не хаотично, а мають тенденцію до об'єднання у ряди або групи. В який бік розростався ряд наразі сказати не можна. Кількість поховань у ряді коливається від 2 до 12 могил. Спостерігається також явище, коли над одним із поховань у ряді виникає паралельне поховання, від якого також може починатися новий ряд поховань. Орієнтація небіжчиків загалом в півден-

ній півкулі. Переважна більшість орієнтована головою чітко на південь. Проте кілька рядів поховань і окремі поховання у ряді чи паралельно ряду орієнтовані головою на південний захід. Такі ряди мають незначний нахил до південного сходу, на відміну від рядів могил, орієнтованих меридіонально, які витягнуті чітко широтно.

Південна частина могильника групується навколо двох невеликих курғанних насипів. Власне, насип часу фінальної бронзи, означений як курган 2 (рис. 1.2, 1.8), утворено внаслідок об'єднання кількох менших насипів над кожним із поховань, як це засвідчено у звіті про розкопки (Лесков, 1963/46, л. 4). Курган 1 (рис. 1.3, 1.4) було насипано над похованням скіфського часу, куди було впускено ще одне поховання у середньовіччі. Над похованнями білозерського могильника, які було зафіксовано під насипом скіфського кургану, власних насипів у звіті не вказано, проте сама наявність впускного скіфського поховання констатує, що якісь насипи над білозерськими могилами були (рис. 1.5—1.7). Звітна документація по цьому кургану містить загалом дуже мало описів, відсутні описи стратиграфії, тому наразі важко встановити послідовність і умови впуску поховань. Враховуючи, що поховання 1 білозерського часу цього кургану, як зазначено в звіті, було зруйновано чи то пограбуванням, чи то похованням скіфа, його взагалі важко інтерпретувати. Посудина із заповнення цього поховання не є типовою для білозерської культури і більше нагадує корчажки VII ст. до н. е., а більше ніяких речей в могилі, так само як і кістяка знайдено не було. Тому інтерпретація цього поховання як білозерського лишається під питанням — воно більше подібне до пізніших передскіфських підкурғанних поховань, відрізняючись і від підкурғанних поховань білозерського часу Широківського некрополя. Загалом, ця частина могильника демонструє трохи інший порядок влаштування, який може свідчити про те, що невеличкі насипи початково

¹ Накреслення і описи поховань із інвентарем наведені в розділі 1. Підрисунковий підпис є описом відповідного поховання із зазначенням місця і категорії інвентарю чи супровідного об'єкта.

існували над усіма або ж переважною більшістю поховань цієї ділянки. Тут поховання також об'єднуються у ряди, проте кількість поховань у ряді не перевищує шість. Ряди орієнтовано із відхиленням до південного заходу і між ними спостерігається значна і приблизно однакова відстань — близько 10 м. При цьому ряди розташовані один відносно одного в широтному напрямку. Наприклад, такими рядами-групами можуть бути п. 120—117—119—116, 2—1—3—118—84—85—86, 1—2—5—3—4—29 (рис. 1.2). Із західної сторони кургану 2 зафіксовано край ряду ґрунтового могильника, який східним кінцем доходить до насипів підкурганних поховань. Ймовірно, що це закінчений ряд із кількома відгалуженнями зі сходу і частиною окремих рядів з північного боку (п. 78, 50, 77, 51, 52, 83, 80, 81). Поховання 43, 33 і 30 можуть бути ще однією окремою групою. У цій частині могильника також спостерігається незначне відхилення похованих у могилах або у всьому ряді головою до південного заходу при загальній орієнтації на південь. Особливістю т. зв. підкурганних груп поховань, або груп, які, ми припускаємо, утворювали спільний насип, була протилежна орієнтація ряду — широтна із відхиленням на південний захід.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОВАНЬ ²

Усіх небіжчиків в могильнику було покладено зібгано, переважно на боці. В окремих випадках простежено поховання зібгано на спині. Ступінь зібганості кістяків різна — від повністю притиснутих, ймовірно, прив'язаних до тулуба кінцівок, до наполовину зігнутих у ліктях і колінах. Орієнтація небіжчиків, як було вже зазначено — в південній півкулі, переважно чітко на південь. Небіжчиків клали на лівий або на правий бік, що, нейвірогідніше, було пов'язано із статтю. Переважна більшість

поховань — одиночні, але є чотири поховання із підзахороненням другого небіжчика (п. 9, 49, 58, 102, рис. 1.22, 1.60, 1.69, 1.113).

У позах небіжчиків виділяється кілька груп. Перша — це сильно скорчені поховання, де кінцівки притиснені до тулуба. Друга — це кістяки із притисненими до тазу кістками ніг і напівзігнутими кістками рук, де одна рука може бути піднята до обличчя, а друга лежати на коліні, або взагалі бути відкинutoю назад. Третя група — це кістяки із напівзігнутими кінцівками. Окремо також треба виділити могили із круглими ямками по кутах (п. 2—4 кургану 2, п. 85, рис. 1.10, 1.11, 1.12, 1.96), поховання в яких відносяться до першої і другої групи. Одне з поховань мало потужне дерев'яне перекриття і шар камки в конструкції могили, але кутових ямок там виявлено не було (курган 1, п. 1, рис. 1.5). Ці особливості — кутові ямки і дерев'яне перекриття, простежено в південній частині могильника в могилах під і біля курганних насипів. В цій же частині відомі кілька поховань із більшою ніж зазвичай поховальною камерою прямокутної форми — п. 2 кургану 1 і п. 29 (рис. 1.6, 1.41). Решта могил за знахідками залишків деревини в заповненні також мали дерев'яне перекриття.

Супровід у похованнях зосереджено в районі голови небіжчика, тобто в південній частині могили. В основному він представлений напутньою їжею (за кістками тварин — корова / бик, вівця, в одному спірному випадку — кінь), ймовірно, якимсь напоєм у керамічному посуді. Зрідка зустрічаються знаряддя або сировина, переважно в долонях або в районі рук покійного. Зустрічаються також астрагали без сталої прив'язки до місця. Решта інвентарю — це прикраси, амулети, предмети костюму. Взагалі відсутня у могильнику зброя, кінський обладунок і все, що пов'язано із транспортуванням. Однією із окремих категорій інвентарю виступають необроблені мушлі морських і річкових молюсків або їх уламки, які, з огляду на наявність намиста із цих же

² Тут і далі опис поховань приводиться за даними звіту про розкопки (Лесков, 1963/4).

мушлів, також можна розглядати як сировину. Мушлі і їх уламки також зустрічаються як і решта сировини в долонях або в районі рук небіжчика. Усі категорії супровідного інвентарю ми проаналізуємо окремо.

У звіті про розкопки відсутня спеціальна фахова інформація про фауністичні рештки окрім вказівок на окремі кістки в описах поховань. Тому тут ми виходитимемо із цих вказівок, припускаючи, що це визначення археозолога, прізвище якого чомусь не зазначено в звіті. Кістки тварин в похованнях розподіляються на *залишки напутньої їжі* (к. 1 п. 2, к. 2 п. 1, безкурғанних похованнях 8, 17, 22, 44, 58, 83—85, 95, 102—105, 107, 108, 111, 112, рис. 1.6, 1.9, 1.21, 1.29, 1.34, 1.55, 1.69, 1.94—1.96, 1.106, 1.113—1.116, 1.118, 1.119, 1.122, 1.123) і *супровідний інвентар* (п. 46, 63, 82, 98, 110, рис. 1.57, 1.74, 1.93, 1.109, 1.121). До інвентарю відносяться зуб вівці (п. 46, рис. 1.57) із слідами обробки і овечі астрагали (п. 63, 82, 98, 110, рис. 1.74, 1.93, 1.109, 1.121). До напутньої їжі — кістки бика / корови, вівці і коня (?). У кількох похованнях також знайдено кістки птахів. Усього кістки тварин зустрінуто у 24 похованнях, але до напутньої їжі ми віднесли тільки кістки у 19 похованнях. У переважній більшості поховань знайдено кістки корови (п. 44, 58, 83, 84, 102, 103, 104, 107, 111, 112, рис. 1.55, 1.69, 1.94, 1.95, 1.113, 1.114, 1.115, 1.118, 1.122, 1.123), менше — кісток вівці (к. 2 п. 1, 95, 102, 105, 108, рис. 1.9, 1.106, 1.113, 1.116, 1.119), в одному випадку над людським кістяком було знайдено кістки туші коня без голови (п. 8, рис. 1.21), в двох випадках виявлено пташині кістки — в районі стегнових кісток (п. 58, рис. 1.69), і перед обличчям поруч із овечими кістками (п. 108, рис. 1.119). До могил клали щелепи, які в переважній більшості випадків лежали перед обличчям небіжчика (к. 2 п. 1, п. 84, 95, 108, рис. 1.9, 1.95, 1.106, 1.119) або цілі черепи за спиною небіжчика (п. 102, 105, рис. 1.113, 1.116), а також ребра, лопатки, кістки ніг, роги або зуби, які лежали під стін-

кою могили або біля посудин, але могли бути покладені перед обличчям, в центральну частину в районі кістяка або бути у заповненні могили. Розподіл по частинах могильника дав наступну картину. У східній частині північного ґрунтового могильника є кілька поховань, які містили кістки тварин без сталої прив'язки до місця в могилі. Тут само було знайдено і тушу коня. Західна частина північного ґрунтового могильника зосереджує переважну більшість поховань із напутньою їжею, при чому тут вона зосереджена або за головами чи спинами небіжчиків, часто біля керамічних посудин, або перед обличчям небіжчика без якогось сталої розподілу по право-ліво-сторонньому покладенню кістяків або парності в похованні. Південна частина могильника із підкурғанними похованнями містить поховання із напутньою їжею, але там якоїсь системи також не спостерігається: кістки корови або вівці могли лежати і за головами поруч із посудом, і перед обличчям, і просто в могилі. Таким чином, відносно усталеним з огляду на використання напутньої їжі в ритуалі є західна частина півночі ґрунтового могильника. Тут варто також зазначити, що посуд у могилах так само як і напутня їжа, було розташовано або за головами небіжчиків або перед обличчям. Якоїсь різниці в розподілі напутньої їжі біля небіжчиків, покладених ліво- або правобічно, не спостерігається.

СУПРОВІДНИЙ ІНВЕНТАР ТА ІНШІ ПРЕДМЕТИ З ПОХОВАНЬ

Посуд

У переважній більшості поховань могильника поруч із напутньою їжею над головою небіжчика або перед його обличчям розташовували посуд, представлений винятково керамікою: горщиками, корчагами / кубками або чашами. Напутня їжа супроводжувалась керамічними посудинами у 14 випадках (к. 1 п. 2, безкурғанні поховання 8, 17, 44, 58, 83, 85, 95, 102—105, 107, 108, рис. 1.6, 1.21, 1.29, 1.55,

1.69, 1.94, 1.96, 1.113—1.116, 1.118, 1.119), і в п'яти випадках ані посудин, ані їх фрагментів у похованнях із напутньою їжею не було. В кількох могилах посуд розміщувався за спиною небіжчика — в одиночних безкурганних похованнях 30, 63, 81 (рис. 1.42, 1.74, 1.92). Оскільки в похованні 63 містилося двоє посудин — одна традиційно в головах, а друга (кубок) за спиною, таке розташування є не випадковим і є частиною влаштування могили. У трьох випадках посуд розташований в ногах небіжчиків — у парних похованнях 17 і 102 і одиночному 73 (рис. 1.29, 1.113, 1.84). Загалом 86 могил містили в похованнях посуд або його уламки³: корчаго або кубко- / кухлеподібні посудини представлені у 46 могилах, чашоподібні у 19, горщикоподібні — у 16, ще у 10 могилах зустрінуті неідентифіковані уламки кераміки. У низці поховань небіжчика супроводжували кілька посудин, здебільшого, тарна (горщик, корчага, чаша) і столова (кубок, кухоль) посудина. Також в могили ставили мініатюрні посудини, зменшені моделі посуду, які не містять слідів використання, та й не могли використовуватися внаслідок недбалого виготовлення. Перш за все ідеться про мініатюрні горщикоподібні посудинки, оскільки деякі форми маленьких корчаг цілком могли бути у використанні, як столовий посуд. Функціональне призначення посуду у похованні в переважній більшості випадків ми схильні інтерпретувати також у традиційному для посуду значенні, тобто як ємність для зберігання якогось рідкого продукту або їжі, за винятком декількох мініатюрних горщиків — зменшених копій традиційного посуду із поганим випалом. Кераміка Широкого вже частково публікувалась і аналізувалась у спеціальних дослідженнях (Лесков, 1971, Отрошенко, 1986, с. 133, рис. 40), однак ці публікації базувались на попередньому аналізі і публікації матеріалу могильника, який

був неповним і, як видно із ознайомлення з матеріалом, не зовсім точним. Тому для подальших висновків нам знадобиться традиційний аналіз керамічного посуду із використанням фото посудин, а не їх промальовок, оскільки як показує досвід, промальовка не передає усіх особливостей посудини⁴.

Первинно розділимо посуд на лискований і нелискований, класифікуючи його за способом виготовлення.

Клас *нелискований посуд* (рис. 2.1) об'єднує горщикоподібні посудини різних розмірів і пропорцій. Загалом вони характеризуються керамічним тістом без крупних фракцій або не дуже добре випаленим із плямами від нерівномірного випалу. Зовнішня і внутрішня поверхня посудин заглажена. За специфікою моделювання і формовки виділяються кілька видів цього посуду.

Вид 1. Товстостінні посудини із заглаженими поверхнями, в одному випадку — зі слідами вертикальних розчосів на вінці (рис. 2.1: 1, 2). Діаметр вінця менше найбільшого діаметра тулуба, який менший за висоту посудини. Вінце незначно розширене, легким перегином переходить в опукле плече із найбільшим розширенням тулуба у верхній половині висоти посудини, тулуб переходить у денце без вираженого піддону. Представлені в похованні 75 і похованні 3 кургану 1.

Цікаво, що найбільше аналогічних цьому виду посудин містять горизонти пізньобронзових культур Лісостепового Подніпров'я, наприклад, Суботівське городище (Ромашко, 2013, рис. 72: 13), Бузовка, Лоцманська Кам'янка (Ромашко, 2013, рис. 100: 1, 14). В могильниках білозерської культури вони представлені в Чернянці, де також мають так звані розче-

³ У колекції зараз міститься 71 посудина: 11 горщиків, 42 корчаги та кубки і 18 чаш.

⁴ Ми не давали в таблицях кераміки графічного зображення профілю посудин, оскільки майже всі вони мають дефекти — асиметрію в різних сторонах профілю. Тому профілі кераміки із Широкого є окремою темою дослідження, пов'язаного із технологією виготовлення цих посудин

си (Кубышев, Черняков, 1986, с. 150). Відомі вони і в пам'ятках фінальної бронзи Північно-Західного Криму — у матеріалі Скалистого 2 (Колотухин, 2003, с. 122: 1, 3, 7).

Вид 2. Тонкостінні посудини із відігнутих вінцем, звуженою шийкою, яка моделювалась окремо від тулуба і кріпилась до нього, утворюючи уступ, ребро або т. зв. «відтягнутий» пружок (рис. 2.1: 3, 4, 5). Плече посудин опукле, переходить в округлий тулуб із найбільшим діаметром у верхній половині висоти посудини. Тулуб звужується до донця, утвореного чіт-

ко вираженим піддоном. Діаметр вінця менше найбільшого діаметра тулуба, який менший за висоту посудини. Посудини ретельно заглажені по поверхні, можливо, навіть трохи підлощені. Представлені в похованні 18, 51 і кенотафі 92.

За періодизацією С. М. Агульникова подібні посудини, але без будь-яких модельованих потовщень на переході плеча в тулуб характерні для пізніх пам'яток білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я, які припадають на середину XI — початок X ст. до н. е. (Агульников, 2005, с. 87).

У Північно-Західному Криму посудини із подібним профілюванням і, ймовірно, таким самим способом формовки верхньої частини, що як результат мала утворення так званого відтягнутого пружка або ребра на переході шийки у тулуб, відомі на поселенні доби фінальної бронзи Бай-Кият (Колотухин, 2003, с. 120, рис. 53: 3, 5).

Рис. 2.1. Керамічний посуд з поховань у Широківському могильнику. Категорія горщикоподібні

Подібні за формою посудини характерні для II горизонту Уч-Башу, причому найраніші, що з'являються ще в попередньому горизонті I-УБ, мають потовщення на переході від шийки до тулуба (вид I/3б), де в подальшому розташовується пружок (вид II/2) (Кравченко, 2011, с. 47, 54, рис. 34: 1, 5; 160).

Варто також зазначити, що ці посудини за формою нижньої частини без приліпленої до них шийки із вінцем є типовими банками. Звідки бере початок традиція доліплювати до банкоподібної посудини звужену шийку із вінцем, коли з'явилася ця традиція і яка для цього була функціональна необхідність наразі визначити неможливо.

Вид 3. Слабкопрофільовані посудини із не відігнутим або ледь відігнутим вінцем, ледь невираженою шийкою, що розширяється до середини висоти посудини, і округло звужується до сплющеного дна без піддону (рис. 2.1: 6, 7). Поверхні ретельно заглажені, діаметр вінця або перевищує або дорівнює найбільшому діаметру тулуба і є меншим за висоту посудини. Представлені в похованні 103 і 45.

Цей вид, як і два наступні, має сабатинівське коріння (Sava, Agulnikov, 2003, S. 128—129), хоч в білозерський час ці форми слабкопрофільованих горщиків стають «стрункішими», тобто їх найбільший діаметр стає меншим за висоту посудини.

Вид 4. Мініатюрні посудини із ледь відігнутим або невідігнутим вінцем, розширеним на середині висоти тулубом і сплющеним денцем (рис. 2.1: 8, 9). Діаметр вінця незначно менший або дорівнює найбільшому діаметру тулуба, незначно більший за діаметр дна і менший за висоту посудини. Посудини виготовлені недбало, випал поганий, тісто рихле, поверхня недбало заглажена. Представлені в похованнях 66 і 117.

Вид 5. Горщикоподібна посудина із відігнутим вінцем, звуженою шийкою, що переходить в опуклий тулуб із найбільшим діаметром у верхній половині висоти посудини, дно

сплющене (рис. 2.1: 10). Діаметр вінців менший за найбільший діаметр тулуба, більший за діаметр дна і незначно більший за висоту посудини. Поверхня ретельно заглажена, випал нерівномірний. На плечі на протилежних боках посудини нанесено наліпний орнамент із пружка, що утворює два перевернутих ова. Представлена у похованні 1.

Види 4 і 5 співвідносяться також із попередніми керамічними комплексами, як значалося вище, але є підстави співвідносити їх не тільки із сабатинівськими старожитностями, а із ноїчними впливами (Агульников, 2004, с. 5), можливо на сабатинівську культуру, яка донесла цю традицію до білозерських пам'яток Нижнього Подніпров'я. Подібні посудини знайдено в білозерському похованні Північно-Західного Причорномор'я біля с. Дівізія, а також у ноїчних похованнях лісостепу Молдови — Бадражий-Вець і Бурленешть (Агульников, 2004, с. 3—5). Ці ноїчні комплекси є найпізнішими у цій культурі і припадають на XII ст. до н. е., тобто мають синхронізуватися із ранньобілозерськими старожитностями (Sava, 2002, S. 236, Агульников, 2004, с. 3).

Підвид 5а. Мініатюрна горщикоподібна товстостінна посудина із рівною шийкою, що переходить у розширений тулуб із найбільшим діаметром у верхній половині посудини, що звужується до сплющеного дна (рис. 2.1: 11). Діаметр вінців менший за найбільший діаметр тулуба, більший за діаметр дна і незначно більший за висоту посудини. Поверхня посудини слабо заглажена, випал поганий, тісто слабке. Представлена в похованні 2.

Мініатюрні нелісковані посудини, представлені в похованнях Широківського могильника, своїми прототипами мають, швидше за все сабатинівські мініатюрні посудини, представлені в цій культурі досить добре, особливо в лісостеповому її варіанті (Ромашко, 2013, с.95), причому там вони повністю відображають типологічні ряди керамічного посуду регіону, відрізняючись від основних

функціональних категорій тільки розмірами. У синхронних культурах мініатюрний посуд є в пам'ятках ранньої кизил-коби в Криму, як то Уч-Баш, але там це маленькі плошки, які, швидше за все, мають специфічну функцію, пов'язану із освітленням приміщення і співвідносяться із іншими культурами (Кравченко, 2016, с. 139). Подібні до широківських чи раніших сабатинівських мініатюрні посудинки представлені в пізнішому — ранньотаврському горизонті кизил-кобинської культури V-УБ, що синхронізується вже з ранньоскіфським горизонтом понтійських степів другої половини VIII — початку VII ст. до н. е. Потрапляння цих традиційних форм до Криму в цей пізніший час, ймовірно пов'язано із культурами Передкавказзя і Кубані.

Решта горщикоподібних посудин відсутня в колекції і відома лише за звітними описами, які не містять повної інформації про ці речі. Єдине, що варто зазначити, відсутні посудини були орнаментовані відтиснутими паличкою кругами або наколами під шийкою. Така орнаментация зазначена у посудин з поховань 6, 8 і 67. Для посудини з поховання 115 характерний уступ на поєднанні шийки і тулуба, що наближає її до виду 2. Залишки горщика з поховання 36 співвіднести з конкретним видом неможливо.

До класу *лискованого посуду* відноситься значно більше форм і видів. Це лисковані або підлощені посудини переважно тарні або столові, які можна умовно за співвідношенням діаметру вінця і висоти розділити на відкриті і закриті.

Відкриті посудини розподіляються також на кілька видів.

Вид 1. Товстостінні лисковані та підлощені посудини із рівним вінцем, високою шийкою, що перегином переходить до сферичного тулуба на маленькому сплюсненому або круглому денці (рис. 2.2: 1—4). Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба на середині висоти посудини і більший або дорівнює висоті

посудини. Є один екземпляр цього виду, що має ручку, яка овальною в розрізі стрічкою кріпиться до вінців і тулуба на його найбільшому діаметрі, незначно піднімаючись над вінцем (рис. 2.2: 4). Неорнаментовані, лискування слабке, матове, буре, випал хороший, тісто міцне. Представлені в похованнях 30, 40, 86, 11.

Вид, ймовірно, не має місцевих коренів. Подібне профілювання верхньої частини подібних посудин характерно для східного ареалу білозерської культури (Верхньохортицький могильник: Отрошенко, 1986, с. 129, рис. 39: 2) і пам'яток типу Нижньогниловське, Саф'яново (Шарафутдинова, 1980, табл. XXIV) або Кобяково (там само, табл. XXIII).

Вид 2. Товстостінні посудини зі відігнутим вінцем, високою шийкою, що перегином переходить до сферичного тулуба (рис. 2.2: 5—9). Донце або сплюснено, або модельовано піддном. Діаметр вінця менше найбільшого діаметра тулуба не середині висоти посудини і значно менше діаметра денця посудин, але більший або дорівнює висоті посудини. Нелисковані, в основному матове сіре загладжування. Один екземпляр представлений дворучною посудиною (рис. 2.2: 9). Ручки овальні в перетині кріпилися горизонтально до вінця і тулуба в його найбільшому діаметрі на протилежних сторонах посудини, незначно піднімаючись над закраїною. Орнаментация представлена одиночними круглими наліпами під шийкою (чотири по окружності (рис. 2.2: 6) і композиціями із чотирьох паралельних канельованих ліній, діагонально нанесеними від ребра посудини (три групи по окружності (рис. 2.2: 5). Випал хороший, тісто міцне, посудини важкі. Представлені в похованнях 89, 59, 73, 38, 46.

Цей вид співвідноситься із незначно ранішими старожитностями сабатинівської культури (Чикалівка: Ромашко, 2013, рис. 43: 7), а також із пізньобронзовими старожитностями типу Зелена Горниця 4 (Ромашко, 2013, рис. 51, Телиженко, 2004) і ноїчними посудинами з лісостепової Молдови типу Бриєшть

Рис. 2.2. Керамічний посуд з поховань у Широківському могильнику. Категорія чашо-подібні

(Агульников, 2004, рис. 4: 2, 3) перш за все за формою і наявністю плаского, а в декількох екземплярах — окремо модельованого денця, що відділяє цей вид від решти відкритих посудин.

У синхронних пам'ятках такі чаші або, як їх іще називають, миски, є у матеріалі Василівського могильника (Ванчугов, Субботин, 1989, с. 61, рис. 4: 14, 16), Казаклії (Агульников, 2003, рис. 6: 3; 10: 7; 13: 6), Чернянки (Кубышев, Черняков, 1986, с. 147, рис. 6: 13, 17). У Криму вони присутні у матеріалі поселень Бай-Кият, Скалисте, Сари-Булат, Фонтани, Тау-Кипчак (Колотухин, 2003, рис. 54—56, 59).

Вид 3. Товстостінні і тонкостінні посудини із відігнутих вінцем, короткою шийкою, що плавно переходить у розширений сферичний тулуб (рис. 2.2: 10—14). Денце сплюснене або округле. Діаметр вінця менше найбільшого діаметра тулуба на середині висоти посудини і висоти посудини. Один екземпляр представлений посудиною із ручкою (рис. 2.2: 13). Ручка трикутна в перетині одною із граней орієнтована вгору, кріпиться вертикально на вінці, значно виступаючи над закраїною, і під прямим кутом загнута донизу, де кріпиться на тулубі в його найбільшому діаметрі. Орнаментація на цих посудинах відсутня. Хороше сіре лискування зустрічається здебільшого на тонкостінних посудинах (рис. 2.2: 10, 13). Товстостінні мають слабе матове лискування. Тісто сірого кольору, випал хороший, тісто міцне. Представлені в похованнях 110, 6, 47, 78, 21.

Посудини за формою найподібніші до попереднього виду за винятком того, що вони округлодонні із кількома екземплярами з ледь помітним сплюсненням на дні. Подібні кухлі із піднятою ручкою відомі в матеріалі Нижнього Подунав'я (Радовану: дет. див. Ванчугов, 1983, рис. 4: 12), Казаклійського могильника (Агульников, 2003, рис. 8: 10; 2004, рис. 1: 13), Василівського могильника (Ванчугов, Субботин, 1989, рис. 4: 4, 7), Чернянки (Кубышев, Черняков, 1986, с. 147, рис. 6: 12).

Але найбільше аналогій цьому виду представлено у перехідних до залізного віку пам'ятках Криму — Дружне 2 (Колотухин, 2003, рис. 61) і Уч-Баш (Кравченко, 2011, с. 87, рис. 175, тип 18). Скоріше за все вид є продовженням виду 2, його розвитком у часі, тому ймовірно, що ці два види мають хронологічно різні ніші.

Вид 4. Тонкостінні добре лисковані посудини сірого і чорного кольору, добре випалені (рис. 2.2: 15—18). Вінце відігнуто, шийка чітко виділена і відносно висока, перегином переходить у сферичний тулуб. Дно орнаментованих посудин модельоване омфалом (рис. 2.2: 15, 17), неорнаментованих — сплюснене (рис. 2.2: 16, 18). Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба в нижній половині висоти посудини і більший за висоту посудини. Лискування глянцеове по ангобу. Орнамент відомий як врізний (п'ять композицій по окружності із врізних діагональних ліній, що утворюють під прямим кутом т. зв. «ялинку» по чотири з кожного боку (рис. 2.2: 15), так і наліпний (у вигляді чотирьох композицій із трьох овальних наліпів, що утворюють під шийкою трикутник вершиною донизу, розташованих по окружності (рис. 2.2: 17). Представлені в похованнях 107, 5 кургану 2, 58, 90.

Вид представлений досить компактно у похованнях могильників Казаклія (Агульников, 2003, рис. 9: 5; 11: 4; 12: 2; 13: 4; 15: 8; 16: 5), Алкалія (Ванчугов, 2001, рис. 1: 10, 12, 16), Василівський (Ванчугов, Субботин, 1989, рис. 4: 1, 5, 8), Кочковате (Ванчугов, 1997, рис. 1: 8), Калчево (Ванчугов, 1997, рис. 2: 3), Хаджилар (Ванчугов, 1997, рис. 2: 9). В кримських пам'ятках перехідного часу цей вид не представлено. Загалом такі посудини більше характерні для пам'яток білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я, в Нижньому Подніпров'ї вони виглядають як імпорт.

Відкриті лисковані посудини за матеріалами звіту були представлені у супровідному

інвентарі поховань 57 і 83, перша неорнаментована, друга орнаментована групами наліпів, які утворюють трикутники вершиною донизу. В колекції ці посудини відсутні. Особливості морфології і формовки посудин за описом встановити неможливо.

Закриті лисковані посудини загалом характеризуються високим горлом і сферичним тулубом з різними пропорціями і відношеннями діаметрів, лискування в переважній більшості глянцеве, але є підлощені екземпляри. В основному обробляли поверхню без ангобування, але кілька ангобованих зразків також є. Більшість посудин орнаментована.

Вид 1. Посудини із відігнутих вінцем, рівною, переважно невисокою вузькою шийкою, яка плавно переходить у сферичний тулуб у верхній третині посудини (рис. 2.3: 1—10). Дно у таких посудин може бути як округлим, так і сплюсненим або з омфалом. Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба в нижній половині посудини, який дорівнює або більший на висоту посудини. Орнаментація на таких посудинах відома наліпна, канельована і штампована. Наліпний орнамент зустрінуто у вигляді круглих наліпів на тулубі, які по-трое можуть утворювати вертикальні лінійні композиції, деколи нанесені в ряд (рис. 2.3: 1), або трикутники вершиною донизу, деколи нанесені у шаховому порядку (рис. 2.3: 1, 3, 5). Канельований орнамент відомий у вигляді трьох прокреслених ліній, які утворюють зигзаг по окружності верхньої частини тулуба посудини, причому в центрі утворених ними трикутників розміщено овальний горизонтально витягнутий наліп (рис. 2.3: 7). Також зустрінутий орнамент із слабо пролосчених ліній, що взаємно перехрещуються, утворюючи полосу із діагональної сітки на переході шийки в тулуб (рис. 2.3: 8). Такий орнамент нанесено на невелику недбало виконану посудинку. Єдиний випадок зубчатого штампу відомий на дуже якісно виготовленій посудині — мініатюрному сіролискованому екземплярі із невисокою рівною шийкою із слабо відігнутих вінцем

і шароподібним тулубом (рис. 2.3: 9). Орнамент у вигляді смужки штампованих зубчатих вдавлень нанесених діагонально на однаковій відстані один від одного (до 0,5 см), зверху і знизу окаймлених лініями безперервного зубчатого штампу або коліщатка, нанесено на плечі посудини. Подібний орнаментальний мотив відомий на кубку з Брилівки (Евдокимов, 1999, с. 102, рис. 3: 4), але за формою він відповідає нашому видові 4 (див. нижче). Тип представлено в похованнях 95, 65, 87, 5, 23, 1 кургану 1, 76, 109, 4, 50.

Підвид 1а. Посудини із відігнутих вінцем, розширеною до низу переважно високою шийкою, яка плавно переходить у сферичний тулуб у верхній половині посудини (рис. 2.3: 11—16). Тулуб звужується до низу і переходить у сплюснене або модельоване омфалом денце. Діаметр денця менший за найбільший діаметр тулуба в нижній половині посудини, який дорівнює або більший за висоту посудини. Майже всі посудини цього підтипу орнаментовані, в основі орнаментації — зигзаг на тулубі, утворений канелюрами (рис. 2.3: 11, 16) або круглими наліпами (рис. 2.3: 12, 15). Один екземпляр орнаментований тільки канелюрами: по плечу — нанесено три паралельних канелюра, що утворюють стрічку під шийкою, під якою нанесено зигзагоподібну лінію із також трьох паралельних канелюрів, яка займає увесь тулуб посудини (рис. 2.3: 11). Зигзаг із наліпних композицій утворювався традиційно круглими або овальними наліпами, нанесеними у верхній частині тулуба по окружності посудини (рис. 2.3: 12). На одному екземплярі орнамент із зигзагу, утвореного канелюром, поєднується із наліпним у вигляді круглих наліпів в центрі кожного трикутника вершиною донизу, утворених канельованою лінією (рис. 2.3: 16). Ця посудина була вкрита дуже якісним чорним глянцевим ангобом. Тільки одна посудина цього підвиду мала орнамент у вигляді врізних заштрихованих діагональними лініями трикутників опущених вершинами донизу від шийки посудини

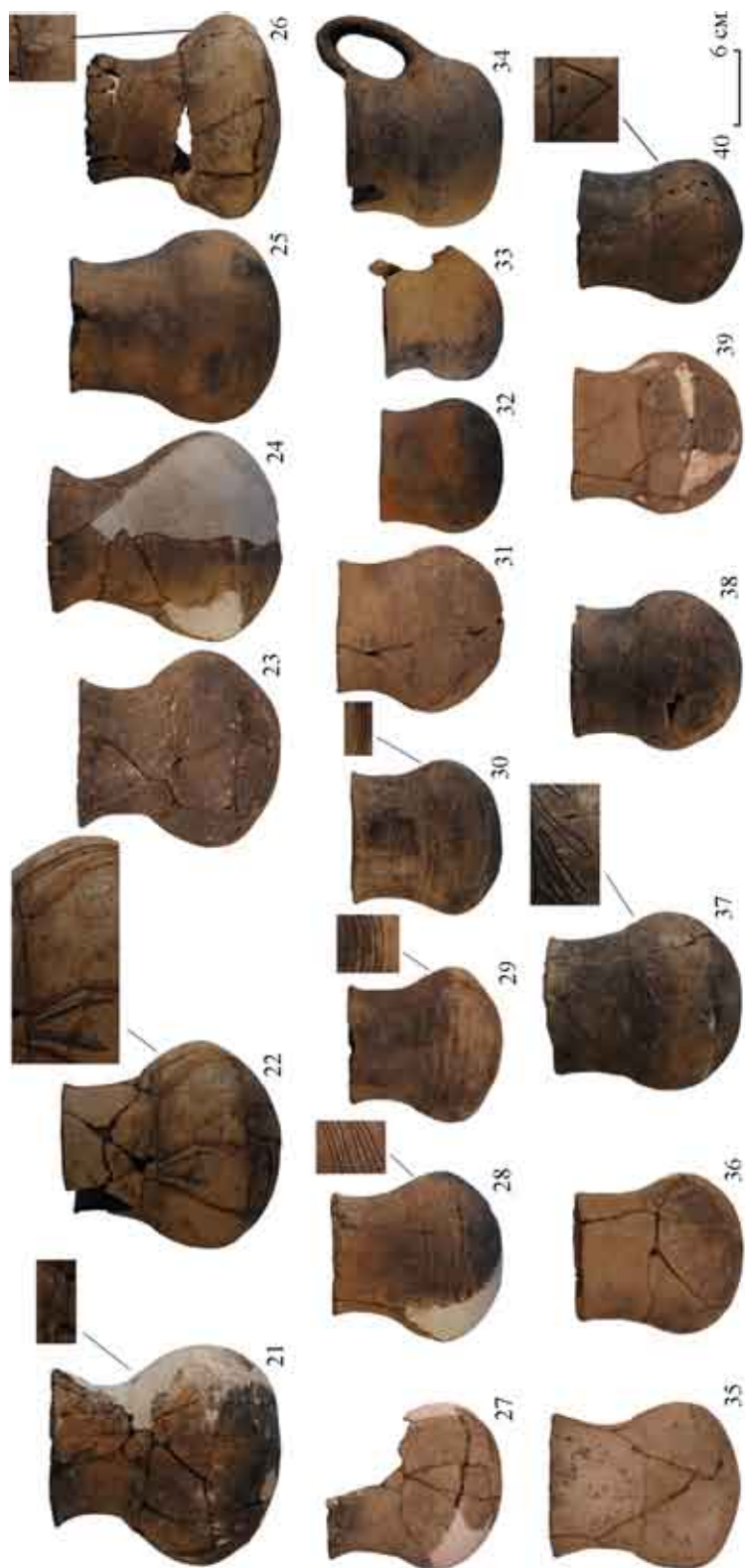

Рис. 2.3. Керамічний посуд з поховань у Широківському могильнику. Категорія корчаго- / кубкоподібні

(рис. 2.3: 13). Зверху трикутники обмежені також врізною суцільною лінією. Підтип представлено в похованнях 19, 58, 105, 91, 39, 102.

Прототипів як цьому так і наступним видам закритих лискованих посудин в місцевих культурах немає. У сусідніх регіонах найближчі аналогії типу 1 і його варіанту є на заході — в матеріалі культури Бабадаг (в основному, аналогії варіанту 1a) (Ailincăi, 2013, S. 248—249), в інвентарі могильників, Казаклія (Agulnicov, 1996, fig. 9, 13, 19, 21), Василівський (Ванчугов, Субботин, 1989, рис. 4: 1, 2, 4, 9, 12, 13, 17). Є подібні посудини і в сусідньому Степовому могильнику білозерської культури Нижнього Подніпров'я (Отрощенко, 1975, рис. 5: 2—4), а також в Первوماївці (Евдокимов, 1987, рис. 2: 2) і Брилівці (Евдокимов, 1999, с. 103, рис. 3: 5). В Чернянському могильнику, як видно із публікації, представлено тільки підвид 1a (Кубышев, Черняков, 1986, с. 147, 150, рис. 6: 1—7). Відомі подібні посудини і в кримських пам'ятках — поселеннях Сари-Булат (Колотухин, 2003, рис. 56: 10), Карлеутське 2 (Колотухин, 2003, рис. 57: 11), Дружне 2 (Колотухин, 2003, рис. 59: 1) і Уч-Баш (Кравченко, 2011, рис. 19: 18; 20: 2, 36: 1).

Вид 2. Посудини із невідігнутим або слабо відігнутим вінцем, високою рівною шийкою, яка плавно або з незначним перегином переходить у сферичний тулуб у верхній половині посудини (рис. 2.3: 17—20). Дно посудин сплюснене або округле. Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба у нижній половині посудини, який дорівнює або менший за висоту посудини. Відома орнаментация — повністю вкрита діагональними канелюрами поверхня тулуба таким чином, що при обертанні створюється ефект хвиль (рис. 2.3: 18, 19). Тип представлено в похованнях 85, 25, 98, 3.

Вид швидше за все є похідним від попереднього, представляє собою так звану місцеву репліку закритих лискованих посудин гальштатського кола, представлених у незміненому вигляді у підвиді 1a. Подібні посудини,

включаючи і специфічну орнаментацию, відомі в матеріалі Бабадаг його другої фази (Juganaru, 2005, fig. 26: 5, 7, 9, 10), серед керамічного набору поселення Уч-Баш у Криму горизонту II-УБ (Кравченко, 2011, рис. 35: 18), а також у інвентарі білозерських некрополів Казаклія (Агульников, 2003, рис. 6: 2, 8: 7) і Алкалія (Ванчугов, 2001, рис. 1: 9). Повна аналогія походить із могильника Первوماївка із підкурганного білозерського поховання 5/1 першої курганної групи (Евдокимов, 1987, с. 108, рис. 1: 7). При чому там така корчага супроводжується двоколькою північнопонтійською фібулою, аналогічною Широківській із п. 2. к. 2, про що мова буде нижче.

Вид 3. Посудини із відігнутим вінцем, рівною високою шийкою, яка перегином переходить у сферичний тулуб на середині або у нижній половині висоти посудини (рис. 2.3: 21—26). Дно модельоване омфалом або сплюснене. Діаметр вінця менше найбільшого діаметра тулуба у нижній половині посудини, який дорівнює або менший за висоту посудини. Відома орнаментация — наліпний пружковий орнамент під шийкою, від якого опущені вниз відростки — по одному або по два (рис. 2.3: 21). Іноді відростки пружка опущені від ребра, утвореного поєднанням шийки і тулуба (рис. 2.3: 22). Один екземпляр орнаментований овальними наліпами, витягнутими вертикально, під шийкою посудини (рис. 2.3: 26). Поверхня не має глянцевого лискування, але ретельно заглажена, випал нерівномірний. Тип представлено в похованнях 26, 24, 3 кургану 2, 70, 29, 35.

Вид є також похідним від виду 1 і його варіанту. Скоріше за все представлений місцевими репліками посудин гальштатського кола, іноді досить примітивно виконаних. Найближча аналогія, щоправда, надзвичайно якісно виготовлена, походить із ранніх комплексів Уч-Баша (Кравченко, 2011, рис. 135: 6). Ця кубкоподібна посудина так само має жовте, але дуже якісне лискування і наліпну орнаментацию у вигляді круглих наліпів під шийкою, що чергу-

ються із вертикальними наліпними відрізками пружка, опущеними від шийки до придонної частини. Ця посудина належить до комплексу горизонту Ia-УБ (Кравченко, 2011, с. 51), який характеризується наявністю білозерських ознак. У Криму вид відомий також в матеріалі поселення Бай-Кіят (Колотухин, 2003, рис. 54: 8) і Скалисте 2 (Колотухин, 2003, рис. 55: 16). У білозерських могильниках схожі форми представлені у Василівському (Ванчугів, Субботин, 1989, рис. 4: 15), Алкалія (Ванчугів, 2001, рис. 1: 17), Казаклія (Агульников, 2003, рис. 6: 4, 8; 13: 2), Степовому (Отрошенко, 1975, рис. 5: 1), Чернянці (Кубышев, Черняков, 1986, рис. 6: 9) і далі на схід біля с. Сивашівка (Отрошенко, Шевченко, 1987, рис. 2: 9, 11).

Вид 4. Посудини із слабо відігнутих вінцем, високою широкою шийкою, що плавно переходить до сферичного тулуба у нижній половині висоти посудини (рис. 2.3: 27—34). Дно модельоване омфалом або сплюснене. Посудини переважно товстостінні, тісто важке, цупке, випал хороший. Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба, який зазвичай дорівнює висоті посудини. Дві посудини мають петлеподібну ручку, що піднімається над закраїною, прикріплену до закраїни і до тулуба у місці його найбільшого діаметру (рис. 2.3: 33, 34). Орнаментация — оперізуючі плече канелюри: чотири паралельні або один (рис. 2.3: 28—30). Випал хороший, лискування матове, орнаментовані канелюрами посудини лисковані по темному ангобу. Тип представлено в похованнях 63, 64, 116, 34, 41, 68, 33, 104.

Подібні посудини відомі і в матеріалі Нижнього Подунав'я (Alincai, 2013, S. 248, fig. 23), і в інвентарі білозерських могильників як то Первомаївка (Евдокимов, 1987, рис. 2: 3), Чернянка (Кубышев, Черняков, 1986, рис. 6: 8) і Казаклія (Агульников, 2003, рис. 17: 5), але найширше він представлений у Кримських пам'ятках у Новокленовському могильнику (Колотухин, 2003, рис. 320), матеріалі поселення Бай-Кіят разом із наступним видом 5

(Колотухин, 2003, рис. 54). У матеріалі поселень Дружне 2, Тау-Кипчак, Фонтани, Петровська балка (Колотухин, 2003, рис. 60: 1, 5, 9) вид представлено разом із наступним видом 5. У матеріалі поселення Уч-Баш аналогічні посудини представлені самостійно і на великому хронологічному проміжку, доживаючи до ранньоскіфського часу (Кравченко, 2011, рис. 175: вид II/7, III/6, рис. 176: IV/6). Такі ж форми представлено в кримських могильниках Донське і Суучхан (Колотухин, 2003, рис. 61).

Вид 5. Посудини із слабо відігнутих вінцем, високою широкою шийкою, що перегином переходить у сферичний тулуб на середині висоти посудини (рис. 2.3: 35—40). Дно модельоване омфалом або сплюснене. Посудини тонкостінні, випал хороший, черепок міцний, лискування переважно матове, рідко по темному ангобу. Діаметр вінців незначно менший або дорівнює найбільшому діаметру тулуба у нижній третині посудини, який є меншим за висоту посудини. Відома орнаментация — діагональні короткі канельовані лінії, опущені на плече від перегину під шийкою посудини (рис. 2.3: 37), на одній посудині видні косі розчіси на плечі під перегином (рис. 2.3: 38). Орнаментация однієї посудини цього типу виконана надзвичайно ретельно (рис. 2.3: 40). Це комбінація із зигзагу, утвореного лінією зубчатого штампу під шийкою посудини по окружності плеча. У центрі утворених цієї лінією трикутників в шаховому порядку розміщено круглі заглиблення, утворені паличкою-орнаментиром. Тип представлено в похованнях 42, 82, 58, 81, 119, 2 кургану 1.

Подібні за формою посудини із раструбоподібним горлом найбільше відомі за матеріалом Казаклійського могильника (Агульников, 2003, рис. 3: 2, 13: 2, 14: 5) і в культурі Бабадаг, де є похідними від парадних глечиків (Alincai, 2013, S. 249, fig. 24).

Крім цих за матеріалами звіту закриті лисковані посудини були представлені у суп-

ровідному інвентарі поховань 31, 43, 66, 94 і 120. Зараз вони в колекції відсутні, тому особливості їх морфології і формовки встановити не видається можливим. У звіті вказано, що посудини з поховань 31 і 94 були орнаментовані наліпами, які утворювали трикутники або зигзаг під шийкою посудин, а посудина з поховання 66 була орнаментована вдавленнями трубочкою, що смугою із 5 кілець розташовувались під перегином переходу шийки в тулуб посудини. Посудина із поховання 9 сильно фрагментована, тому особливості її морфології також не встановлюються. Швидше за все саме на цю посудину посилаються В. В. Отрощенко і Н. П. Шевченко в своїй статті, передатовуючи і атрибутуючи поховання у могильнику біля с. Новофіліпповка (Аккермень II, 3/1) на білозерське (Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 132; порівн: Вязьмітіна та ін., 1960, с. 69). Подібний кубок із орнаментом кільцевим штампом відомий в матеріалі могильника Гордіївка (Березанська, Клочко, 2011, с. 111, рис. 75: 1).

Серед закритих лискованих посудин виділяється два підрозділи — підвид 1а і вид 5, які представлені дуже якісними керамічними виробами. Ці посудини переважно тонкостінні, мають прекрасне глянцеве лискування, добре випалені, денце їх модельоване переважно омфалом, хоч може бути і сплосченим. Крім того посудини декоровані професійно нанесеним орнаментом. Усі ці показники характеризують більше кераміку білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я, ніж Нижнього Подніпров'я, на тлі іншої кераміки навіть видів закритих нелискованих посудин ці два види виглядають як імпорту⁵.

Увесь посуд розподіляється за кількома основними функціональними категоріями — горщикоподібні (клас нелискований посуд, рис. 2.1), чашоподібні (клас лискований посуд, відкриті посудини, рис. 2.2), корчагоподіб-

ні (клас лискований посуд, закриті посудини, види 1—3, рис. 2.3: 1—26), кубко- / кухлеподібні (клас лискований посуд, закриті посудини, види 4, 5, рис. 2.3: 27—40).

Загалом закриті лисковані посудини з Широківського некрополя розділяються на дві великі групи за одним із показників — шириною горла відносно найбільшої ширини тулуба. Перша (корчагоподібні) характеризується звуженим горлом, що за функціональною ознакою наближає їх до тарних посудин для зберігання рідких продуктів. Друга (кубко- / кухлеподібні) має широке горло, яке майже дорівнює найбільшій ширині посудини, тому разом із таким показником, як невеликий об'єм, причому, однаковий для деяких видів (наприклад, вид 5) ці посудини функціонально близькі до столових порційних для вживання рідкого продукту. Враховуючи, що в деяких похованнях присутні і перші, і другі, вони представляють собою частину так званого посудного набору. У цьому, скоріше за все і криється відповідь на питання чому цей посуд раптом з'являється в білозерських комплексах (дет. див.: Ванчугов, 1982) і чого саме цих посудин так багато у поховальному інвентарі. Адже в комплексах попередніх культур нічого подібного в поховання не ставили. Кераміка там представлена або кухонними горщиками, або в деяких випадках кухлями для пиття.

У наступних за білозерською культурою поховальних комплексах лискована кераміка, причому, місцевих типів, незалежно від етнічної належності похованого і відсутності або наявності спадковості з попередніми і наступними культурами, є обов'язковою частиною інвентарю в переважній більшості поховань. І тільки із появою античних центрів цей лискований посуд в похованнях замінюється амфорною тарою. Відповідно, варто припустити, що напій, який містився у амфорах, лискованих корчагах або їх білозерських відповідниках мав схожі характеристики. Оскільки спеціальні аналізи такого посуду відсутні, така думка є суто гіпо-

⁵ Тут і далі мапу з пам'ятками, згаданими в тексті див. на рис. 2.4.

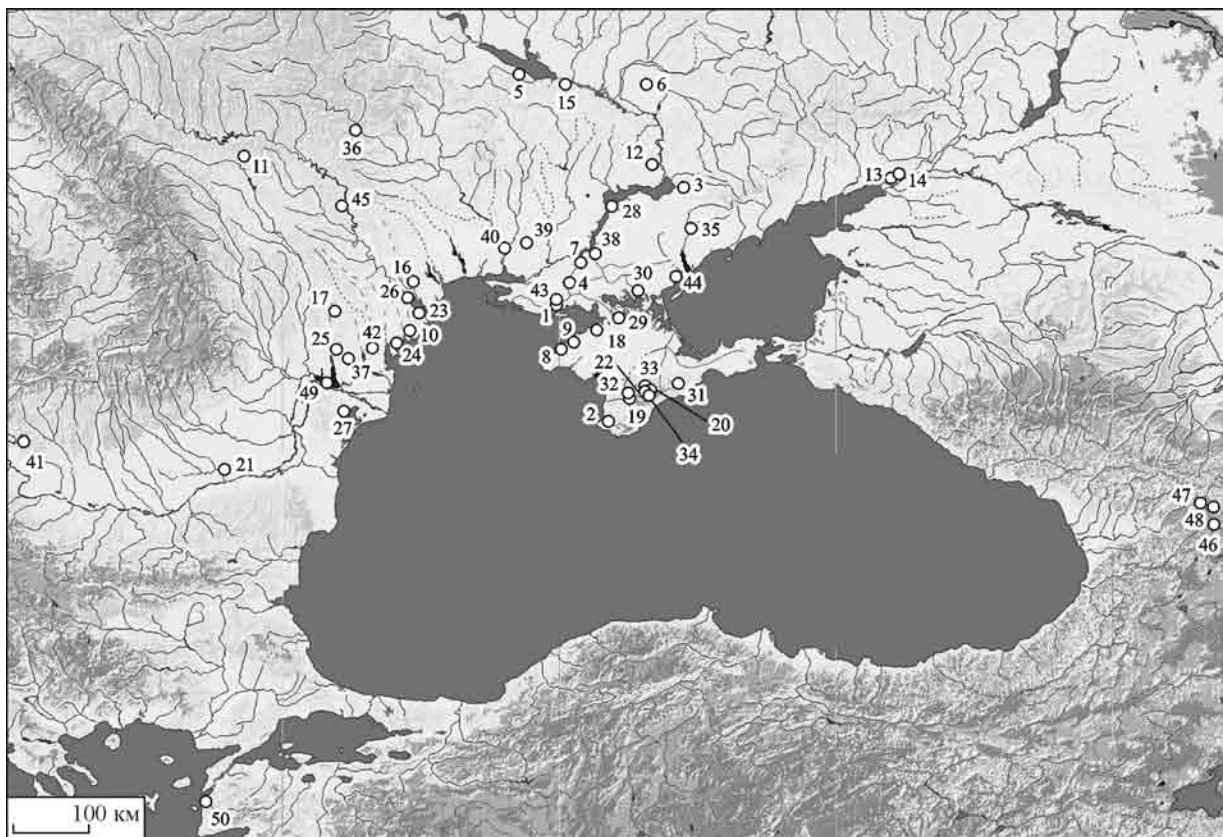

Рис. 2.4. Мапа пам'яток північнопричорноморського регіону, які містять аналогії до інвентарю, поховального обряду та інших характеристик Широківського могильника: 1 — Широке; 2 — Уч-Баш; 3 — Степове; 4 — Брилівка; 5 — Субботів; 6 — Бузівка; 7 — Чернянка; 8 — Скалисте; 9 — Бай-Кіят; 10 — Дівізія; 11 — Бурлешесть; 12 — Верхня Хортиця; 13 — Нижньо-Гниловське (Ростов-на-Дону); 14 — Кобяково (Ростов-на-Дону); 15 — Чикалівка; 16 — Василівка; 17 — Казаклія; 18 — Сари-Булат; 19 — Фонтани; 20 — Тау-Кипчак; 21 — Радовану; 22 — Дружне 2; 23 — Алкалія; 24 — Кочковате; 25 — Калчева; 26 — Хаджилар; 27 — Бабадаг; 28 — Первомайська; 29 — Карлеутське; 30 — Сивашівка; 31 — Новокленівка; 32 — Петровська Балка; 33 — Донське; 34 — Кизил-Коба і Суучхан; 35 — Новопилипівка; 36 — Гордіївка; 37 — Суворово; 38 — Лук'янівка; 39 — Новопетрівка; 40 — Дикий Сад; 41 — Хінова; 42 — Струмок; 43 — Гостра Могила; 44 — Атманай; 45 — Сахарна; 46 — Самтавро; 47 — Тлі; 48 — Брілі; 49 — Орловка (Картал)

тетичною, але наявність тарного для рідини і столового для пиття посуду у похованні може непрямо вказувати на перші спроби зброжування якихось продуктів рослинного походження, наприклад фруктів, для отримання винного напою. Така традиція у вигляді навичок могла потрапити в Північне Причорномор'я із Подунав'я і у вигляді посуду отримала свій археологічний прояв в матеріальній культурі.

Підтверджується це і присутністю кількох різних типів посудин спільно в похованнях.

У двох похованнях корчаги присутні разом із кубками: в похованні 63 в інвентарі була одна корчага і один кубок, а в парному похованні 58 окрім чаші стояла корчажка і два кубки. У похованні 6 також було зустрінуто двоє посудин — горщик і чаша, але цей посудний набір до лискованих корчаг і кубків не має відношення і скоріше за все традиційно тяжіє до сабатинівського кола.

Певна різниця в використанні кубків і корчаг та чаш і горщиків простежена у Брилівці,

де парадні лисковані корчаги і кубки, прикрашені традиційним орнаментом, типовим і для Широкого, знаходилися у багатих підкурғанних похованнях, а в ґрунтових могилах переважали горщики і чаші (Евдокимов, 1999, с. 103), а в Чернянському могильнику вони супроводжували південно-східні краї могильних рядів, що дозволило автору розкопок припустити їх відносно пізнє використання в поховальному інвентарі відносно горщиків і чаш (Кубышев, Черняков, 1986, с. 151).

Сировина і знаряддя

Широківський могильник характеризується повною відсутністю в інвентарі будь-яких предметів озброєння і за одним виключенням господарських знарядь. Цим винятком є бронзова голка із поховання 63 ґрунтового некрополя (рис. 1.74), яку автор розкопок помилково прийняв за шпильку, швидше за все з-за накопичених на вушці окислів. Голку було знайдено в районі грудної клітини небіжчика. Найбільше бронзових голок у інвентарі поховань зустрінуто в Гордіївському могильнику, де їх дослідники нарахували сім (Березанська, Клочко, 2011, с. 52). Є вони також в матеріалах богуславсько-білозерської, білозерської і зрубної культур (Ромашко, 2013, с. 97), Суботівського городища (Гершкович, 2016, с. 117). Традицію покладення голки до поховання дослідники Гордіївського могильника виводять із Центральної Європи періоду урнових поховань (Березанська, Клочко, 2011, с. 53). Проте голки відомі і в хронологічно раніших поховальних пам'ятках покровської культури (Шарафутдинова, 1995, с. 99). Цікаво, що в Північно-Західному Причорномор'ї в могильниках білозерської культури, так само як і в білозерських могильниках Нижнього Подніпров'я інші знахідки бронзових голок невідомі.

Проте є категорія знахідок, які можуть претендувати на зв'язок із виробництвом — це

сировина для виготовлення певних предметів костюму, перш за все намиста і підвісок, які в великій кількості зустрінуті у інвентарі могильника. Найбільше знайдено фрагментів і цілих мушлів різних молюсків, з яких в матеріалі могильника присутні намистини. Такі знахідки зустрінуті в трьох похованнях ґрунтового некрополя: в п. 24 (рис. 1.36) вони були присутні в похованні без конкретизації місця знахідки, в п. 95 (рис. 1.106) чотири цілих і фрагменти мушлів лежали біля черепа, в п. 119 (рис. 1.130) фрагменти лежали під лівою гомілкою. У похованні 96 (рис. 1.107) також ґрунтового могильника в лівій кисті руки було затиснуто фрагмент геширової необробленої пластини, намисто з яких також в великій кількості присутнє в похованнях могильника.

Фрагменти мушлів прісноводної перловиці містили значне накопичення перламутру на внутрішній поверхні, з якого виготовлені намистини, знайдені в кількох похованнях некрополя — в могилі 19 ґрунтового некрополя (рис. 1.31), що містила парне поховання, в районі ребер дитини лежала ціла мушля, а біля кисті руки дорослого — три намистини з мушлі, у похованні 45 (рис. 1.56) за спиною небіжчика лежала ціла мушля, у похованні 72 (рис. 1.83) сім намистин із мушлі зібрано разом із намистинами з інших матеріалів в районі ребер небіжчика, в похованні 78 (рис. 1.89) намистину з мушлі також знайдено в районі ребер небіжчика, у похованні 101 (рис. 1.112) уламок намистини з мушлі було знайдено разом із намистом з інших матеріалів в районі шийних хребців небіжчика. Варто зазначити, що в похованнях, де знайдені вироби із мушлі, не зустрінуто мушель і їх фрагментів як сировини. Поміщення мушель і їх фрагментів до поховань може мати і певне ритуальне навантаження, і позначати їх власника, як людину, що мала відношення до добування і обробки цього матеріалу. Те саме можна сказати і про геширову пластину, знайдену в похованні 96 (рис. 1.107) у руці небіжчика, оскільки геши-

рове намисто є найпоширенішим в похованнях Широківського могильника.

Ще одна знахідка може бути якимось чином пов'язана із виробництвом, що, правда, через відсутність додаткової інформації перевірити це неможливо — це камінь зеленуватого кольору кристалічної породи (за інформацією зі звіту, бо в колекції матеріал відсутній), що лежав перед обличчям похованого в могилі 56 ґрунтового могильника (рис. 1.67).

Вбрання

До речей, належних до вбрання похованих у Широківському могильнику, відносяться намистини, пронизки і інші деталі намиста, скроневі кільця, сережки, шпильки і застібки. Найбільше серед них різних намистин: геширових, скляних, сердолікових, перламутрових, бурштинових, бронзових, кістяних і глиняних, а також пронизок, знайдених поруч із намистом або окремо — золотих, бронзових і кістяних. До цієї ж категорії відносяться мушлі молюсків із отвором для підвішування. Із усіх цих намистин, підвісок і пронизок склалися низки намист, які могли бути із якогось одного матеріалу або збірні. Знахідки низок в основному із шийних відділів або біля верхніх ребер чи черепів і біля кисті руки.

Шийні прикраси

П. 2 к. 1 містило намисто із восьми намистин із зеленого скла, сердолікової і бурштинової і двох кістяних пронизок (рис. 1.6).

П. 3 к. 1 — бронзова пронизка і геширова намистина (рис. 1.7).

К. 2 п. 2 — сім намистин із синього скла, одна бурштинова і дві золоті пронизки (рис. 1.10).

П. 4 — бронзовий бубінець і шість геширових намистин (рис. 1.17).

П. 13 — 6 геширових, одна скляна, одна бронзова намистини і дві бронзові пронизки (рис. 1.26).

П. 22 — геширова намистина (рис. 1.34).

П. 24 — мушля з отвором (рис. 1.36).

П. 27 — геширова намистина (рис. 1.39).

П. 30 — геширова намистина (рис. 1.42).

П. 34 — дві кістяні пронизки (рис. 1.45).

П. 35 — дві намистини із синього скла (рис. 1.46).

П. 43 — 10 намистин із зеленого скла і чотири геширові (рис. 1.54).

П. 50 — геширова намистина (рис. 1.61).

П. 53 — кістяна намистина (рис. 1.64).

П. 63 — 4 намистини із синього скла і одну з кістки (ще дві синіх скляних намистини і одну геширову знайшли осторонь кістяка, біля тазу і в кротовині) (рис. 1.74).

П. 65 — дві бронзові пронизки (рис. 1.76).

П. 71 — кістяна пронизка (рис. 1.82).

П. 72 — сім намистин із мушлі, однієї бронзової намистини і двох бронзових пронизок, однієї керамічної намистини підтрикутної форми і однієї намистини із пісковика (рис. 1.83).

П. 78 — перламутрова намистина, вирізана із мушлі (рис. 1.89).

П. 81 — вісім зелених скляних і одну геширову намистини (рис. 1.92).

П. 101 — кістяна підвіска, уламок намистини із мушлі і мініатюрна геширова намистина, ще три циліндроподібні геширові намистини знайдено біля ребер і тазу (рис. 1.112).

П. 103 — дві кістяні підвіски, дві геширові — одна циліндрична і одна квадратна, намистини і геширова підвіска (рис. 1.114).

Наручні прикраси

Парне поховання 17 — три перламутрові намистини вирізані із мушлі (рис. 1.29).

П. 42 — геширова намистина (рис. 1.53).

П. 82 — кістяна пронизка (рис. 1.93).

Інші випадки знахідок намиста, скоріше за все, пов'язані із діяльністю землерийок, що підтверджується і одиночними знахідками намистин в інших місцях поховання:

П. 3 к. 2 — дві намистини в різних кінцях могили — сердолікова біля п'яточних кісток і бронзова біля північної стінки (рис. 1.11).

П. 3 — скляна намистина лежала біля стегна похованого (рис. 1.16).

П. 38 — намистина з зеленого скла лежала в районі ліктів (рис. 1.49).

П. 46 — намистина із зеленого скла лежала в районі тазу (рис. 1.57).

П. 58 — мушля із отвором для підвішування остронь кістяка (рис. 1.69).

П. 85 геширова намистина лежала в районі ребер (рис. 1.96).

П. 88 — двоє перламутрових намистин із мушлі знайдено під кістяком (рис. 1.99).

П. 118 двоє бронзових пронизок знайдено біля тазу (рис. 1.129).

Намистини в наборах частіше за все зустрічаються із різних матеріалів. Більше за все в похованнях скляних і геширових намистин, зустрічаються також сердолікові, янтарні, перламутрові, кам'яні, глиняні, кістяні і бронзові. Крім того, в намистах трапляються пронизки — бронзові і золоті. Дрібні скляні або так звані пастові намистини зелені і сині, досить поширені в Північному Причорномор'ї з часу фінальної бронзи. Це намисто місцевого виробництва, технологія його виготовлення була досить проста, чому присвячено окреме дослідження (Островерхов, 1982, 1987). Окрім білозерських могильників, таких як Гордіївка (Березанська, Клочко, 2011, с. 59), Кочковате, Будуржель (Ванчугов, 1987, рис. 5: 11; 1990, с. 99), Василівка (Ванчугов, Субботин, 1989, с. 59), Степове (Отрощенко, 1975, с. 200; 1986, рис. 38: 6), Первомаївка (Евдокимов, 1987), Брилівка (Евдокимов, 1999, с. 99), Чернянка (Кубышев, Черняков, 1986, с. 151), Казаклія (Агульников, 2003, с. 160), Алкалія (Ванчугов, 2001, с. 79), де добре представлено різне скляне намисто, намистина із синього скла відома у похованні Суворово 4/1 (Махортих, 2005, с. 106). Присутні пастові намистини також і в похованнях покровської культури (Шарафутдинова, 1995, с. 99).

Геширове намисто зустрічається у похованнях Широкого як без домішки інших намистин, так і в наборах. Загалом геширові намистини поділяються на кілька типів за формою — циліндричне, біконічне, сферичне, а також декілька поодиноких екземплярів підпрямокутної форми, у вигляді підвіски і т.д., всі вони можуть поєднуватись у одній низці намиста. Підвіска із геширу знайдена у тому ж похованні Суворово 4/1, що і скляна бусина (Махортих, 2005, с. 106), проте належність всього могильника кімерійцям є доволі дискусійною, оскільки могили із стійкими рисами чорногорівського типу поховань є впускними в раніші кургани із основними білозерськими похованнями (Отрощенко, 2001, с. 182—183, порівн.: Черняков, 1977, с. 29—36, Махортих, 2005, с. 53, 95). Геширові намистини відомі і в покровських похованнях (Шарафутдинова, 1995, с. 99). Ані в кримських пам'ятках пізньої бронзи, ані в білозерських пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я гешир не представлений, що підтверджує зв'язки населення, що лишило Широківський могильник, із Кавказом, як місцем добутку цього матеріалу. Це підтверджується і знахідкою небробленої геширової пластинки в руці одного із похованих. Геширове, або, як зазначено в публікації, гагатове намисто знайдено в похованні кургану 10 біля с. Сивашівка в Західному Надазов'ї, також віднесеному до білозерської культури (Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 137), а також в нижньодніпровських білозерських похованнях в могильниках Первомаївка (Евдокимов, 1987), Брилівка (Евдокимов, 1999, с. 99, 103) і Чернянка (Кубышев, Черняков, 1986, с. 151).

Знахідки намистин із сердоліка в матеріалах синхронних пам'яток Північного Причорномор'я в літературі не наведені, хоча в покровських могильниках намисто із твердих порід каменю зустрічається — з халцедону чи нефриту, відомі там і намистини із вапняку (Шарафутдинова, 1995, с. 99), що пов'язано із

близькістю до Кавказу, де такі намистини є. Зв'язками з Кавказом, можливо, пояснюється і присутність кількох намистин із сердолика в низках з Широкого.

Широківський могильник не багатий на знахідки бурштину, проте кілька намистин там все ж є. У колекції збереглась невелика сферична намистина світлочервоного кольору. Найкраще і в кількісному, і в типологічному показниках бурштинове намисто представлено у Гордіївському могильнику (Березанська, Клочко, 2011, с. 60—61), є воно в Казаклії (Агульников, 2003, с. 161), одна намистина походить із поховання у Лук'яновському кургані (Отрощенко, 1975, с. 200, Літопис..., 1927, с. 8, 9, рис. 6), дві — зі Степового могильника (Отрощенко, 1975, с. 201) намисто з бурштину походить також із передскіфського поховання біля Новопетрівки (Махортих, 2005, с. 106).

Перламутрові намистини, вирізані із мушлів, також представляють одну з найчисельніших груп намиста. Низки представлені і суто такими намистинами і в наборах. Враховуючи, що матеріал, тобто мушлі перловиць, зустрінуто в поховальному супроводі цього ж могильника, можливо, це місцеве виробництво. У Степовому могильнику шість намистин із мушлі *Unio* поєднувалися у низці із кам'яною підвіскою (Отрощенко, 1975, с. 201), в матеріалі кургану біля с. Сивашівка перламутрові намистини, вирізані з мушлі, поєднувались у низці із гешировим намистом (Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 137). Є таке намисто у Казаклії (Агульников, 2003, с. 161), Чорнянці (Кубышев, Черняков, 1986, с. 152) і Брилівці (Євдокимов, 1999, с. 103). В Криму такі намистини відомі в матеріалі могильника фінальної бронзи Донське (Колотухин, 2003, с. 26), є згадки про знахідки подібних намистин в звітах про розкопки поселення Уч-Баш 1950-х рр., проте в колекції вони розшарувались під час зберігання (Стржелецкий, 1952, 1953).

В одному із наборів (п. 72, рис. 1.83) є глиняна намистина. Керамічні і глиняні намистини відомі на білозерських пам'ятках Дніпропетровщини, а також у раніших зрубних пам'ятках (Ромашко, 2013, с. 94—95).

Кілька бронзових литих намистин походять із Широкого. На синхронних пам'ятках такі знахідки відсутні, проте на білозерському поселенні Чикалівка у Степовому Подніпров'ї знайдено ливарну форму для відливки сферичних бронзових намистин (Ромашко, 2013, с. 96, 106).

Широківський могильник демонструє кілька підвісок, намистин і пронизок із кістки. Ці прикраси краще представлені у поховальних і поселенських пам'ятках Понтійського регіону від Дону до Дунаю. Намистини із кістки відомі в матеріалі покровських могильників (Шарафутдинова, 1995, с. 99). У могильнику Степове в наборі намиста є кругла кістяна намистина (Отрощенко, 1975, с. 201). Циліндрична кістяна намистина із орнаментом походить із Суботівського городища (Гершкович, 2016, с. 131), подібні неорнаментовані вироби відомі в культурі Бабадаг (Juganag, 2005: 49, 19). Кістяні пронизки знайдено в похованнях Чорнянського могильника (Кубышев, Черняков, 1986, с. 151). У матеріалі кримського могильника Донське поруч із вже згаданою тут перламутровою знайдена кістяна циліндрична намистина (Колотухин, 2003, с. 26).

Кістяні пронизки-намистини з поховань 34 (разом із циліндричною кістяною намистиною) 71 і 82 (рис. 1.45, 1.82, 1.93) за формою відповідають типу Хінова-Мехедінць і його аналогіям, приведеним до аналогічної знахідки в похованні білозерської культури в підкурғанному похованні 5/1 біля Первوماївки: Брілі у Закавказзі, Хінова-Мехедінць на Балканах, Струмок в Причорномор'ї (Євдокимов, 1987, с. 123, 124, Гобеджишвили, 1959, Davidescu, 1981, Тоцев, 1984). Щоправда, Г. Л. Євдокимов наводить тільки одну із широківських намистин у якості аналогії до первوماївської геширової, проте

повна аналогія румунської золотої намистини з кладу Інсула-Банулуй до Широківської кістяної з п. 34 (рис. 1.45) повністю підтвердила належність усіх цих речей до одного хронологічного зрізу, на який припадає і побутування північнопонтійських фібул, знайдених і в Широкому, і в Первомаївці. Типологічно схожі намистини, виготовлені з бурштину, знайдені в кургані 38 Гордіївського могильника, де в супровідному інвентарі вже згадувалася лискована корчагоподібна посуда, орнаментована кільцевими наколами (Березанська, Клочко, 2011, с. 112, рис. 78: 2, с. 169, фото 9). Схожа за формою пронизка-намистина є в матеріалі Брилівського могильника, що, правда, без уточнення матеріалу (гагат?) (Евдокимов, 1999, с. 102, 103, рис. 3: 18).

Поруч із намистинами у наборах зустрінуті також і спіральні пронизки — золоті і бронзові. Золоті пронизки походять із одного комплексу — поховання 2 кургану 2 (рис. 1.10), де знайдені разом із скляним і бурштиновим намистом. Бронзові пронизки зустрінуті у похованнях поруч із гешировим, скляним, перламутровим, литим бронзовим намистом і окремо. Золоті спіральні пронизки відомі в похованнях Гордіївського могильника, де їх більше ніж в інших білозерських комплексах (Березанська, Клочко, 2011, с. 59), і в похованні біля Новопетрівка в Побужжі (Махортих, 2005, с. 105). Спіральні бронзові пронизки відомі в культурі Козія-Сахарна і ідентифікуються там із деталями одягу, в якому застосовувалася бахрама (Кашуба, 2000, с. 328). З кримського могильника Донське доби фінальної бронзи відомі спіральні бронзові пронизки (Колотухин, 2003, с. 26). Також вони походять з поселень правобережного лісостепу білозерського часу Лесяки 36 і Самовиця-Острів 1 (Ромашко, 2013, с. 105; Куштан, 2003, с. 155; 2007), відомі в інвентарі кургану 10 біля с. Сивашівка у західному Надазов'ї (Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 137), у Чорнянському могильнику (Кубышев, Черняков, 1986, с. 151). У

кизил-кобинській культурі і пізньобронзових пам'ятках Криму бронзові пронизки зустрічаються в могильниках Дружне 1 і 2, Копак-Таш (Колотухин, 1996, рис. 48: 18, 19; 49: 43, 45; 56: 29). На Кавказі вони широко представлені в пам'ятках кобанської культури, дослідники якої припускають їх використання для головного убору або прикраси (Козенкова, 2002). Кілька випадків, коли бронзові спіральні пронизки були знайдені у похованнях без намистин чи інших складових низок намиста, дозволяє пропускати їх використання як у складі намиста (пізніші знахідки в кизил-кобинських могильниках містять намисто нанизане на бронзову спіраль (Лесков, Кравченко, 2007), так і інакше, що не виключає його застосування і в косах, і в одязі).

Крім того до шийних прикрас і наборів відносяться підвіски із раковин, яких зустрінуто в Широкому чотири (п. 17, 24, 45, 58, рис. 1.29, 1.36, 1.56, 1.69). Вони широко представлені на кримських пам'ятках — перш за все на поселеннях. На кримському поселенні доби фінальної бронзи Бай-Кият в долівці споруди в ямці, перекритій кам'яною плиткою, було знайдено більше 130 мушлів морського гребінця, які там були складені, як пише автор, акуратними стосиками (Колотухин, 2003, с. 45). Підвіски із *cardium* і морського гребінця в великій кількості є у матеріалі Уч-Баша (Кравченко та ін., 2016, с. 247), є вони на поселенні Кизил-Коба (Колотухин, 1996, рис. 27: 22). Також підвіски з морських черепашок були знайдені в похованні 1 кургану 10 біля с. Сивашівка (Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 134, рис. 2: 2—5), в Первомаївці (Евдокимов, 1987, с. 112, 113, рис. 1: 5; 5: 6), Брилівці (Евдокимов, 1999, с. 103, рис. 3: 27, 28).

Скроневі підвіски

Усього 53 екземпляри у 27 похованнях, не рахуючи віднесені нами до сережок — найпоширеніша прикраса могильника. Це досить од-

нотипні кільця-підвіски, за умовами знахідок переважно парні, розташовані на обох скронях іноді по двоє (п. 2 к. 2, п. 3, 6, 7, 9, 13, 17, 26, 30, 40, 50, 55, 58, 63, 65, 93, 96, 101—103, 106, 110, 115, 116, 118—120, рис. 1.10, 1.16, 1.19, 1.20, 1.22, 1.26, 1.29, 1.38, 1.42, 1.51, 1.61, 1.66, 1.69, 1.74, 1.76, 1.104, 1.107, 1.112—1.114, 1.117, 1.121, 1.126, 1.127, 1.129—1.131). В основному це кільця із скрученого круглого або сплющеного бронзового дроту із кінцями, які або заходять один за інший, або сходяться. Їх діаметр до 3 см, рідко є більшим. У похованнях скроневі кільця переважно парна прикраса, чимало їх знайдено *in situ* на скроні або вушних кістках і під черепом. Другий тип — це також кільця, скручені із дроту, але підквадратного в перетині, третій представлено одним екземпляром. Це скроневе кільце звернуте із тонкої бронзової пластини, прикрашене пуансонним орнаментом по всій довжині (п. 93, рис. 1.104: 1b).

Скроневі кільця — досить поширена прикраса. І. Н. Шарафутдінова чомусь віднесла їх до категорії браслетів (1987, с. 83), посиляючись при цьому на матеріал саме Широкого, хоча в нас навіть припущень таких при ознайомленні із матеріалом не виникає. Цей вид прикрас, виконаних в золоті, широко представлений в Гордіївському могильнику (Березанська, Клочко, 2011), але там вони відносяться до типів, характерних для культур пізньої бронзи — тшинецької і білогрудівської. В Широкому представлені вже пізніші типи таких прикрас, де кінці дроту підігнані один до одного, але не зімкнуто, або ледь заходять один за інший, але не утворюють спіраль. В. А. Ромашко виділяє такі підвіски в тип (1) і доєднується до визначення його як білозерського типу таких прикрас (Ромашко, 2013, с. 105—106). Походять такі вироби з білозерських поховань у Степовому (Отрощенко, 1975, с. 201, рис. 6: 4), Первомаївці (Евдокімов, 1987, рис. 1: 4), Чернянці (Кубышев, Черняков, 1986, с. 151), Гострій Могилі (Ольговский, Полин, 1977, с. 37—39), Суворово (Черняков,

1977, с. 29—36), Казаклії (Агульников, 2003, с. 160), Сивашівки і Атманая (Отрощенко, 1987, с. 134—138). Дуже багато цих прикрас відомо в синхронних кримських пам'ятках — у Новокленовському ґрунтовому могильнику (Колотухин, 2003, рис. 32), поселеннях Бай-Кіят і Сари-Булат (там само, рис. 63, 64: 15—20), могильнику кам'яних скринь Суучхан (там само, рис. 65: 33—36). В матеріалі пізніших пам'яток скроневі підвіски білозерського типу також добре представлені — в чорногорівських похованнях понтійського степу — Соколове, Танкове, Траповка, Кременівка, Приморський (Махортих, 2005, с. 69). У Золотій Балці і Піщанці були знайдені кільця, згорнуті із пластини (Махортих, 2005, с. 69). В кизил-кобинських могильниках таврського періоду також є такі прикраси, проте В. А. Колотухін слідом за І. Н. Шарафутдіновою їх називає браслетами і не виділяє в окремий тип із масивних наручних браслетів (Колотухин, 1996, с. 47). Як видно із публікації, скроневими кільцями можуть бути деякі прикраси із могильників Дружне 2 і Капак-Таш (Колотухин, 1996, рис. 49—56), є скроневе кільце, скручене із бронзового дроту у інвентарі могильника кизил-кобинської культури Уркуста II (Лесков, Кравченко, 2007) і це, вірогідно, найпізніші зразки цього типу прикрас.

Крім звичайних дровових скроневих кілець в Широкому є ще одне пластинчатє із пуансонним орнаментом (рис. 1.104: 1б). Такі кільця не характерні для білозерської культури і зустрічаються тут, ймовірно, як імпорт з південно-східних культур, де їх розглядають як результат контакту нижньодонських і прикавказьких степовиків із населенням західнокобанської культури (Потапов, 2010). Проте на виробих із степових пам'яток відсутній пуансонний орнамент, який загалом характерний для західнокобанських виробів і цілком можливо, що ця річ потрапила в Нижнє Подніпров'я не через адаптивні впливи степових культур, а напряму з Кавказу, скажімо, через Крим. Подібне

скроневе кільце з пуансонним орнаментом є в матеріалі Кочковатого (Ванчугов, Дзиговский, Суботин, 1992), де датується разом із комплексом кінцем XI — початком X ст. до н. е. (Агульніков, 2005, с. 83).

Сережки у Широківському могильнику зустрічаються переважно разом із скроневими кільцями, відрізняючись від них малим діаметром і наявністю одного загостреного кінця. Це також парна прикраса. Усього їх напевно можна нарахувати вісім в шести похованнях (п. 3 к. 2, п. 21, 26, 30, 75, 117, рис. 1.11, 1.33, 1.38, 1.42, 1.86, 1.128). В публікаціях цей вид прикрас дослідники переважно не виділяють, вказуючи в описі прикрас-кілець, що деякі з них мали один пригострений кінець (Агульніков, 2003, с. 160).

Шпильки і застібки

Цих деталей костюму в могильнику відомо кілька типів. Це, перш за все, кілька бронзових шпильок зі скрученою головкою (п. 3 к. 2, п. 106, рис. 1.11, 1.117), одна бронзова двукольчата фібула (п. 2 к. 2, рис. 1.10), кілька кістяних шпильок, названих автором розкопок проколками (п. 58, рис. 1.69), гудзик-застібка (п. 81, рис. 1.92) і кістяний предмет, що нагадує накінецьник ремня (п. 87, рис. 1.98).

Бронзові шпильки є доволі поширеними в культурах пізньої бронзи Північного Причорномор'я і загалом в культурах доби Південно-Західної і Центральної Європи (Шарафутдинова, 1987, с. 72). Дослідники, констатуючи їх широке побутування в сабатинівських, ноїчних, білогрудівських, білозерських, чорноліських, кизил-кобинських, кобанських та ін. комплексах, вказують на невластивість цього типу для волго-уральського регіону, підтверджуючи його європейське поширення (Шарафутдинова, 1987, с. 72, Дергачев, 1975, с. 62, Тереножкин, 1961, с. 169, Лесков, 1965, с. 106, Крупнов, 1960, рис. 196, Черных, 1976, с. 126—127). У синхронних пам'ятках такі

шпильки є в Степовому 5/2 (Отрощенко, 1975, с. 201), Чорнянці (Кубышев, Черняков, 1986, с. 152), в Новокльоновському могильнику (Колотухин, 2003, рис. 32: 8), в матеріалі поселень Самовиця-Острів 1 і Леськи 36 (Ромашко, 2013, с. 105, Куштан, 2003, с. 155; Куштан, Деткін, 2000, с. 71) та ін.

Фібула — смичкова двоспиральна із паралельними спинкою і голкою (рис. 1.10: 3), відноситься до типу VBF II.1.A за класифікацією М. Т. Кашуби (Kasuba, 2008, S. 206; Кашуба, 2013, с. 244). До цього ж типу відносяться фібули із Лук'янівського кургану (Kasuba, 2008, S. 195, Abb. 2.7), Первомаївки (Kasuba, 2008, S. 196, Abb. 4.2), Казаклії (Agulnicov, 1996, p. 96, fig. 8: 7; Kasuba, 2008, S. 198, Abb. 6.2), Алкалії (Ванчугов, 2001, с. 83, рис. 1: 13; Kasuba, 2008, S. 199, Abb. 7.10), Струмка (Тошев, 1984, с. 26, рис. 2: 4; Kasuba, 2008, S. 200, Abb. 8.8) і Сахарни (Kasuba, 2008, S. 201, Abb. 9.14, 20; Кашуба, 2013, с. 245, рис. 6: 14, 20). Усі вони датуються в межах XI ст. до н. е., що надає жорсткий репер для хронології Широківського могильника.

Двоє кістяних шпильок було знайдено у похованні 58 (рис. 1.69: 1, 2) біля потиличної частини черепа. Скоріше за все, шпильки тримали зачіску похованої, в чому і полягало їх функціональне призначення. Одиницями знахідками є кістяний гудзик сегментоподібної форми із двома отворами для кріплення (рис. 1.92: 1) і кістяний накінецьник, ймовірно, ремня (рис. 98: 2). Подібний виріб, також кістяний накінецьник, було знайдено в Гордіївському могильнику (Березанська, Клочко, 2011, рис. 7: 4) і в Орловці (Картал). Усі ці речі у Широківському могильнику мають сліди тривалого використання, можуть свідчити, що небіжчики були поховані в своєму одязі, який вони носили.

Об'єкти-супровід із вотивною функцією

Ще одною категорією інвентарю, належного до вбрання, є амулети. До них відносять-

ся зуб вівці зі слідами обробки з поховання 46 (рис. 1.57), камінці із отворами для підвішування, так званий курячий бог, із поховань 13 і 45 (рис. 1.26, 1.56). Умови знахідок таких камінців — в районі кистей рук.

Крім тих, що могли вдягати на людину, в могилах були знайдені об'єкти, які пов'язувалися в обряді із певною дією, можливо процесом переміщення в інший світ або переродження. До таких відносяться астрагали, шматочки вохри і кістки птахів.

Астрагали були знайдені в чотирьох похованнях (п. 63, 82, 98, 110, рис. 1.74, 1.93, 1.109, 1.121), щоправда, на жодному з них не має слідів використання, але умови їх потрапляння в могилу не дозволяють говорити про них, як про частину напутньої їжі. У похованні 98 між кістками рук і ніг було знайдено 20 овечих астрагалів (рис. 1.109). Загалом, значення цієї кістки як медіатора у ритуальних і культових діях загальновідоме, тому присутність їх в похованні також може свідчити про їх функцію провідників або транспортувальників в інший світ.

В одному похованні (п. 10, рис. 1.23) було знайдено мінерал, визначений автором розкопок як вохра (не зберігся). В кількох могильниках білозерської культури зафіксовано звичай фарбування небіжчиків — кісток ніг біля колін, багато таких поховань також в нижньодніпровських могильниках Первомаївка і Степовий (Євдокимов, 1987, с. 120, Отрощенко, 1975).

Кістки птаха зафіксовано в кількох похованнях — в районі стегнових кісток першого кістяка в похованні 58 (рис. 1.69), а в похованні 108 (рис. 1.119) поруч із щелепою і ребрами вівці перед обличчям небіжчика лежала лопатка птаха. Можливо, до могили було покладено крило із лопаткою, а інші кістки в силу їх хрупкості не збереглися, як це зазвичай буває (Горобець, 2016). Принаймні ми гіпотетично схильні ці об'єкти в могилі також визначати як медіатори між світом живих і світом померлих.

Звісно, що це все лише залишки від наборів супровідного інвентарю похованих в Широківському могильнику. Автором розкопок було зафіксовано 14 випадків положення кісток в зрушеному стані, не в анатомічному порядку або сліди проникнення в могилу в давнину не з метою підзахоронення (п. 1 к. 1, п. 4 к. 2, п. 9, 10, 22, 26, 29, 32, 37, 52, 60, 97, 99, 100). Можливо, що таких поховань в могильнику набагато більше, оскільки в низці могил взагалі не знайдено інвентарю, або він дрібний і не *in situ*. Загалом все це може свідчити про багатство поховань для того часу, що, власне, підтверджує низка не пограбованих поховань із золотими прикрасами і багатими низками намиста.

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД

Широківський могильник представляє собою доволі монолітний з огляду поховального звичаю комплекс, якщо розглядати північну і південну частини могильника окремо. Північна, так звана ґрунтова частина представляє ряди поховань орієнтовані широтно, що складаються із ґрунтових ям, овальних або підквадратних, де головою на південь або в південній півкулі покладено небіжчика зібгано на правому або лівому боці. Право чи лівостороннє покладення залежало від статі похованого — на лівому боці покладено жінок, а на правому чоловіків⁶. У переважній більшості випадків це підтверджується і прикрасами, передовсім скроневи підвісками, супроводжуваними в похованнях жіночі і дівчачі черепи⁷. Часто фіксується тен-

⁶ Виключенням є поховання 25, 81, 106 і 107 (Зіневич, Круц, 1968, с. 60).

⁷ Виняток — це поховання 30 і 40, де зустрінуті скроневі кільця і сережки у небіжчиків, покладених на правий бік. Крім цих особливостей поховання відрізняються і посудинами, поставленими до напутньої їжі. Це так звані чаші — відкриті посудини першого виду, що співвідносяться із культурами до сходу від Понта.

Рис. 2.5. Фрагмент мапи України Гійома де Боплана із узбережжям умовної Джарилгацької затоки і Нижнім Подніпров'ям, 1648 р. (*Delineatio Generalis Comporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis*)

денція до розширення могили до дна, тобто верхній діаметр ям був швидше за все менший за нижній. Над могилами не зафіксовано ніяких слідів надмогильних споруд, проте могили розташовані одна відносно одної в упорядкованому просторі і ні за яких обставин не накладаються, що саме по собі вказує на те, що якийсь пам'ятний знак там все ж був. Перекриття над могилою ямою за знахідками залишків і засипу було, ймовірно, в усіх похованнях. У безкурганних, скоріше за все, це була дерев'яна плахакришка, якою закривався отвір над могилою ямою. У підкурганних похованнях, скоріше за все, також перекриття робилося плахою, тільки набагато більшою по площі. Викликає питання традиційне використання дерева в могильній конструкції у степовій місцевості, простежене не тільки в Широкому, а і в інших могильниках

Нижнього Подніпров'я. Проте на мапі України Гійома де Боплана 1648 р. десь приблизно в цій місцевості позначені ліси (рис. 2.5), і, власне, на північ ближче до Дніпра Геродот поміщав Гілею.

Поховання можуть бути одинарними або парними, є випадки підзахоронення. В останніх рештки першого похованого зсувалися до східної стінки і небіжчика підзахоронювали по центру могили. Із напутнього небіжчикам в могили клали їжу і ставили посудину із напоєм. У ранніх комплексах це в основному тарні посудини — горщики і чаші, згодом вони замінюються і доповнюються тарними корчагами, в одному наборі може бути присутнім і персональний кубок. Решта речей — це предмети костюма і прикраси. Предмети костюма демонструють самі лише різноманітні застіб-

ки: від фібул і шпильок до гудзиків і ремінних пряжок, що відповідним чином характеризує і одяг похованих. Усі речі мають сліди використання, що дозволяє припускати, що ховали небіжчиків у їх одязі.

Із напутньої їжі в могилах лишилися кістки вівці або кози і корови. В одному випадку відома туша коня без голови над перекриттям могили (п. 8, рис. 1.21), але цей випадок настільки вибивається із загального правила, що ми дозволимо собі припустити, що потрапляння коня в цю могилу відбулося випадково і набагато пізніше, тому із похованням і ритуалом ніяк не пов'язане.

Південна частина некрополя, де поховання супроводжуються курганными насипами, має низку особливостей. Переважна більшість поховань цієї групи має незначні відхилення в орієнтації від чітко південної до південно-західної чи південно-східної. Поховання під ґрунтовими насипами утворюють також, як і в ґрунтовому могильнику, невеликий ланцюжок із 4—5 поховань, орієнтованих також не жорстко широтно, а з відхиленням із південного заходу на південний схід. Із насипів, що перекривали поховання в цих ланцюжках, власне, і сформовано обидва кургани. Курганні кола, наведені у звіті про розкопки (Лесков, 1973/4, чертеж 1, план кургана 1; чертеж 9, план кургана 2; Kashuba, 2008, S. 195, Abb. 3:1; Агульников, 2018, рис. 3:2), скоріше за все, позначені умовно, оскільки кургани, сформовані насипами білозерських поховань, мали бути видовженої форми. Тільки один — курган 1, мав впускне скіфське поховання в центрі, над яким міг бути споруджений круглий курганий насип. Це підтверджує і невідповідність засвідченим у звіті обмірам діаметрів курганів (див. рис. 1.2, 1.3) їх графічному циркульному зображенню на польових кресленнях, за якими насипи значно більші. До ланцюжка із поховань 1—4, скоріше за все, належить і поховання 29 за планом цієї ділянки некрополя. Крім того, на кресленні кургану 1 на місці роз-

ташування цього поховання вказані знахідки людських кісток (рис. 1.3), можливо, витягнуті на поверхню гризунами, про що не йдеться у звіті. Ланцюг поховань кургану 2 (рис. 1.8) також був, ймовірно, довшим і складався із поховань 1—3, 118 (рис. 1.2). Центральні поховання в рядах підкурганних здійснене переважно у великих підпрямокутних могильних ямах-камерах, розміри яких значно більші за звичайні поховання могильника. У дні цих могил часто фіксуються чотири заглиблення по кутах поховальної камери. Наявність на одній із ям в могилі 85 (рис. 1.96) прямо на ямі супровідної посудини ставить під сумнів їх значення як відстовпів, що підтримують дерев'яне перекриття. Можливо, це і були стовпчики, але їх функція могла бути іншою. Варто відзначити, що одне з цих поховань — п. 2 к. 1 супроводжувалося золотими речами, а низка інших були вщент пограбовані. Окрім двох зафіксованих курганів, насип міг бути і над ланцюжком поховань 84—86, тим більше, що там центральне поховання 85, про яке вже йшлося, також представлено великою підпрямокутною камерою із ямками від якихось конструкцій по кутах. Також ще один ланцюг поховань складається зі 120, 117, 119, 116, хоча, відповідних ознак, як у попередніх ланцюжках, ці поховання не мають. Від першого кургану до північного заходу поширюється ряд поховань, ймовірно, пов'язаний із цим насипом (37, 36, 32, 34, 35, 38, 40, 44, 45, 46, 80, 61, 51, 52, 83, 77, 50, 78). Наразі неможливо сказати, що утворилось раніше — підкурганний ланцюжок, чи ланцюжок, що відходить від насипу, оскільки стратиграфічні спостереження при розкопках цього кургану не проводилися. Проте варто ці два явища — формування видовжених курганів із кількох поховань і розростання від них ряду ґрунтових могил, зв'язати у елемент поховальної традиції. Також на північ від кургану 1 зафіксовано ланцюжок із ще трьох поховань — 43, 33 і 30. Вони ймовірно не співвідносяться із насипами над білозерськими похованнями

кургану 1, можливо, представляють собою ще один окремий ланцюжок.

Поховання під курганными насипами добре досліджені в інших могильниках білозерської культури — в Чернянці, Суворовому, Гордіївці та інших (Кубишев, Черняков, 1986, Черняков, 1977, Березанська, Клочко, 2011). Їх дослідники не дискутують з приводу соціальної належності цих поховань і дотримуються думки, що курганні насипи над білозерськими могилами з'являються із появою племінної еліти і розвиненою соціальною стратифікацією у суспільстві. Крім курганного насипу такі поховання відрізняються наявністю предметів із дорогоцінних металів, складних прикрас, належних до «модних» елітних речей, поширених на одному хронологічному зрізі від Кавказу до Балкан, більшими розмірами поховальної камери, при чому, могила в цих випадках дійсно представляє собою поховальну камеру, однією із особливостей якої є наявність ямок від стовпчиків, розташованих переважно по кутах камери. Проте стовпчики можуть бути і безпосередньо по сторонах від похованого. Стовпові ямки загалом характерні і для інших степових культур Причорномор'я — зрубної бережнівсько-маївської, передскіфської і скіфської поховальних традицій (Отрощенко, 2001, с. 267, мал.21; Махортих, 2005, с. 237, рис. 140: 1, 241, рис. 144: 10), при чому, якщо у скіфів вони є частиною поховальної споруди, підтримуючи перекриття камери, то в раніших похованнях, скоріше за все є залишками або імітацією поховального катафалка. Саме тому на дні цих ямок іноді знаходили предмети напутнього інвентарю, під час поховання, ймовірно, прикріплені до частин або імітації катафалка або поставлені на нього. Власне, ми приєднуємося до саме такого трактування так званих стовпових ямок по кутах поховальної камери і в широківських похованнях, вважаючи їх належними еліті того суспільства, що лишило цей могильник.

Загалом поховальна традиція в Широкому доволі типова для білозерської культури

Нижнього Подніпров'я і цілком співвідноситься із синхронними пам'ятками інших регіонів цієї культури. Не зупиняючись на цьому питанні, яке, врешті, не викликає заперечень, варто оглянути подібні елементи обряду в інших регіонах, не пов'язаних з білозерськими старожитностями. І тут найближчим і найподібнішим виявляється обряд ранньокобанських могильників Північного Кавказу, найхарактернішими рисами якого В.І.Козенкова визначає такі. Інгумаційні поховання, переважно індивідуальні, зрідка — парні або з багаторазовим використанням однієї камери, зібгані на лівому або правому боці за статевою ознакою, долоні перед обличчям, розташування могил рядами, напутня їжа — характерні риси поховальної традиції кобанської культури, до яких також віднесено наявність кромлехів, нестійку орієнтацію похованих і деревне вугілля в могилах (Козенкова, 1977, с. 9; 1989, с. 16). Окрім останніх, решта особливостей поховального обряду кобанської культури загалом відповідає білозерському обряду Нижнього Подніпров'я, який при тім кардинально відмінний від степових культур Приазов'я, як то зрубна, полтавкінська або БМЗК (Отрощенко, 2001, с. 178—193). Не має такої схожості і з сабатинівською культурою чи ноїчними похованнями, хоч тут простежується спадковість у супровідній кераміці, про що писалося вище. Хронологічна позиція білозерської і ранньокобанської культур загалом синхронна, тому нашу увагу привернув цей факт невинуваткової схожості обрядів. Не вдаючись у питання походження кобанських старожитностей (Крупнов, 1957, Козенкова, 1989), подібність поховального звичаю білозерської культури може свідчити про спорідненість населення, що їх лишило.

Хронологічна позиція

У хронологічному відношенні Широкий могильник визначається кількома добре датованими речами в інвентарі. Це смичко-

ва двоспіральна фібула (рис. 1.10: 3) із паралельними спинкою і голкою типу VBF II.1.A за М. Т. Кашубою, що датується в межах XI ст. до н. е. (Kashuba, 2008, S. 196). Крім того в матеріалі є ще кілька кістяних пронизок (рис. 1.45: 2b, 1.82: 1, 1.93: 1), що за формою відповідають типу Хінова-Мехедінть (Евдокимов, 1987). Аналогії цим пронизкам відомі у матеріалі Брілі, Струмка, Первомаївки, Гордіївки, Брилівки (Евдокимов, 1987, с. 123, 124, Гобеджишвили, 1959, Тощев, 1984, Березанська, Клочко, 2011, с. 112, рис. 78: 2, с. 169, фото 9, Евдокимов, 1999, с. 102, 103, рис. 3: 18). Ці пронизки є частиною шийної прикраси і можуть бути виготовлені із різних матеріалів — золота, бронзи, бурштину або кістки. Датування цих прикрас по матеріалам Кавказу і Балкан — XI ст. до н. е. (Davidescu, 1981). Загалом XI ст. до н. е. відповідають і решта інвентарю Широківського могильника. Кінцем XI — початком X ст. датується скронова підвіска-кільце із пуансонним орнаментом за комплексом із Кочковатого (Ванчугов, Дзиговский, Суботин, 1992, Агульников, 2005, с. 83). Природничі методи для датування могильника не застосовувалися. Є ще одне питання, пов'язане із функціонуванням ряду поховань, але воно більше пов'язано із соціальною структурою похованих, тим більше, що вузьких хронологічних реперів поховання не містять.

Соціальна структура

Щодо соціальної структури, так само, як і для решти могильників білозерської культури, підкурғанні поховання є багатшими за інвентарем і підтверджують тезу про соціальну диференціацію білозерців. Але з цього приводу варто зауважити інше, адже, як і в безкурғанних похованнях, під курғанними насипами могили шикуються у рядок. Отже, що представляє собою такий рядок, хто там був похований? Версії відповіді зараз можуть розглядатися тільки на рівні припущень, але найвірогідніше, що це

члени однієї родини⁸. У який бік розростався ряд, чи це відбувалося в обидва боки, лишається не зрозумілим, оскільки в курганах не простежена до кінця стратиграфія. Проте відомо, що між двома похованнями, перекритими насипами, могли впускати третє, яке і формувало, врешті, насип над усіма трьома і більше похованнями. Якогось порядку поховань жінок і чоловіків, так само, як і дітей, також не простежується, ймовірно, що могили розташовували просто підряд. Подібний принцип влаштування могильника ми розглядали для пізнішого періоду — могильника кизил-кобинської культури Уркуста I в Криму кінця V—IV ст. до н. е. Дрібна хронологія речей у похованнях дозволила нам встановити розростання ряду поховань від центральної кам'яної скрині, яка виділялась також більшими розмірами, наявністю менгіру та іншим (Лесков, 1956—57/12д, Лесков, Кравченко, 2007).

У рядах ґрунтового могильника особливості варіативності розмірів поховальної конструкції не спостерігається. Загалом розміри співвідносяться із іншим показником — ступенем зібганості кістяка, хоч також не завжди. Вбачати в цьому суспільну рису не є раціональним, скоріше за все це залежало від якихось родових традицій тих чи інших сімей, які здійснювали поховання. Оскільки під час розкопок дослідниками не було простежено демембрації, зараз дуже важко напевно говорити про навмисне відділення під час поховального ритуалу кінцівок чи голови небіжчика, як це відомо для білозерських могильників Буджака (Агульников, 2010). Проте варто відзначити, що в мінімум двох могилах було знайдено окремий череп і керамічну посудину (п. 52, 76), дві могили представлено кенотафами (п. 54, 61), ймовірно поховання кістяка без черепа (п. 62, 97?), в одній широтно орієнтованій ямі була присутня тільки керамічна посудина (п. 92), є похо-

⁸ Можливо, ця інформація буде перевірена у подальшому за допомогою ДНК-аналізу.

вання із зміщеним черепом (п. 99), присутнє поховання черепа без інвентарю (п. 100), при підзахороненні кістки попереднього небіжчика зсувалися до стінки (п. 102). У всіх випадках як основний атрибут демембрації виступає череп, що може свідчити про обряди декапітації і кефалотапії (Смирнов 1997, с. 163—164).

ВИСНОВКИ

Отже, що є основними характеристиками населення, якому належав могильник біля с. Широке? За обрядом він відповідає поховальним пам'яткам білозерської культури, що датується на основі аналогій до низки речей XI — початком X ст. до н. е. Так звані кухонні посудини — горщики із поховань могильника, тобто найбільш консервативна категорія археологічного матеріалу, вказують на місцеву основу формування білозерців від Подніпров'я і Криму до Дністра і Дунаю. Ще одна архаїчна категорія посуду — чаші, показує окрім цього ареалу ще й впливи із східного регіону Подоння. Ці ж межі окреслює поширення прикрас і предметів костюму, типових для Широківського могильника. Але все ж є група речей, які своїм походженням зв'язані із конкретним регіоном — це предмети із геширу і пластинчатє скроневе кільце із пуансонним орнаментом. За відомими на той час родовищами сировини — гешир широківці отримували, ймовірно, з кавказького регіону, і, можливо, вже в Подніпров'ї

виготовляли прикраси. Подібна картина складається із вивченням бронзових виробів із могильника (див. розділ 3). Враховуючи, що західнокобанська культура характеризується таким же ритуалом в синхронних могильниках, що і нижньодніпровський варіант білозерської, контакти і певну спільність у походженні цих груп не можна заперечувати.

Загалом, наші висновки стосовно схожості поховального обряду і типовості окремих об'єктів інвентарю підтверджуються і висновками антропологів. Г. П. Зіневич і С. І. Круц щодо серії черепів із Широкого констатують антропологічну однорідність і подібність морфотипу до деяких серій Кавказу (Самтавро), Середньої Азії (Кара-Тепе) і ноїчних (Побот) із переважанням комплексу ознак древнього середземноморського типу (Зіневич, Круц, 1968, с. 89). Ці ж могильники (окрім ноїчних) демонструють і схожий поховальний обряд.

Що ж стосується такої категорії інвентарю, як корчаги і кубки, то їх поява у Широківському могильнику, як і в північнопонтійських пам'ятках загалом, відбувалася відразу без місцевого розвитку. Вони в Широкому представлені так званими імпортами — якісно виготовленими багато орнаментованими посудинами, і місцевими репліками — спробами місцевих гончарів відтворити «модну» форму. Цілком можливо, що вони потрапили в Причорномор'я з заходу не самі по собі, а з якимось напоєм, і з цією ж метою були поміщені в поховання поруч із напутньою їжею.

Одним із найважливіших питань в проблематиці доби фінальної бронзи було й лишається вивчення металургії бронзи і металообробки пам'яток Нижнього Подніпров'я. Адже саме пам'ятки українського півдня поставили питання багатовекторного вивчення перехідного етапу від бронзи до заліза в усій Центрально-Східній Європі. Металеві вироби Широківського могильника представлені повноцінною колекцією із 58 предметів, із яких піддано аналізу 48. Це повторний аналіз виробів із металу з Широкого. Перше дослідження було проведене у 1970-х рр. Є. М. Чернихом (Черных, 1976). Знову проаналізувати широківський метал довелося у зв'язку з неможливістю частково ідентифікувати раніше спектрально досліджені вироби. Ще одна з причин повторного аналізу — це можливість прямого співставлення аналітичних даних складу давнього металу, що отримані на одному приладі за однією методикою ¹.

Тож були проаналізовані ще й нові предмети, котрі не ввійшли в публікацію Є. М. Черниха, що розширило базу даних для вивчення білозерського металу. Загалом проаналізовано 48 із 58 металевих предметів, серед яких переважну більшість складають прикраси — скроневі кільця й сережки, фібула й шпилька, а також голка.

Склад виробів досліджувався на очищеній від окислів поверхні виробів. У двох випадках аналізувався окислений метал (ан. 1746, 1782). Відтворюваність кобальту та бісмуту даного спектрометра, як

¹ Аналіз проведений в лабораторії Інституту археології НАН України на рентгенофлуоресцентному спектрометрі СЕР-01 ААЕС.412131.001, модифікації «ElvaXLight» із розширеним діапазоном у бік легких елементів. Реєстрація флуоресцентного випромінювання від досліджуваного зразка здійснювалася за допомогою напівпровідникового Si—Pin детектора виробництва Amptek (USA) із термоелектричним охолодженням.

При дослідженні зразків встановлювалися наступні режими роботи рентгенівської трубки (МОХТЕК, матеріал анода Pd): напруга 45 кВ, анодний струм в межах 0—100 мкА. Реєстрація звичайних спектрів при напрузі випромінювача 40—49 кВ та легких спектрів при напрузі 10—15 кВ.

Модифікація спектрометра «ElvaX Light» обладнана системою напуску гелію в робочу камеру. Стандартний час набору спектра 100 с. Поріг чутливості спектрометра для олова (Sn) й нікелю (Ni) — 0,05 %, цинку (Zn) — 0,1 %, свинцю (Pb) — 0,02 %, срібла (Ag) — 0,01—0,05 %, сурми (Sb) — 0,01 %, бісмуту (Bi) — 0,008 % та кобальту (Co) — 0,08 %.

вже зазначалося, не дає можливості залучити ці два елементи до аналізу. Можна лише констатувати присутність у металі слідів кобальту.

Результати аналізів представлені в таблиці, де вони згруповані за виділеними композиціями (табл. 3.1).

На гістограмах розподілу концентрацій домішок у міді спостерігається двовершинність у деяких із них (олова, срібла та арсену), що дозволяє виділити декілька хіміко-металургійних груп (рис. 3.1). Це підтверджується і кореляційними графіками пар елементів (рис. 3.2). На графіку олово-свинець досить чітко помітні три металургійні групи.

У найчисленнішій із них — першій, котра складається із 32 предметів, олово міститься у цілих відсотках (3,18—11,594 %) при вмісті свинцю від 0,052 до 1,905 %. Лише в цій групі в трьох зразках маємо такі високі показники свинцю (ан. 1747, 1760, 1776).

До другої групи ввійшли 8 предметів із концентраціями олова в сплаві від 0,352 до 0,918 %. Свинець у сплаві міститься у десятих, рідше — сотих частках відсотка (0,073—0,322 %).

Третю групу склали п'ять аналізів із низьким вмістом олова (від 0,077 до 0,181 %) та свинцю — від 0,053 до 0,194 %.

У чотирьох предметів свинець у складі металу відсутній (1743, 1752, 1759, 1768).

Щодо першої групи не виникає сумнівів використання олов'яної лігатури, проте в другій групі такі невисокі концентрації олова пояснити можна чи присутністю його в мідній руді, а чи переплавкою олов'яних виробів. Олово в третій групі, ймовірно, перейшло в метал із мідної руди.

Отже, доля металургійної групи олов'янистих бронз складає переважну більшість — 32 предмети. При цьому в усіх аналізах присутній арсен від 0,293 до 2,843 %. Тобто це олов'янисто-арсенові бронзи.

З арсенових бронз виготовлені 15 предметів, у металі яких арсен присутній від цілих до

№ аналізу	Предмет	Поховання	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	S	P	Рис.: позиція
1747	Голка	63	3,258	1,005	—	0,603	0,04	0,151	0,445	—	>0,029	—	0,219	1.74: 6
1760	Кільце	103	8,016	1,154	—	—	0,445	1,425	0,622	—	0,413	0,1	—	1.114: 6
1776	Кільце	119	11,594	1,905	—	—	0,14	0,291	0,293	—	0,127	0,096	0,099	1.130: 2b
1736	Кільце	к. 2, п. 2	8,506	0,19	—	—	0,07	0,56	0,39	—	>0,116	0,048	0,092	1.10: 5
1738	Кільце	26	14,985	0,371	0,053	—	0,173	0,367	0,38	—	>0,056	0,047	—	1.38: 2
1746 *	Кільце	58	8,672	0,456	—	—	0,098	1,239	0,341	—	>0,235	0,049	0,356	1.69: 3a
1734	Фібула	к. 2, п. 2	8,403	0,144	—	—	0,301	0,719	0,673	—	0,123	0,05	—	1.10: 3
1782 *	Кільце	к. 2, п. 2	3,604	0,085	—	—	0,022	0,118	0,977	—	сліди	0,03	—	1.10: 5
1737	Кільце	26	2,178	0,54	2,293	—	0,748	1,514	0,74	—	0,142	0,043	—	1.38: 2
1741	Кільце	13	1,699	0,106	—	0,017	0,16	0,279	0,981	—	>0,08	0,034	—	1.26: 1a
1758	Кільце	102	1,107	0,131	—	—	0,695	0,483	0,821	—	>0,07	0,052	0,146	1.113: 2
1745	Кільце	58	1,096	0,084	—	—	0,071	0,142	0,921	0,018	>0,034	—	—	1.69: 3
1762	Кільце	110	1,004	0,109	—	—	0,082	0,509	0,634	—	сліди	0,037	—	1.121: 2d
1766	Кільце	118	1,091	0,08	0,024	—	0,056	0,059	0,643	—	сліди	0,055	1,338	1.129: 1c

Таблиця 3.1. Результати аналізів виробів із могильника Широке

1775	Кільце	119	9,402	0,727	—	—	0,177	0,663	0,634	—	0,280 сліди	0,045	0,563	1.130: 2a
1757	Кільце	102	3,183	0,214	—	—	0,136	0,091	1,047	—	—	0,053	—	1.113: 1
1778	Кільце	96	11,398	0,085	—	—	0,197	0,312	1,054	—	—	0,043	—	1.107: 1c
1739	Сережка	7	4,035	0,1	0,021	—	0,143	0,326	1,076	—	>0,037	0,058	—	1.20: 1
1748	Сережка	63	3,936	0,16	—	—	0,119	0,193	1,124	—	—	0,036	—	1.74: 1a
1751	Сережка	63	1,222	0,036	—	0,018	0,125	0,079	1,194	—	>0,049	0,055	—	1.74: 1d
1772	Кільце	120	4,885	0,135	—	—	0,146	0,453	1,21	—	>0,090	0,034	—	1.131: 1
1752	Сережка	75	2,471	—	—	0,056	0,108	0,198	1,317	—	>0,058	0,088	—	1.86: 2
1742	Кільце	13	1,295	0,243	—	—	0,408	1,033	1,457	—	0,244	0,049	0,332	1.26: 1b
1735	Кільце	к. 2, п. 2	4,122	0,072	—	—	0,088	0,107	1,612	—	0,025	0,03	0,174	1.10: 5
1750	Кільце	63	1,41	0,133	—	0,089	0,124	0,158	1,763	—	>0,098	0,098	—	1.74: 1c
1770	Кільце	118	6,164	0,084	—	0,039	0,132	0,279	1,819	—	сліди	0,02	1,135	1.129: 1b
1753	Кільце	63	7,488	0,225	—	0,024	0,099	0,032	2,385	—	сліди	0,052	—	1.74: 1b
1777	Кільце	96	9,712	0,131	—	—	0,123	0,218	2,582	—	>0,03	0,014	0,288	1.107: 1b
1767	Кільце	118	6,478	0,213	—	—	0,079	0,072	2,688	—	сліди	0,038	1,788	1.129: 1a
1779	Кільце	96	10,728	0,278	—	—	0,125	0,248	2,735	—	сліди	0,022	0,38	1.107: 1a
1740	Сережка	17	5,764	0,264	—	—	0,134	0,685	2,816	0,388	—	0,062	0,299	1.29: 1
1774	Кільце	116	3,617	0,052	—	0,085	0,19	0,125	2,843	—	сліди	0,024	0,812	1.127: 2
1768	Кільце	118	0,273	Сліди	—	—	0,044	—	2,539	—	>0,082	0,056	—	1.129: 1d
1743	Кільце	40	0,028	—	—	0,035	0,114	0,113	1,797	—	>0,058	0,057	—	1.51: 2
1773 **	Кільце	—	0,146	0,143	—	—	0,31	0,407	1,381	—	>0,089	0,018	—	1.126: 1
1771	Кільце	115	0,665	0,104	—	—	0,395	0,669	1,141	—	>0,043	0,093	0,59	1.112: 6
1759	Кільце	101	0,222	—	—	—	0,254	0,687	0,991	—	>0,102	—	—	1.74: 1
1749	Кільце	63	0,061	0,326	—	—	0,213	0,426	0,98	—	>0,038	0,138	0,195	1.61: 2
1744	Сережка	50	0,535	0,322	—	—	0,467	0,835	0,975	—	>0,109	0,083	1,019	1.121: 2b
1763	Кільце	110	0,122	0,139	—	—	0,08	0,074	0,887	—	>0,047	0,051	0,093	1.121: 2c
1764	Кільце	110	0,514	0,139	—	—	0,684	1,091	0,833	—	0,139	0,021	—	1.104: 1b
1756	Кільце	93	0,181	0,194	—	—	0,184	1,336	0,728	—	0,11	0,041	—	1.118: 2
1765	Шпилька	107	0,352	0,093	—	0,011	0,406	0,779	0,697	—	>0,093	0,051	—	1.129: 2
1769	Пронизка	118	0,077	0,053	0,02	0,02	0,128	0,086	0,667	—	>0,097	0,059	1,711	1.121: 2a
1761	Кільце	110	0,557	0,154	—	—	0,371	0,772	0,586	—	0,203	0,022	—	1.104: 1
1754	Кільце	93	0,918	0,186	—	—	0,331	0,56	0,508	—	0,18	0,054	—	1.104: 1a
1755	Кільце	93	0,384	0,073	—	—	0,413	0,55	0,445	—	>0,05	0,056	—	

Примітки. * — аналізи окисленого металу; ** — номер поховання не встановлений через помилку в шифрі.

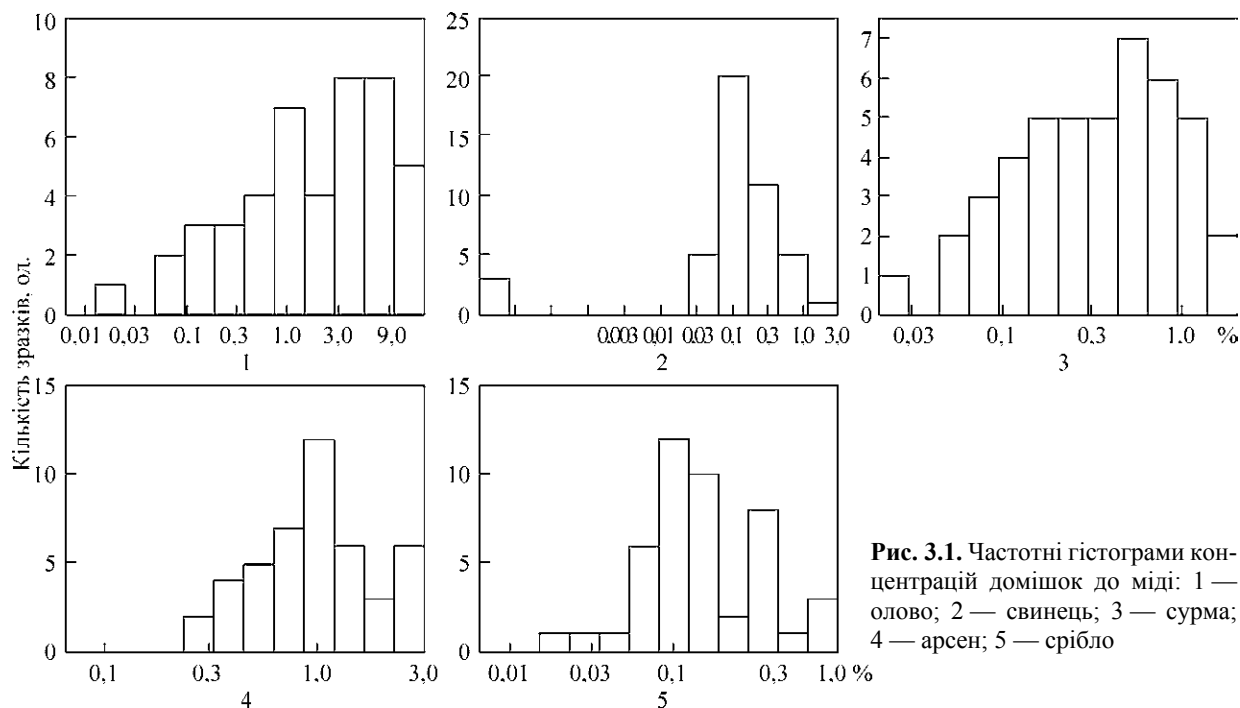

Рис. 3.1. Частотні гістограми концентрацій домішок до міді: 1 — олово; 2 — свинець; 3 — сурма; 4 — арсен; 5 — срібло

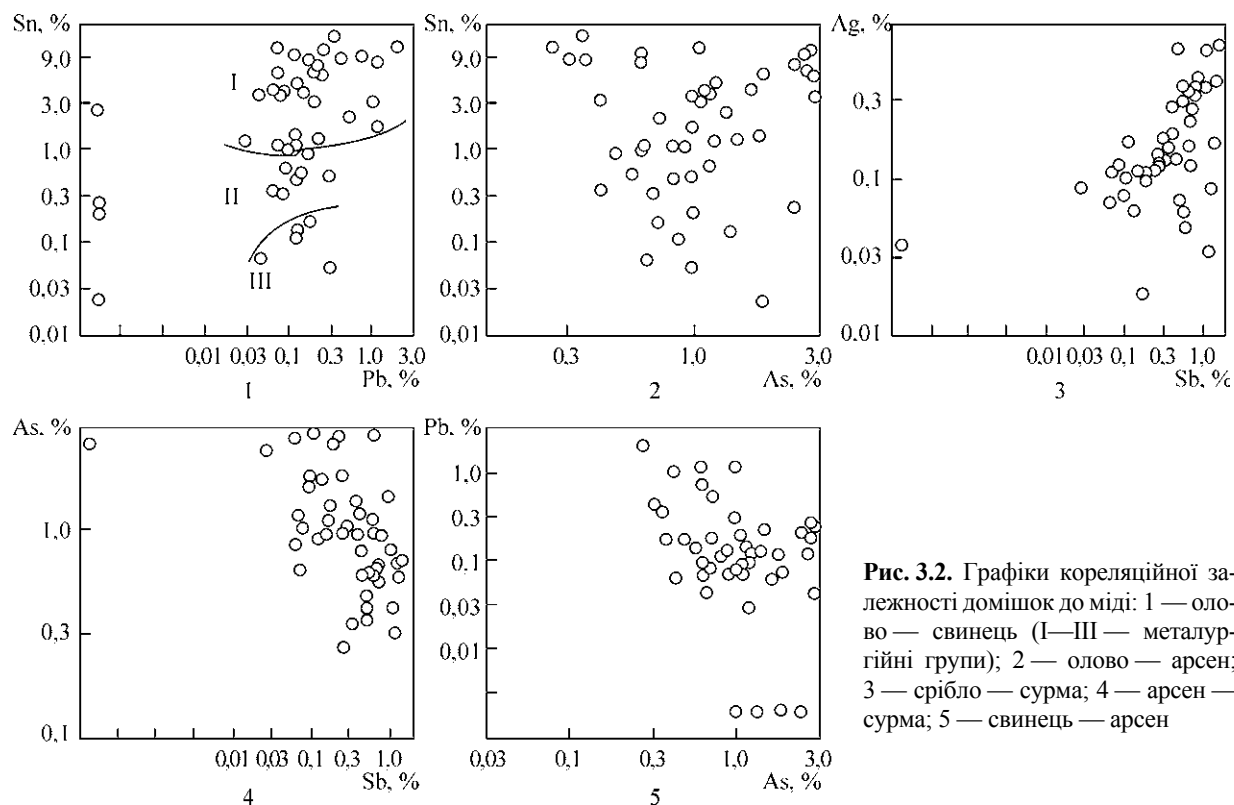

Рис. 3.2. Графіки кореляційної залежності домішок до міді: 1 — олово — свинець (I—III — металургійні групи); 2 — олово — арсен; 3 — срібло — сурма; 4 — арсен — сурма; 5 — свинець — арсен

десятих відсотка (1,797—0,445 %). Зазначимо, що при цьому в усіх аналізах спостерігається наявність олова від 0,028 до 0,918 %.

Відзначається стабільна наявність такої домішки як сурма майже в усіх досліджених пробах. Інколи вміст сурми (ан. 1737, 1742, 1756, 1746, 1760, 1764) досягає цілих відсотків (1,033—1,514 %). Імовірно, її мінерали входили до складу вихідних руд. Стосовно цинку, то у чотирьох випадках (ан. 1769, 1739, 1766, 1738) він виявлений у сотих частках відсотка і лише в одному (ан. 1737) — концентрація сягає 2,293 %. Широківський метал вирізняється зниженим вмістом нікелю у переважній більшості зразків, що є показовою характеристикою руд одного чи близьких родовищ.

Отже, серед широківських бронз виділяються наступні металеві композиції: подвійні сплави на основі міді — арсенові бронзи та складні олов'яно-арсенові, сурм'яно-арсенові, олов'яно-свинцево-арсенові, олов'яно-сурм'яно-арсенові та олов'яно-свинцево-сурм'яно-арсенові сплави.

Загалом, широківський метал легований оловом і, можливо, в трьох випадках свинцем. Щодо арсену, сурми та цинку, то можна припускати, що він міг входити до складу комплексних руд з високим природним рівнем цих домішок.

Установити джерела широківського металу без ізотопного аналізу свинцю та міді наразі неможливо. Коли ж вдатися до порівняння за металевими композиціями, то подібні зустрічаються від Наддніпров'я на захід до Центральної Європи і на схід, на Кавказі та в Північній Євразії (Гошко, 2017, у друці; Григорьев, 2018, с. 98, табл. 1).

Перший дослідник білозерських бронз Є. М. Черних вважав, що провідна роль у складанні білозерської металообробки належить центрам проуральської чи волго-уральської орієнтації, мотивуючи свій висновок низькими концентраціями в металі кобальту та підвищеними — бісмуту (Черных, 1976, с. 50).

Отримані нами результати розподілу металу Широківського могильника на металургійні групи здебільшого співвідносяться із результатами аналізів Є. М. Черниха. Але варті уваги й інші джерела, кавказькі. На теренах Кавказу в часи середньої й пізньої бронзи побутують леговані оловом арсенові бронзи з високими показниками свинцю та сурми. Ті ж металеві композиції, котрі бачимо серед матеріалів Широківського некрополя, мають аналогії в кобанській культурі — Тлійському могильнику, і на ранній його стадії, і на пізній. Так само, там олов'яністі бронзи розділяються на сплави зі свинцем, арсеном і сурмою. При цьому рідко зустрічаються такі олов'яністі бронзи, котрі не мають підвищеного вмісту сурми та арсену. С. М. Кореневський зауважив, що значний вміст сурми в арсенових й олов'янистих бронзах — це місцева особливість металургії Великого Кавказу (Кореневский, 1981, с. 153).

Так само, як і в металі з Широкого, за доби пізньої бронзи на Кавказі з'являється метал із зниженим вмістом олова (від 0,1 до 0,8%), названий С. М. Кореневським умовно олов'янистою бронзою (Кореневский, 1981, с. 148). Подібний метал виявлений також у могильниках Гінчі й Гатин-Кале, що на Північно-Східному Кавказі, до настання там класичного етапу доби пізнього бронзового віку (Кореневский, 1986, с. 7—14).

Отже, на мій погляд, не можна виключати можливості надходження металу до населення, котре залишило Широківський могильник, із Кавказьких теренів.

Технологічному аналізу піддано одинадцять виробів, серед яких вісім скровених кілець із поховань 63 (рис. 3.3: 2—3); 93 (рис. 3.3: 4); 96 (рис. 3.3: 6—7); 102 (рис. 3.3: 8); 118 (рис. 3.3: 9—10); сережка з поховання 93 (рис. 3.3: 5); шпилька з пох. 107 (рис. 3.3: 11) та голка пох. 63 (рис. 3.3: 1).

Голка (ан. 290/1747) була знайдена поламаною й з моменту знахідки, була інтерпретована як шпилька. Лише після очищення від

Рис. 3.3. Вироби, що пройшли металографічний аналіз: 1 — поховання 63, ан. 290/1747; 2 — пох. 63, ан. 295/1750; 3 — пох. 93, ан. 299/1755; 4 — пох. 93, ан. 296/1756; 5 — пох. 93, ан. 303/1754; 6 — пох. 96, ан. 297/1779; 7 — пох. 96, ан. 298/1777; 8 — пох. 102, ан. 300/1757; 9 — пох. 118, ан. 301/1770; 10 — пох. 118, ан. 302/1767; 11 — пох. 107, ан. 289/1765. Похилою розділені номери металографічного / рентгенофлуоресцентного аналізів

окислів і прискіпливого вивчення під бінокулярним мікроскопом з'ясувалося, що це уламок голки. Стрижень виготовлений із круглого в перерізі дроту (рис. 3.3: 1). Вушко сформоване в оригінальний спосіб, відмічений на голках сабатинівської культури. Ближче до одного з кінців стрижень розплекувався, кінець загинався у петлю, короткий кінець якої вкладався на розплекане місце. Потім цей кінець обгортався розплеканим металом і проковувався (рис. 3.4: 1—2).

Мікроструктура вивчалася на стрижні поблизу вушка голки (ан. 290). Метал — олов'янисто-свинцева бронза з підвищеним вмістом арсену (Sn — 3,258 %, Pb — 1,005 %, As — 0,445 %). Мікроструктура дрібнозерниста з великою кількістю двійників у зернах та поодинокими лініями зсуву. Величина зерен 0,015—0,025 мм. Мікротвердість 107,9 кг/мм² (рис. 3.5: 1).

Голка виготовлена із заготовки-стрижня, викуваного на жолобчастому ковадлі. З огляду на високий відсоток свинцю, кування заготовки відбувалося в холодному стані з проміжними відпалюваннями. Оформлення вушка відбувалося із нагріванням до температур 400—450 °С. Ступінь деформації складав 70—80 %.

Шпилька з голівкою, сформованою із розплеканого й закрученого в петлю стрижня (ан. 289/1765) (рис. 3.4: 11). Виготовлена з арсенової бронзи з підвищеним вмістом олова (Sn — 0,352 %, As — 0,697 %). Технологічне дослідження проведене на поздовжньому перерізі голівки (а) та на вістрі стрижня (б). На голівці спостерігається сильно деформована волокниста структура на тлі якої проступають дрібні (0,015 мм²) зерна на початковій стадії рекристалізації. Мікротвердість 83,44 кг/мм² (рис. 3.5: 2).

На вістрі мікроструктура має інший вигляд, а саме — текстура деформації, яка проявляється у пошаровому розташуванні мікроструктури з дрібними рекристалізованими зернами розміром 0,015—0,025 мм² на тлі залишкової

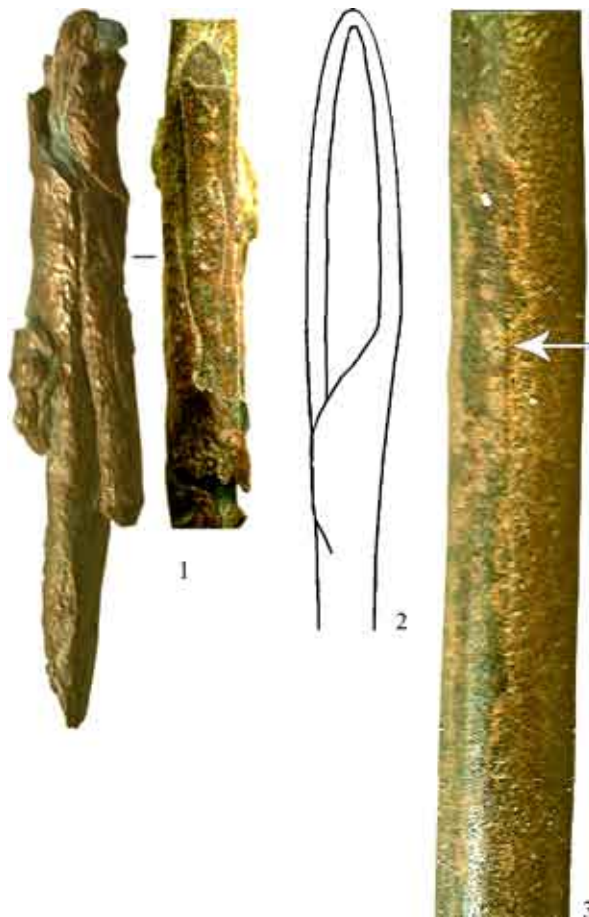

Рис. 3.4. Макрофотографії: 1 — уламок вушка голки з пох. 63; 2 — схема оформлення вушка голки з пох. 63; 3 — тріщина на стрижні шпильки з пох. 107

первинної вилитої структури та крупніших рекристалізованих зерен величиною 0,025—0,035 мм² зі значною кількістю двійників і невеликою кількістю ліній зсуву. Це вдалося відстежити при повторних поліруваннях і травліннях шліфа. Мікротвердість 110,4 кг/мм² (рис. 3.5: 3).

Посередині стрижня проходить чи то ледь помітний шов, чи то тріщина (рис. 3.4: 3). Але точно встановити не було можливості, бо мікроструктура досліджувалася на предметі без вирізання зразків для шліфів. Отже, для формування голівки стрижень підданий нагріванню — 500 °С (ледь помітні зерна з двійниками), розплеканий та закручений в петель-

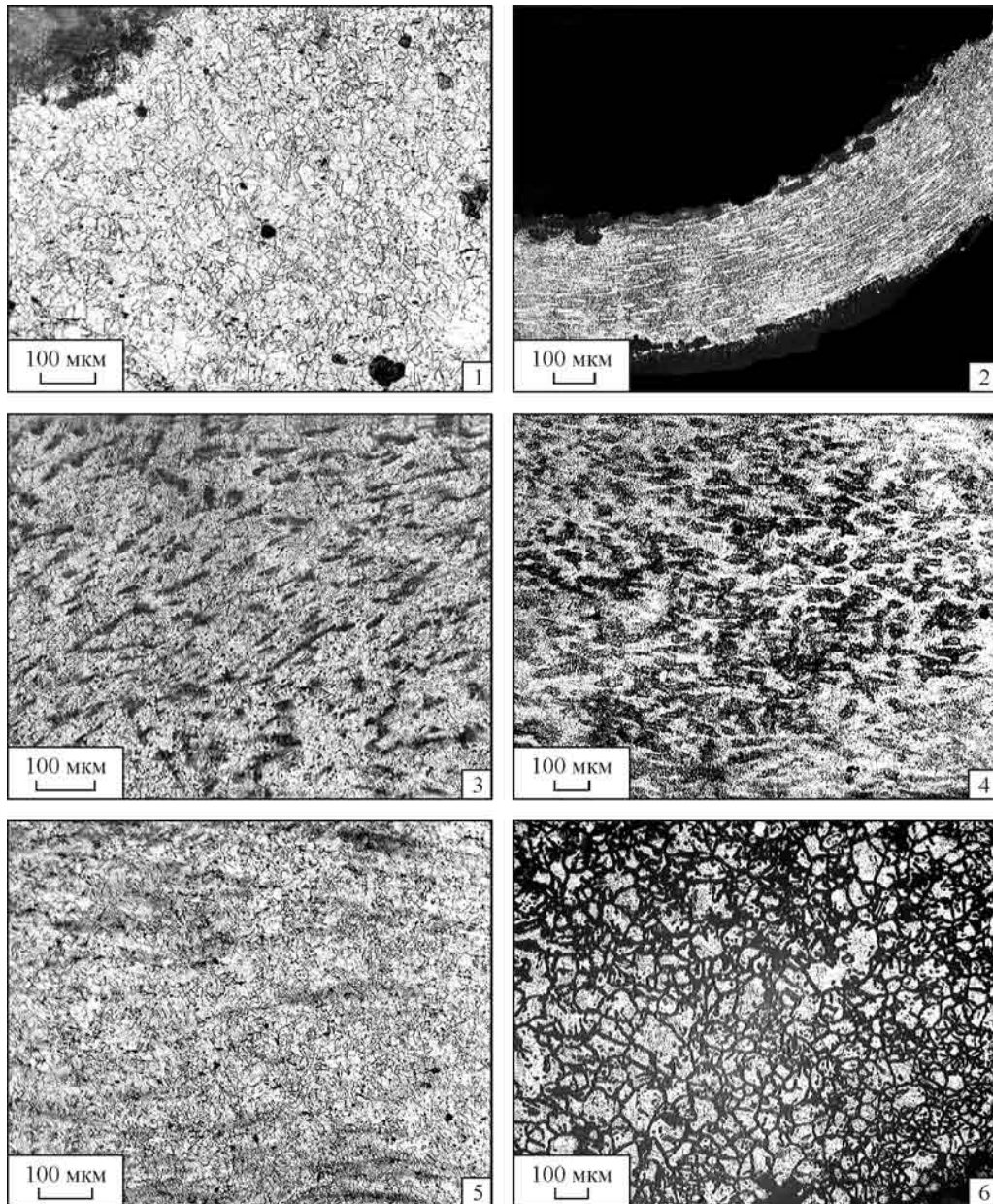

Рис. 3.5. Мікроструктури: 1 — ан. 290; 2 — ан. 289а; 3 — ан. 289б; 4 — ан. 295; 5 — ан. 299; 6 — ан. 297

ку. Ступінь деформації сягав близько 40 %. Кування стрижня поблизу вістря проходило при трохи вищій температурі (400—500 °С) з сильнішим обтискуванням металу. Присутність ліній зсуву вказує на зниження температури при завершенні кування.

Скроневі підвіски та сережки складають найбільшу групу предметів із металу з поховань Широківського могильника.

Скроневе кільце велике (рис. 3.3: 2) з поховання 63 (ан. 295/1750). Виготовлене з олов'янисто-арсенової бронзи (Sn — 1,41 %,

As — 1,763 %). Металографічним дослідженням виявлена текстура деформації з пошарово розташованими мікроструктурами: деформованої дендритної та рекристалізованої дрібнозернистої (0,015—0,025 мм) із незначною кількістю двійників. На тлі дендритної ліквації видні зерна з невеликою кількістю двійників. Мікротвердість 117,4 кг/мм² (рис. 3.5: 4).

Дріт для кільця виготовлений з вилитої заготовки. Кування відбувалося із відпалюваннями (Pb — 0,133 %) при температурі близько 500 °С. Ступінь обтискування металу становив 20—40 %.

Скроневе кільце, сплюснене з боків (рис. 3.3: 3), із поховання 93 (ан. 299/1755). Виготовлене з міді, що містить 0,384 % олова, арсену — 0,445 % та сурми — 0,55 %. Мікроструктура полієдрична дрібнозерниста з великою кількістю двійників у зернах на тлі сильно деформованої залишкової литої структури. Величина зерен 0,015—0,025 мм. Мікротвердість 89,75 кг/мм² (рис. 3.5: 5).

Дріт викутий на жолобчастому ковадлі з високим ступенем обтискування з відпалюваннями при невисокій температурі близько 500 °С.

Скроневе кільце велике, помітно сплюснене (рис. 3.3: 6) з поховання 96 (ан. 297/1779). Виготовлене з олов'янисто-арсенової бронзи (Sn — 10,728 %, As — 2,735 %). Зразок сильно окислений по межах зерен. Мікроструктура рекристалізована, з незначною кількістю двійників у зернах. Величина зерен 0,035—0,045 мм. Мікротвердість 176 кг/мм² (рис. 3.5: 6).

Дріт для кільця підданий куванню із відпалюваннями (Pb — 0,278 %) при температурі 600 °С зі ступенем деформації 60—80 %.

Скроневе кільце велике (рис. 3.3: 7) з поховання 96 (ан. 298/1777). Виготовлене з олов'янисто-арсенової бронзи (Sn — 9,712 %, As — 2,582 %). Мікроструктура рекристалізована з великою кількістю двійників у зернах. Величина зерен 0,045—0,065 мм. Мікротвердість 115,2 кг/мм² (рис. 3.6: 1).

Кільце зроблене з дроту, виготовленого гарячим куванням із високим ступенем обтискування. Відсутність дендритної ліквації, кількість двійників у зернах, свідчить про те, що він становив близько 80%. Температура кування сягала 700 °С.

Фрагмент великого скроневого кільця (рис. 3.3: 8) із поховання 102 (ан. 300/1757). Дріт трохи сплюснений. Метал — олов'яно-арсенова бронза з підвищеним вмістом свинцю (Sn — 3,183 %, As — 1,047 %, Pb — 0,214 %). Шліф виготовлений на звуженому кінці. Мікроструктура — рекристалізована полієдрична з двійниками на тлі залишкових дендритів, помітно витягнутих вздовж плину металу. Величина зерен 0,025—0,035 мм. Мікротвердість 100,4 кг/мм² (рис. 3.6: 2).

Дріт для кільця кувався на жолобчастому ковадлі з проміжними відпалюваннями за температур 500—600 °С із ступенем обтискування вищим за 40 %.

Скроневе кільце середнього діаметру із поховання 118 (ан. 301/1770). Один кінець потоншений, інший — тупий. Дріт трохи сплюснений (рис. 3.3: 9). Виготовлене з олов'янисто-арсенової бронзи (Sn — 6,164 %, As — 1,819 %). Шліф виготовлений на тупому кінці дроту. Спостерігається наявність сильно деформованої куванням первинної вилитої структури (рис. 3.6: 3), на тлі якої, що видно при збільшенні, розташовані рекристалізовані зерна з двійниками (рис. 3.6: 4). По центру дроту розташовані найкрупніші зерна (0,025 мм), вздовж країв — дрібні (0,010 мм). Мікротвердість 129,3 кг/мм².

Дріт кувався на жолобчастому ковадлі при температурі близько 500 °С із ступенем обтискування металу 60—80 %.

Скроневе кільце велике (рис. 3.3: 10) з поховання 118 (ан. 302/1767). Дріт помітно сплюснений з обох боків, кінці сходяться, один з них трохи потоншений. Метал — олов'янисто-арсенова бронза (Sn — 6,478 %, As — 2,688 %). Шліф виготовлений на звуженому кінці. Спостерігається активне окислення на межах

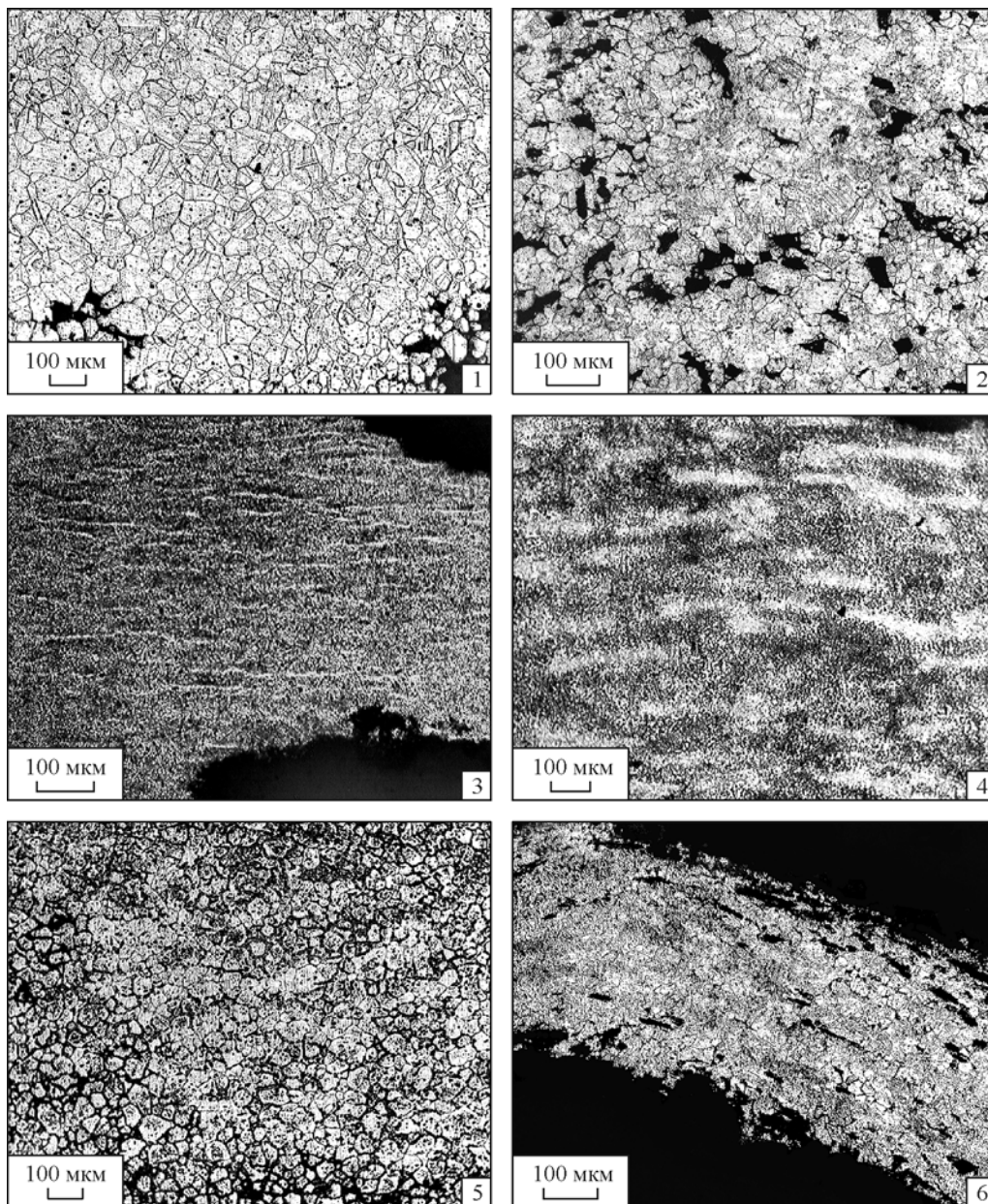

Рис. 3.6. Мікроструктури: 1 — ан. 298; 2 — ан. 300; 3 — ан. 301; 4 — ан. 301; 5 — ан. 302; 6 — ан. 296

зерен. Лінії зсуву та двійники рекристалізації відсутні. Видна незначна текстура деформації. Величина зерен 0,035 мм. Мікротвердість 105 кг/мм² (рис. 3.6: 5).

Кування дроту відбувалося з проміжними відпалюваннями (Pb — 0,213 %). Відсутність

евтектоїда та двійників рекристалізації при значному вмісті олова свідчить про високотемпературне відпалювання (гомогенізацію) заготовки чи, скоріше, готового виробу (700 °С). Не суперечить такому висновку й форма зерен (округлі межі). Залишки текстури деформа-

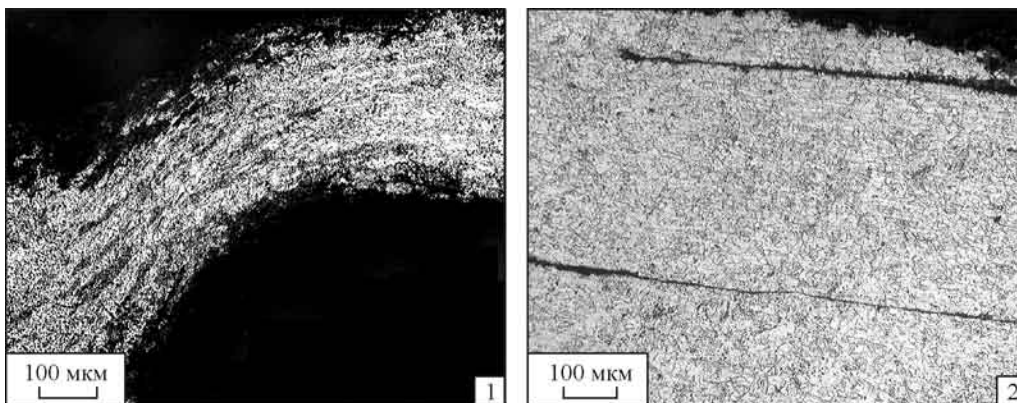

Рис. 3.7. Мікроструктури: 1 — ан. 296; 2 — ан. 303

ції на структурі після відпалювання вказують на те, що ступінь деформації був високим — близько 80—100 %.

Скроневе кільце із пласкої стрічки, прикрашеної пуансонним орнаментом (рис. 3.3: 4) із поховання 93 (ан. 296/1756). Виготовлене з сурм'яно-арсенового сплаву з незначною домішкою олова (Sb — 1,336 %; As — 0,728 %, Sn — 0,181 %). На тлі залишкової литої й деформованої куванням структури розташовані частково рекристалізовані зерна — ступінь початкової рекристалізації (рис. 3.6: 6). В місцях нанесення орнаменту, кількість ліній зсуву збільшується і, відповідно, підвищується твердість — 176,5 кг/мм² (рис. 3.7: 1). В інших місцях мікротвердість менша — 118,7 кг/мм².

Плаский пруток для кільця виготовлений вільним куванням із нагріванням металу до 500 °С. Ступінь обтискування складав близько 40 %. Орнамент нанесено пуансоном на ковадлі із заглибленням.

Сережка з плаского, нерівного в перерізі дроту (рис. 3.3: 5) з поховання 93 (ан. 303/1754). Виготовлене з арсенової бронзи з підвищеним вмістом олова (Sn — 0,918 %, As — 0,508 %). Вздовж дроту видні два ковальських шви. Мікроструктура складається із дрібних поліедрів (0,015 мм) із двійниками рекристалізації на тлі незначної текстури деформації. Мікротвердість 152 кг/мм² (рис. 3.7: 2).

Дріт виготовлений вільним куванням. З огляду на форму дроту, в цьому разі навряд чи використане зварювання трьох заготовок. Найімовірніше, це була скручена в трубочку пластина й прокована при температурі близько 500 °С із високим ступенем обтискування.

Для продукування металевих виробів застосовувалися схеми металообробки, що включали отримання відливання заготовок із наступним формоутворювальним куванням або на жолобчастому ковадлі з фігурною накладкою й тоді вони в перерізі мають круглу форму, або ж було застосоване вільне кування. В такому разі їх переріз нерівний. На відливання заготовок вказує залишкова лита структура, котра збереглася на шести виробках (ан. 289, 295, 296, 299—301).

На фігурному ковадлі кувався дріт для кільця із поховань 63 (ан. 295, 299), 96 (ан. 297, 298), 102 (ан. 300) та 118 (ан. 301, 302). У кільце заготовки згиналися на циліндричній оправці. Проте, не виключається використання оправки конусної форми. Скроневі підвіски з Широкого не мають однакового діаметру. Доволі логічним видається припущення, що викуваний дріт навивали на конусну оправку як пружину і, потому, розрубували на окремі кільця. Отримані кільця в такому разі будуть різного діаметру.

Переважна більшість скроневих підвісок помітно сплюснені з обох боків. Вочевидь, після

формування готові кільця стискали на пласкому ковадлі з кришкою.

Враховуючи значний вміст свинцю у металі, кування відбувалося із проміжними відпалюваннями при низьких температурах 400—500 °С, рідше 600—700 °С. При цьому майстри надавали перевагу низькотемпературному нагріванню заготовок — 400—500 °С. Лише три предмети нагрівалися до високих температур — 600—700 °С.

Обтискування металу становило переважно 60—80 % (8 випадків), у чотирьох випадках 20—40 %, і лише в одному — 80—100 %.

Отже, у широківському металі переважає олов'янисто-арсенова бронза. У нас немає свідчень існування на поселеннях білозерської культури металургійних печей для виплавлення металу з руди, тому, припускаємо надходження готового металу, найімовірніше, з Кавказу.

Домінуючими схемами металообробки були отримання литих заготовок із наступним ковальським формуванням при низьких температурах 400—500, рідше при температурах 600—700 °С. Цілком можливо, ковалі знали про високу летючість парів арсену, через це й віддавали перевагу нагріванням металу до невисоких температур.

Висновки

Широківський могильник є одним із найбільших некрополів, відомих в білозерській культурі. Пам'ятка розташована невіддалік від узбережжя Джарилгацької затоки Чорного моря північніше Скадовська (Херонська обл.) біля с. Широке, від якого отримала назву. Могильник було відкрито у 1960 р. Північно-Кримською експедицією під керівництвом П. М. Шульца, а згодом у 1961—1963 рр. розкопано А. М. Лесковим. Це типова для Нижнього Подніпров'я білозерська пам'ятка, хронологічно визначена пізнім періодом цієї культури — XI — початком X ст. до н. е. Іншими словами, цей комплекс безпосередньо визначається перехідним від бронзової до залізної доби часом, що робить його аналіз винятково важливим для всього Північнопричорноморського регіону в цей період. Відносно велика кількість поховань могильника — 130 могил, дозволяє визначити превалюючі риси поховального обряду білозерців Нижнього Подніпров'я. Це ґрунтові поховання без видимих ознак надмогильної споруди в овальних або підпрямокутних ямах, орієнтованих меридіанально, розташованих рядами, орієнтованими широтно. Ями іноді демонструють звуження до верху, що підтверджується і на інших могильниках регіону. Перекриття могили представляло собою дерев'яну плаху, яка клалася на вхідний отвір над могильною ямою. Небіжчиків клали зібгано головою на південь на правий або лівий бік відповідно до статі — на правому лежать чоловіки, на лівому — жінки.

Різноманітні прикраси і деталі костюму показують, що серед останніх представлені застібки — шпильки, фібули, гудзики, поясна пряжка тощо, що дозволяє припускати складний крій одягу, який потребував застібок або наявність верхнього плаща або плаття (типу кафтану, жупану), яке скріплювалося не швом, а застібкою, швидше за все, в передній частині. Те, що населення було знайоме із шиттям, підтверджується і знахідкою голки в одному з поховань.

Прикраси в основному представлені намистом з підвісками і скроневими кільцями, які чіплялися на якусь деталь жіночого головного убору, іноді трапляються сережки, відмінні від кілець діаметром і одним загостеним кінцем, переважно, знайдені безпосередньо на вушних кістках.

Інвентар поховань — це переважно напутня їжа, що складалася із баранячого чи яловичого м'яса, покладеного поруч із керамічним посудом, в якому, ймовірно, був якийсь напій. Ця сервіровка знаходилася в головах у похованих. В поодиноких випадках кістки та / або посудина знаходилися перед обличчям похованого або за спиною. Крім напутньої їжі в поховання іноді клали птахів або їх частини не в значенні їжі, астрагали і вохру. На краю Широківського могильника було зафіксовано слабенький шар із фрагментами кераміки білозерського часу і кістками тварин у заповненні, який можна інтерпретувати не як наявність поселення, як думав автор розкопок, а як залишки тризни, зафіксованої на низці інших білозерських могильників.

Окремо варто зазначити появу в могильнику підкурганих поховань із низкою нових кунструктивних особливостей, як то ямки від якоїсь поховальної конструкції, можливо, повозки-катафалка, по кутах могили, більша площа могили, що в першу чергу свідчить про статусність небіжчиків із цих поховань. Це підтверджується і багатшим інвентарем із цих могил, серед якого трапляються і речі із дорогоцінних металів. Власне, це тільки підтверджує висновок інших дослідників білозерської культури про виділення в її середовищі прошарку знаті або племінної еліти.

Наступне питання, яке впливає із вище сказаного, — чим займалися білозерці, поховані в Широкому, і власне, за рахунок чого відбувся стрімкий розвиток суспільних відносин аж до виділення племінної еліти? Аналізуючи імпорти із Широкого, ми звернули увагу, що невелика їх частина вказує на зв'язки із кавказьким регіоном. Це передовсім, велика кількість прикрас із геширу і необроблена геширова пластина в руці одного із небіжчиків, а також пластин-

часте бронзове скроневе кільце із пуансонним орнаментом. При невеликій кількості таких речей, виявилось, що до родовищ Центрального Кавказу тяжіє і метал із сплавів групи речей із Широківського могильника, а також подібними до кобанського є поховальний обряд і навіть антропологічна характеристика похованих у Широкому. Останні два пункти аж ніяк не свідчать про міграцію населення, проте вказують на одноманітність всього масиву культур Причорномор'я від Кавказу до Дунаю в пізньобілозерський час і звертають нашу увагу на давню тезу В. Дергачова про недоступність за цього часу родовищ металу на Балканах як наслідок формування кола культур Гава. Цілком можливо, що в XI ст. до н. е. дефіцит бронзи населення Північного Причорномор'я компенсувало за рахунок кавказьких родовищ, причому процес спілкування між регіонами проходив не через Приазовські степи, а через Крим. І саме цим пояснюється виникнення нижньодніпровського досить пізнього варіанту білозерської культури із такими великими могильниками, як Широке, Брилівка та ін. В контексті цих подій сформувався і кримський варіант білозерської культури, дуже близький нижньодніпровському, проте із кобанськими рисами (наприклад, наявність кам'яних скринь). До цієї ж групи пам'яток відносяться і частина, атрибутована так званою пізньою бронзою Криму — на узбережжі Північно-Західного Криму, в центральних і південно-західних передгір'ях. Підтверджується така послідовність культурних горизонтів і синхронізацією із горизонтами Уч-Баша в Південно-Західному Криму, де білозерські риси з'являються лише в другому горизонті (Іа-УБ, кінець XI—X ст. до н. е.), а в наступному адаптуються у місцевому середовищі (ІІ-УБ, X ст. до н. е.).

Післямова

У цій монографії ми навмисне не розробляли і не розкривали питання місця Широківського могильника серед інших пам'яток білозерської культури. Перш за все тому, що це не ставилося на меті, оскільки перше і основне, що ми збиралися досягнути, — це зробити повноцінну публікацію пам'ятки.

Що ж стосується загальноісторичних процесів, які можна реконструювати за матеріалами Широкого, то це планується зробити у фіналі вивчення цієї і ще низки інших пам'яток півночі Понту. Наш задум про синхронізацію кримських пам'яток із материковими в результаті аналізу Широкого дав позитивні і навіть дещо несподівані результати. Перше, що є надзвичайно знаковим — це синхронізація нижньодніпровських матеріалів із матеріалами пам'яток Північно-Західного Криму, на північному узбережжі якого знаходиться низка надзвичайно цікавих пізньобронзових пам'яток, названих кримськими археологами так званою пізньою бронзою Криму. Дивлячись на мапу пам'яток із аналогіями широківському матеріалу, стає зрозумілим, що ця група, а також пам'ятки на південь від Перекопа на північному березі Кримського півострова, скоріше за все являють собою єдине ціле із нижньодніпровською групою пам'яток. І дуже цікавим для нас є той факт, що пам'ятки кримських передгір'їв також містять тотожні речі і типи.

Що ж стосується віддаленіших регіонів, то досить показово проявилися зв'язки із Центральним Кавказом, де пам'ятки, з якими пов'язані певні типи із Широкого, лягли компактною групою на південь від Цхенвальської ущелини. Крім цього, також показовою є прив'язка майже всіх пам'яток за деяким виключенням до водних шляхів — лиманів, бухт і судохідних річок. Винятком є низка пам'яток, до якої входить і Широківський могильник, а також Гостра могила, Брилівка, Чернянка і Лук'янівка, які суцільною ідеально прямою смугою, що свідчить про сталий орієнтир у напрямку руху, простягалися з південного заходу від берега Джарилгача на північний схід до сучасної Нової Каховки, фактично маркуючи собою шлях уздовж Олешківських пісків до Дніпра. Можна сперечатися про приналежність могильників, якими марковано лінію, певним поселенням, але фактом лишається те, що вже в історичний час по цих же місцях проходив чумацький шлях у Крим по сіль. Тому питання появи цих пам'яток можна розглядати і як початок формування торгового шляху від Криму до Дніпра. Проте, усі ці тези, викладені нами у післямові, є суто гіпотезами і згодом при ретельнішому аналізі матеріалу будуть перевірятися.

**МОГИЛЬНИК БЕЛОЗЕРСКОЙ
КУЛЬТУРЫ У с. ШИРОКОЕ**

Широковский могильник является одним из крупнейших некрополей, известных в белозерской культуре. Некрополь расположен недалеко от побережья Джарылгачского залива Черного моря севернее Скадовска (Херсонская обл.) у с. Широкое, от которого получил название. Могильник был открыт в 1960 г. Северо-Крымской экспедицией под руководством П. М. Шульца, а затем в 1961—1963 гг. раскопан А. М. Лесковым. Это типичный для Нижнего Поднепровья белозерский памятник, хронологически определенный поздним периодом этой культуры — XI — началом X в. до н. э. Другими словами, этот комплекс непосредственно определяется переходным от бронзового к железному веку периодом, что делает его анализ исключительно важным для всего северопричерноморского региона. Относительно большое количество погребений могильника — 130 могил, позволяет определить преобладающие черты погребального обряда белозерской культуры Нижнего Поднепровья. Это грунтовые захоронения без видимых признаков надгробных сооружений в овальных или подпрямоугольных ямах, ориентированных меридианально, расположенных рядами, ориентированными широтно. Ямы иногда демонстрируют сужение вверх, что подтверждается и на других могильниках региона. Перекрытие могилы представляло собой деревянную плаху, которая ложилась на входное отверстие над могильной ямой. Покойников клали скорченными головой на юг на правый или левый бок в соответствии с полом — на правом лежат мужчины, на левом — женщины.

Украшения и детали костюма показывают, что среди последних представлены разнообразные застежки — заколки, фибулы, пуговицы, поясная пряжка и т. д., что позволяет предполагать сложный крой одежды, требующий застежек или наличие верхнего плаща или платья (типа кафтана, жупана), которое скреплялось не швом, а застежкой, скорее всего, в передней части. То, что население было знакомо с шитьем, подтверждается и находкой иглы в одном из захоронений.

Украшения в основном представлены ожерельем с подвесками и височными кольцами, которые цеплялись на какую-то деталь женского головного убора, иногда встречаются серьги, отличные от колец диаметром и одним заостренным концом, преимущественно, найденные непосредственно на ушных костях.

Инвентарь погребений — это преимущественно напутственная пища, состоящая из бараньего или говяжьего мяса, положенного рядом с керамической посудой, в которой, вероятно, был какой-то напиток. Эта сервировка находилась в головах у погребенных. В редких случаях кости и / или сосуд находились перед лицом погребенного или за спиной. Кроме напутственной пищи в захоронения иногда клали птиц или их части не в смысле еды, астрагалы и охру. На краю Широковского могильника был зафиксирован слабый слой с фрагментами керамики белозерского времени и костями животных, который можно интерпретировать не как наличие поселения, как думал автор раскопок, а как остатки тризны, зафиксированной на ряде других белозерских могильников.

Отдельно стоит отметить появление в могильнике подкурганных захоронений с рядом новых кунструктивных особенностей, как ямки от некой погребальной конструкции, возможно, повозки-катафалка, по углам могилы, большая площадь могилы, что в первую очередь свидетельствует о высоком статусе покойников из этих захоронений. Это подтверждается и богатым инвентарем из этих могил, среди которых попадаются и вещи из драгоценных металлов. Собственно, это только подтверждает вывод других исследователей белозерской культуры о выделении в ее среде прослойки знати или племенной элиты.

Следующий вопрос, который вытекает из выше сказанного, — чем занимались белозерцы, похороненные в Широком, и собственно, за счет чего произошло стремительное развитие общественных отношений вплоть до выделения племенной элиты? Анализируя импорт из Широкого, мы обратили внимание, что небольшая их часть указывает на связи с кавказским регионом. Это прежде всего, большое количество украшений из гешира и необработанная гешировая пластина в руке одного из погребенных, а также пластинчатое бронзовое височное кольцо с пуансонным орнаментом. При не-

большом количестве таких вещей, оказалось, что к месторождениям Центрального Кавказа тяготеет и металл из сплавов группы вещей из Широковского могильника, а также подобными кобанской культуре является погребальный обряд и даже антропологическая характеристика похороненных в Широком. Последние два пункта отнюдь не свидетельствуют о миграции населения, однако указывают на однообразие всего массива культур Причерноморья от Кавказа до Дуная в позднебелозерское время и обращают наше внимание на давний тезис В. Дергачева о недоступности в это время месторождений руды на Балканах как следствие формирования круга культур Гава. Вполне возможно, что в XI в. до н. э. дефицит бронзы население Северного Причерноморья компенсировало за счет кавказских месторождений, причем процесс общения между регионами проходил не через Приазовские степи, а через Крым. И именно этим объясняется возникновение нижнеднепровского достаточно позднего варианта белозерской культуры с такими большими могильниками, как Широкое, Брылевка и др. В контексте этих событий сформировался и крымский вариант белозерской культуры, очень близкий нижнеднепровскому однако с кобанскими чертами (например, наличие каменных ящиков). К этой же группе памятников относится и часть, атрибутированная так называемой поздней бронзой Крыма — на побережье Северо-Западного Крыма, в центральных и юго-западных предгорьях. Подтверждается такая последовательность культурных горизонтов и синхронизацией с горизонтами Уч-Баша в Юго-Западном Крыму, где белозерские черты появляются лишь во втором горизонте (Ia-УБ, конец XI—X вв. до н. э.), а в следующем адаптируются в местной среде (II-УБ, X в. до н. э.).

В этой монографии мы умышленно не раскрывали вопросы места Широковского могильника среди других памятников белозерской культуры. Прежде всего потому, что это не

ставилось целью, поскольку первое и основное, что мы собирались достичь, — это подготовить полноценную публикацию некрополя.

Что же касается общеисторических процессов, которые можно реконструировать по материалам Широкого, то это планируется сделать в финале изучения этого и еще ряда других памятников севера Понта. Наш замысел о синхронизации крымских памятников с материковыми в результате анализа Широкого дал положительные и даже несколько неожиданные результаты. Первое, что чрезвычайно знаково — это синхронизация нижнеднепровских материалов с материалами памятников Северо-Западного Крыма, на северном побережье которого находится ряд интереснейших позднебронзовых памятников, названных крымскими археологами так называемой поздней бронзой Крыма. Смотря на карту памятников с аналогиями ширококовскому материалу, становится понятным, что эта группа, а также памятники южнее Перекопа на северном берегу Крымского полуострова, скорее всего представляют собой единое целое с нижнеднепровской группой памятников. И очень интересным для нас является тот факт, что памятники крымских предгорий также содержат тождественные вещи и типы.

Что же касается более отдаленных регионов, то весьма показательны проявились связи

с Центральным Кавказом, где местонахождения, с которыми связаны определенные типы с Широкого, сосредоточились компактной группой южнее Цхенвальского ущелья. Кроме этого, также показательна привязка многих памятников с некоторыми исключениями к водным путям — лиманам, бухтам и судоходным рекам. Исключением является ряд памятников, в который входит и Широковский могильник, а также Острая могила, Брылевка, Чернянка и Лукьяновка, которые расположились сплошной идеально прямой полосой, свидетельствующей об устойчивом ориентире в направлении движения, например, звезде или созвездии, протянулись с юго-запада от берега Джарылгача на северо-восток до современной Новой Каховки, фактически маркируя собой путь вдоль Олешковских песков к Днепру. Можно спорить о принадлежности могильников, которыми маркирована линия, определенным поселениям, но фактом остается то, что уже в историческое время по этим же местам проходил чумацкий путь в Крым за солью (Моравский шлях по карте Гийома де Боплана). Поэтому вопрос появления этих памятников можно рассматривать и как начало формирования торгового пути от Крыма до Днепра. Однако, все эти тезисы, изложенные нами в послесловии, являются сугубо гипотезами и впоследствии при более тщательном анализе материала будут проверяться.

Summary

O. Leskov, E. Kravchenko, T. Goshko

THE CEMETERY OF BILOZERSKA CULTURE NEAR THE VILLAGE OF SHYROKE

The cemetery of Shyroke is one of the largest necropolises known in the Bilozerska culture. The site is located not far from the coast of the Dzharylgach Bay of the Black Sea to the north of Skadovsk (Kherson region) near the village of Shyroke, from which got the name. The cemetery was discovered in 1960 by the North Crimean expedition headed by P. M. Schultz, and later in 1961—1963 it was excavated by O. M. Leskov. This is typical of the Lower Dnieper site of Bilozerska culture, chronologically determined by the late period of this culture — XI — the beginning of the X century BC. In other words, this complex is directly determined by the transition from the Bronze to the Iron Age, which makes its analysis extremely important for the whole North Black Sea region. Relatively large number of burial places of the burial ground — 130 graves, allows determining the prevailing features of the burial ceremony of the Bilozerska culture of Lower Dnieper. This is a burial without visible signs of a tombstone in oval or sub-rectangular pits, oriented to South, arranged in rows oriented East-West. The pits sometimes show a narrowing to the top, which is typical to other cemeteries in the region. The overturning of the grave represented a wooden block that was poured onto the entrance hole above the grave hole. The dead have been put together by their heads to the south on the right or left side according to the sex: there are men on the right and women — on the left.

A variety of jewelry and details of the costume show that among them there are various fasteners — pins, fibulas, buttons, belt buckles, etc., which allows to assume of a difficult cut of clothes. That cutting needed fasteners or the presence of an overdress (such as kaftan, zhupan), which was fastened not by a suture but a fastener, most likely, in the front part. The fact that the population was acquainted with sewing is also confirmed by the finding of a needle in one of the graves.

Jewelry are mainly represented by a necklace with pendants and temporal rings that putted on to a part of a woman's headgear, sometimes there are earrings, different from rings, mainly found directly on the ears.

The burial inventory is a predominantly funeral meal consisting of lamb or beef placed next to ceramic tableware, which probably was some kind of beverage. This serving was in the head of the buried ones. In rare cases, the bones and / or the vessel were in front of the buried person or

behind the back. Except the food, sometimes there are the birds or their parts not in the sense of food, astragalus and ocher in the burial place. On the edge of the Shyroke burial ground, a thin layer with fragments of ceramics and animal bones was found, which can be interpreted not as the presence of a settlement, as the author of the excavation thought, but as the remnants of the *trizna*, excavated on a number of other Bilozerska burial grounds.

Separately, it should be noted the appearance in the burial ground of burial mound with a number of new features, such as the pits of some kind of burial construction, perhaps the *hearse*, at the corners of the grave, a large area of the grave, which firstly indicates that the dead of these burials are from high stratum. This is confirmed by the richer inventory of these graves, among which there are cases of precious metals. Actually, this only confirms the conclusion of other researchers of the Bilozerska culture about appearance in these tribes of a layer of nobility or tribal elite.

The next question, which follows from the above, is what the people buried in Shyroke dialed in, and in fact, due to which there was a rapid development of social relations up to the parting the tribal elite? Analyzing imports from Shyroke cemetery, we noticed that a small part of them indicates connections with the Caucasus region. First of all, a large number of jewelry made from *hexir* and a native *hexir* plate in the hand of one of the dead, as well as a bronze temporal ring with a punched decoration. With a small number of such things, it turned out that the deposits of the Central Caucasus also connected with metals from the alloys of the group of things from Shyroke cemetery, as well as burial customs and even anthropological characteristics buried in the Shyroke cemetery are very close to Kobanska culture of Grate Caucasus. The last two points are no means indicated the migration of the population, but the monotony of all cultures in the Black Sea from the Caucasus to the Danube in the final of the Bronze Age and draw our attention to the thesis of V. Derhachov about the inaccessibility of metal deposits in the Balkans

this time as a consequence of the formation of Hava cultures. It is possible that in the 11th century B.C. the deficit of the bronze of the Northern Black Sea Coast its population was offset by the Caucasian deposits, with the process of communication between the regions not passed through the Azov steppes, but through Crimea. And this explains the emergence of the Lower Dnieper rather late variant of the Bilozerska culture with such large burial grounds as Shyroke, Brylivka, and others. In the context of these events, a Crimean version of the Bilozerska culture was formed, very close to the Lower Dnieper variant, but with the features of the Kobanska culture of Caucasus (for example, the presence of stone chests). The same group of sites include the part attributed to the so-called the Late Bronze Age of the Crimea — on the coast of the North-West Crimea, in the central and southwestern foothills. This sequence of cultural horizons is confirmed and synchronized with the Uch-Bash horizons in the South-West Crimea, where traits of the Bilozerska culture appear only in the second horizon (Ia-UB, the end of the 11th—10th centuries BC), and in the next have adapting in the local culture (II-UB, 10th century BC).

In this monograph, we deliberately did not reveal the issue of the place of Shyroke cemetery among other sites of the Bilozerska culture. First of all, because it was not intended, because the first and main thing that we were going to achieve is to make a full publication of the site.

As for the general historical processes that can be reconstructed on the materials of the Shyroke cemetery, it is planned to study this and a number of other sites to the north of Pontus in the finale of research. Our plan to synchronize Crimean sites with the mainland as a result of Shyroke cemetery analysis gave positive and even somewhat unexpected results. The first thing that is extremely significant is the synchronization of the Lower Dnieper materials with materials from the sites of the North-West Crimea, on the northern coast of which there is a series of extremely interesting late-bronze sites called by Crimean archaeologists

as the Late Bronze of Crimea. Looking at the map of sites with analogies of Shyroke material, it becomes clear that this group, as well as sights south of Perekop on the northern shore of the Crimean peninsula, most likely represent a united group with the Lower Dnipro sites. And very interesting for us is the fact that the sits of the Crimean foothills also contain identical things and types.

As far as the more distant regions are concerned, that the connections with the Central Caucasus were very revealing, where the sites with which certain types of Shyroke belonged to a compact group south of the Tch'enval gorge. In addition, it is also indicative that almost all the sits with some exceptions located near the waterways — estuaries, bays and navigable rivers. An exception is a number of sits, which includes the Shirokivsky burial ground, as well as the Gostra Mogyla, Brylivka, Chernianka

and Lukyanivka, which are a solid, perfectly straight line, indicating a stable landmark in the direction of the movement, for example, the stars, stretching from the southwest from the shore of Dzharylgach to the north-east to the modern Nova Kakhovka, actually marking a path along the Oleshkivski sands to the Dnieper. One can discuss about the belonging of the cemetery, which is marked with a line, to a certain settlement, but the fact is that in the historical time in these places passed the path of Chumak in the Crimea for salt (Morafsky Szlac by Guillaume de Boplan map). Therefore, the issue of the appearance of these sits can be considered as the beginning of the formation of a trade route from Crimea to the Dnieper. However, all of these theses in the additional remark are purely hypotheses and will subsequently be reviewed in more detailed analysis of the material.

ДОДАТОК

ОПИС

колекції розкопок могильника білозерської культури біля с. Широке, 1961—1963 рр. (Лесков, 1961—1963)
(Наукові фонди, кол. № 1545, скрині 1—13, Археологічний музей ІА НАНУ (АМ))

№ на рису- нку	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скриня №, інв. №, шифри спектральний / технолітич- ний аналізи (С/ТА)
3, III	Корчага буролискована зі звуженою невисокою шийкою і сферичним тулубом, дно округле	Глина	<i>d</i> він. 7,8, <i>h</i> 10	1, № 158, Ш-61, к. 1, п. 5
1	Кубок з високою циліндричною шийкою, що переходить незначним уступом у сферичний тулуб. Дно модельовано омфалом. Зовнішня і внутрішня поверхні лощені по бурому ангобу. Під ребром зубчастим штампом нанесено орнамент у вигляді зигзага, у верхній частині утворених ним трикутників нанесені вдавлення трубкою	Глина	<i>d</i> він. 8,2, <i>d</i> дна 2,8, <i>h</i> 11	1, № 2, Ш-61, к. 1, п. 3
2	Намистина-пронизка циліндрична із трубчастою кісткою	Кістка	10,8, <i>d</i> 0,4	1, № 1, Ш-61, к. 1, п. 2
2	Намистини з пастового скла круглої форми сині	Скло	<i>b</i> 0,1/0,2, <i>d</i> 0,5	1, № ?, Ш-61, к. 1, п. 2
—	Намистина біконічна сердолікова	Камінь	<i>b</i> 0,7, <i>d</i> 0,8	1, № ?, Ш-61, к. 1, п. 2
1	Горщик неліскований зі злетка звуженою шийкою, відігнутим вінцем, розширеним тулубом, звуженим до плоского дна. Придонна частина з незначним перегином. Поверхня вкрита розчосами, яскраво вираженими на вінці і шийці, випал нерівномірний	Глина	<i>d</i> він. 12, <i>h</i> 13, <i>d</i> дна 6,5	1, № 4, Ш-61, к. 1, п. 3
2	Намистина геширова циліндрична	Гешир	<i>d</i> 0,6, <i>b</i> 0,7	1, № 3, Ш-61, к. 1, п. 3
2	Пронизка металічна, згорнута із пластини	Бронза	10,8, <i>d</i> 0,4	1, № ?, Ш-61, к. 1, п. 3
3	Фібула фрагментована двокольчата, згорнута із круглого в перетині (0,2/0,3 см) металічного стрижня	Бронза	Реставрована 5 × 3, 5,5 × 2, 1 × 0,5	1, Ш-61-63, к. 2, п. 2, С/ТА: 1734
4	Намистини скляні, круглі, сплюснені, блакитного кольору	Пастове скло, 6	<i>d</i> 0,4, <i>b</i> 0,2	1, № 5, СКЭ-61, к. 2, п. 2
4	Намистина бурштинова, кругла	Бурштин	<i>d</i> 0,5, <i>b</i> 0,5	1, № 5, СКЭ-61, к. 2, п. 2
5	Скорові кільця, згорнуті з круглого з перетині (0,3/0,1 см) металічного стрижня	Бронза, 4 фр.	4,4 × 2,5; 3,7 × 1,3; 3,9 × 2; 2 × 3,8	1, № 2, СКЭ-61, к. 2, п. 2, С/ТА: 1782, 1736, 1735

Курган 2, поховання 3 (рис. 1.11)				
2	Корчага буролискована, шийка висока, вінце відігнуте, тулуб округлий, конічно звужується до нерівного, мабуть, злегка сплющеного дна. На переході шийки в тулуб простежується слабе ребро. Не орнаментована	Глина	<i>d</i> він. 10, <i>h</i> 13,5	1, № 9, Ш-61, к. 2, п. 3
3	Намистина циліндрична	Бронза	<i>d</i> 0,5, <i>b</i> 0,5	1, № 7, Ш-61, к. 2, п. 3
4a	Скрене кільце фр., згорнуте з круглого в перетині (0,3/0,2 см) металічного стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,6	1, № 35, Ш-61, к. 2, п. 3
4b	Скрене кільце, згорнуте з овального в перетині (0,3/0,4 см) металічного стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,6	1, № 6, Ш-61, к. 2, п. 3
5	Намистина із червоного каменя циліндрична	Сердолік?	<i>d</i> 0,7, <i>b</i> 0,5	1, Ш-61, к. 2, п. 3
Курган 2, поховання 4 (рис. 1.12)				
1	Корчага кубкоподібна лискована, сіроглиняна. Шийка висока, звужена, вінце злегка відігнуте, тулуб округлий, дно модельовано омфалом. На переході шийки в тулуб нанесені чотири широкі канельовані оперізуючі лінії слабого рельєфного орнамента. Від них опущені парні діагональні канельовані лінії слабого рельєфного орнамента, що утворюють трикутники вершинами до низу	Глина	<i>d</i> він. 10,5, <i>h</i> 19,5	2, № 10, Ш-61, к. 2, п. 4
Курган 2, поховання 5 (рис. 1.13)				
1	Фрагментований кубок-чаша буролощений з добре профільованим горлом, що перегином переходить у тулуб, що має форму врізаного конуса. Дно сплющене. Тонкостінна з добре промішаного тіста	Глина	<i>d</i> він. 12, <i>d</i> дна 4, <i>h</i> 8	2, № 11, Ш-61, к. 2, п. 5
Грунтовий могильник				
Поховання 1 (рис. 1.14)				
1	Горщик ліпний з добре профільованою шийкою, що переходить в округлий тулуб невеликим уступом, дно сплющене. По тулубу на протилежних сторонах посудини нанесено пружок у вигляді перевернутого і злегка скошеного ова	Глина	<i>d</i> він. 9,8, <i>d</i> дна 5, <i>h</i> 9	2, № 12, Ш-61, тр. 4, п. 1
Поховання 2 (рис. 1.15)				
1	Горщик ліпний зі слабо профільованою шийкою, дно пласке. Зовнішня поверхня заглажена	Глина	<i>d</i> він. 8, <i>d</i> дна 6,5, <i>h</i> 7,2	2, № 13, Ш-61, тр. 4, п. 2
Поховання 3 (рис. 1.16)				
1	Скрене кільце, фр., згорнуте з підквадратного в перетині (0,1 × 0,1 см) металічного стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,1	2, № 15, Ш-61, тр. 2, п. 3
1	Скрене кільце, згорнуте з овального в перетині (0,1/0,2 см) металічного стрижня	Бронза	<i>d</i> 3	2, № 16, Ш-61, тр. 2, п. 3
2	Корчага буроглиняна, зі слабким лискуванням, шийку звужено, вінце відігнуте, закраїна ушілена, тулуб округлий, дно сплющене. На переході шийки до тулуба слабе ребро від з'єднання	Глина	<i>d</i> він. 10,5, <i>h</i> 16,5, <i>d</i> дна 6,5	2, № 14, Ш-61, тр. 4, п. 3

№ на рису- нку	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скрина №, інв. №, шифри спектральний / технологіч- ний аналізи (С/ТА)
Поховання 4 (рис. 1.17)				
2	Намистини геширові циліндричні	Гешир, 2	0,7 × 1	2, № 18, Ш-61, п. 4
2	Фр-ти намистин геширових	Гешир	—	2, № 18, Ш-61, п. 4
3	Кубок буролощений, шийка звужена, вінце відігнуте, тулуб округлий, дно сп- лощене. Під шийкою зубчастим штампом по всьому колу нанесено орнамент з двох паралельних ліній. Між поясами відбитків штампа нанесено пояс палич- кових діагональних вдавлень-насічок	Глина	<i>d</i> він. 7,4, <i>h</i> 9	2, № 17, Ш-61, тр. 4, п. 4
Поховання 5 (рис. 1.18)				
1	Корчага кубкоподібна буролощена з невисокою звуженою майже прямою шийкою, що переходить в біконічний тулуб слабким ребром. Дно модельова- но омфалом. Не орнаментована	Глина	<i>d</i> він. 7,3, <i>h</i> 11	2, № 19, Ш-61, тр. 4, п. 5
Поховання 6 (рис. 1.19)				
1	Кубок-чаша нелощений, шийка невисока звужена. Вінце відігнуте, тулуб шаро- подібний, сплюснений, дно сплющене. Не орнаментований. Тісто з добавкою трави	Глина	<i>d</i> він. 14,2, <i>h</i> 11	2, № 20, Ш-61, тр. 4, п. 6
3а—с	Скромні кільця, згорнуті із круглого в перетині дугу	Бронза, 3	<i>d</i> 3,8, 3,6, 3,2	2, ш-61, п. 6
Поховання 7 (рис. 1.20)				
1	Скромне кільце (сережка?), згорнуте з круглого в перетині (0,2 см) металево- го стрижня	Бронза	<i>d</i> 3	2, № 23(21), СКЭ-61, тр. 4, п. 7, С/ТА: 1739
Поховання 9 (рис. 1.22)				
2	Фр. кришки (?) великого діаметру із заглаженою поверхнею	Глина	6 × 4,5 × 1	2, № 23, Ш-61, п. 9
2	Фр. тулуба ліпної посудини з заглаженою поверхнею, вкритого прокресле- ним орнаментом у вигляді діагональних ліній, що утворюють ромби	Глина	4 × 3 × 0,7	2, № 24, Ш-61, п. 9
2	Фр. тулуба ліпної посудини з заглаженою поверхнею, вкритий орнаментом у вигляді пальцевих / паличкових вдавлень	Глина	2,5 × 2,2 × 0,5	2, № 25, Ш-61, п. 9
Поховання 11 (рис. 1.24)				
1	Черпак ліпний зі слабо профільованою шийкою, що переходить в тулуб у вигляді усіченого конуса. Дно модельовано омфалом. Ручка вертикальна з приліпками на закраїні і найбільшому розширенні тулуба	Глина	<i>d</i> він. 11,5, <i>d</i> дна 3,5, <i>h</i> 7,5	2, № 26, Ш-61, тр. 4, п. 11.
Поховання 13 (рис. 1.26)				
1а	Скромне кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,7	3, № 31, Ш-61, тр. 4, п. 13
1б	Скромне кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,3 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,4	3, № 31, Ш-61, тр. 4, п. 13, С/ТА: 1742
2	Підвіска з каменя овальної форми з отвором біля краю	Мергель	2,8 × 2,4 × 0,7	3, № 29, Ш-61, тр. 2, п. 13

1	Сережка, згорнута з тонкого круглого в перетині (0,1 см) металічного доту	Поховання 17 (рис. 1.29)	Бронза	<i>d</i> 1,4	3, № 38, Ш-61, тр. 4, п. 17, С/ТА: 1740
3	Намистини дископодібні з перламутру		Мушля молюска	товщ. 0,2 і 0,15, <i>d</i> 0,7 і 0,5	3, № 30, Ш-61, т. 4, п. 17
1	Фрагмент горщика злегка підлощеного, тулуб округлий, вінце злегка відігнуте, шийка звужена, на переході в тулуб нанесено слабковиражений пружок, можливо, є результатом кріплення вінця до тулубу. Дно плоске на слабкому піддоні	Поховання 18 (рис. 1.30)	Глина	<i>d</i> він. 12, <i>h</i> 13,5, <i>d</i> дна 7,3	3, Ш-?, п. 18
—	Фр. придонної стінки подлощеної посудини. Стінка кріпиться до дна з характерним перетином до округлого тулуба		Глина	<i>d</i> дна 8, товщ. 0,6	3, № ?, Ш-61, т. 4, п. 18
1	Корчага буролощена, тонкостінна. Шийка звужена, вінце відігнуте, тулуб округлий, кінці звужується до дна, модельованого омфалом. На переході від шийки до тулуба під слабо наміченими ребром нанесені три оперізуючі канелюри. Від них опущені діагональні канелюри (по три), що утворюють трикутники - всього 5 по тулубу посудини.	Поховання 19 (рис. 1.31)	Глина	<i>d</i> він. 9,5, <i>h</i> 14,5	3, № 39, Ш-61, тр. 4, п. 19
1	Чаша фрагментована, заглажена по зовнішній поверхні, вінце різко відігнуте, дно сплющене	Поховання 21 (рис. 1.33)	Глина	<i>d</i> він. 12, <i>d</i> дна 6,5	3, № 34, Ш-61, п. 21
2a	Кільце (сережка?), згорнуте з овального (0,2/0,1 см) в перетині металічного стрижня		Бронза	1,1 × 1,4	2, № 33, Ш-61, тр. 1, п. 1
2b	Кільце (сережка), згорнуте з овального (0,3/0,2 см) в перетині металічного стрижня		Бронза	<i>d</i> 2	2, № 33 (?), Ш-61, тр. 1, п. 1
1	Намистина геширова фрагментована	Поховання 22 (рис. 1.34)	Гешир	?	3, № 35, Ш-61, п. 22
1	Корчага-кубок сіролискована із короткою звуженою шийкою, незначно відігнутим вінцем, округлим тулубом і сплющеним денцем. Орнаментована двома рядами (по чотири в ряді) круглих і овальних наліпів нижче шийки на плечі і на найбільшому діаметрі тулуба. У кожній лінії наліпи розташовані симетрично один до одного, але в шаховому порядку відносно наліпів в іншій лінії	Поховання 23 (рис. 1.35)	Глина	<i>d</i> він. 9, <i>h</i> 11	АМ 2981/8569, СКЭ-61, Широке, тр. 1, п. 3
2	Підвіска з морського гребінця	Поховання 24 (рис. 1.36)	Мушля молюска	3,2 × 3,3	4, № 37, Ш-61, п. 24
3	Корчага, підлощена по зовнішній поверхні по жовтому ангобу з високою шийкою, уступом переходить в сферичний сплюснений тулуб. Від уступу вниз опущені наліпи у вигляді відрізків підтрикутного в перетині пружка по трьом сторонам. З четвертої — здвоєний пружок з розбіжними до низу кінцями. Дно у вигляді слабого омфала		Глина	<i>d</i> він. 8,8, <i>d</i> дна 4	4, № 38, Ш-61, тр. 2, п. 24

№ на рису- нку	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скрина №, інв. №, шифри спектральний / технолігі- чний аналізи (С/ТА)
1	Поховання 25 (рис. 1.37) Корчага-кубок буроліскована з трохі відігнутих вінець, високий цилінд- ричний горлом, що перегином переходить в округлий тулуб. Дно округле без сплощення. По тулубу від плеча вниз нанесені діагональні канелюри таким чином, що при обертанні посудини за годинниковою стрілкою створюється ефект спіралі або коловороту	Глина	<i>d</i> він. 10,5, <i>h</i> 16,5	АМ 574/2919, СКЭ-61, Щирокоє, тр. II, п. 2, № 13
1	Поховання 26 (рис. 1.38) Корчага буролощена з високою шийкою, ребром переходить в сферичний тулуб, дно модельовано слабким омфалом, зовнішня поверхня вкрита лиску- ванням по бурому	Глина	<i>d</i> він. 10, <i>d</i> дна 3,5, <i>h</i> 13,5	4, № 40, Ш-62, тр. 3, п. 26
2	Скромне кильце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металічного стрижня	Бронза	4,2 × 3,5	2, № 39, тр. 3, погр. 1 (?), С/ТА: 1739
2	Скромне кильце, згорнуте з круглого в перетині (0,3 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,8	2, № 44, Ш-62, п. 3
1	Поховання 29 (рис. 1.41) Корчага кубкоподібна з високою шийкою, невеликим уступом переходить в кулястий сплюснений тулуб, дно модельовано омфалом. Зовнішня поверхня лощена по бурому ангобу	Глина	<i>d</i> він. 9, <i>d</i> дна 3,8, <i>h</i> 13,5	4, № 36, Ш-62, раск. 8, тр. 5, п. 29
1	Поховання 30 (рис. 1.42) Кубок-чаша зі слабо відігнутих вінець, плавно переходить в сферичний ту- луб, дно округле. Зовнішня поверхня вкрита сірим лощенням	Глина	<i>d</i> він. 12, <i>h</i> 9,5	4, № 37, Ш-62, п. 30
2	Намистина теширова круга	Гешир	<i>d</i> 0,6, <i>b</i> 0,4	4, № 43, Ш-62, п. 30
3а	Скромне кильце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металічного стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,8	2, № 39, Ш-61, тр. 3, п. 1, С/ТА: 1738
3б	Сережка, згорнута з круглого в перетині (0,1 см) металічного дроту	Бронза	<i>d</i> 1,5	2, № 45 (?), Ш-62, п. 3
1	Поховання 33 (рис. 1.44) Черпак з високим горлом, перегином переходить у сферичний тулуб, дно ок- ругле. Ручка петлеподібна. Зовнішня поверхня була лощена	Глина	<i>d</i> він. 7,5, <i>h</i> 8	4, № 39, Ш-62, п. 33
1	Поховання 34 (рис. 1.45) Кубок буролощений з високою шийкою, незначним перегином переходить в сферичний тулуб. Дно модельовано незначним омфалом. На переході шийки в тулуб — візна лінія (?)	Глина	<i>d</i> він. 8,5, <i>d</i> дна 3, <i>h</i> 9,8	5, № 40, Ш-62, п. 34
2а	Пронизка в вигляді сплющеного бруса	Кістка	1,2 × 1,2 × 0,4	5, № ?, Ш-62, п. 34
2б	Пронизка трубчата, по окружності нанесені 5 жолобків	Кістка	<i>b</i> 1,2, <i>d</i> 0,5—0,3	5, № 48, Ш-62, п. 34

1	Поховання 35 (рис. 1.46) Корчага підлощена по світлому ангобу із зовнішньої поверхні, з високою шийкою, що переходить перетином в сплюснений тулуб. Від перетину вниз в шаховому порядку нанесені орнаментальні шишкоподібні наліпи. Дно сплюснене. Посудина деформована	Глина	d він. 9, d дна 3,5	6, № 120, Ш-62, п. 49
		Пастове скло	d 0,6, b 0,2	5, № 49, Ш-62, п. 35
2	Поховання 36 (рис. 1.47) Придонна частина нелощеної горшкоподібної посудини. Округла придонна стінка кріпиться до дна слабким перетином. Дно модельовано слабо вираженим піддоном	Глина	d дна 10, h max 7, товщ. 0,5	5, № 43, Ш-62, п. 36
2	Поховання 38 (рис. 1.49) Кубок-чаша з залишками лошіння по світлому ангобу. Тісто під ангобом з великою домішкою піску. Шийка коротка звужена, вінце відігнуте, плече округле, тулуб конічно звужується до плоского дна. На переході шийки в плече модельовано добре виражений уступ. Посудина ретельно профільована, добре обпалена. Не орнаментована	Глина, фр-ти	d він. 12,3, h 9, d дна 7	5, № 46, Ш-62, п. 38
1	Поховання 39 (рис. 1.50) Корчага кубкоподібна з високим горлом, що перетином переходить у сферичний тулуб. Дно модельовано омфалом. Зовнішня поверхня слабо підлощена. Нижче перетину нанесено декор у вигляді 3-х (2 збереглися) горизонтально витягнутих шишкоподібних наліпів	Глина	d він. 7,5, d дна 4, h 10,3	5, № 51, Ш-62, п. 39
—	Фр. стінки лощеної посудини	Глина	$3,3 \times 3,3 \times 0,5$	5, № 51, Ш-62, п. 39
1	Поховання 40 (рис. 1.51) Кубок фрагментований підлощений по зовнішній поверхні по бурому ангобу. На переході шийки в тулуб — слабо виражене ребро. На ребрі — орнамент у вигляді шишкоподібних наліпів. Дно сплюснене	Глина	d він. 12, d дна 6,5	5, № 47, Ш-62, п. 40
2	Скромне кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,2 см) металевого стрижня	Бронза	d 3,5	5, № 54, Ш-62, п. 40, С/ГА: 1743
1	Поховання 41 (рис. 1.52) Корчага буролискована, шийка висока, звужена, вінце злегка відігнуте, тулуб округлий, дно трохи сплюснене. На переході шийки в тулуб — слабе ребро. Не орнаментована	Глина	d він. 9,5, h 12,2, d дна 5,6	5, № 48, Ш-62, п. 41
1	Поховання 42 (рис. 1.53) Намистина геширова біконічна	Гешир	d 0,5, b 1	6, № 57, Ш-62, п. 42
2	Кубок буролискований, шийка висока звужена, вінце відігнуте, закраїна рівно зрізана, тулуб округлий, конічно звужується до сплюсненого дна. Дно злегка увігнуте. На переході шийки в тулуб модельовано чітке ребро. Від ребра нанесено орнамент. Збереглися дві орнаментальні композиції у вигляді трьох косих паралельних канелюрів, опущених вниз до найбільшого діаметру тулуба	Глина	d він. 10, h 13, d дна 4,6	6, № 49, Ш-62, п. 42

№ на рису- нку	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скрина №, інв. №, шифри спектральний / технолітич- ний аналізи (С/ТА)
	Поховання 43 (рис. 1.54)			
1a	Намистина геширова брускоподібна	Гешир	1,2 × 0,6 × 0,4	6, № 58, Ш-62, п. 43
1b	Намистина геширова брускоподібна	Гешир	1,4 × 1,1 × 1	6, № 58, Ш-62, п. 43
1c	Намистина геширова круга	Гешир	<i>d</i> 1, <i>b</i> 0,8	6, № 58, Ш-62, п. 43
1d	Намистина геширова біконічна	Гешир	<i>d</i> 0,9, <i>b</i> 1,3	6, № 58, Ш-62, п. 43
1e	Намистини скляні круглі сплюснені блакитного кольору	Пастове скло, 10	<i>d</i> 0,5, <i>b</i> 0,3	6, № 58, Ш-62, п. 43
	Поховання 45 (рис. 1.56)			
1	Підвіска з каменя (гальки) сегментоподібної форми з отвором біля краю	Станець	5,5 × 3,5 × 0,7	6, № 61, Ш-62, п. 45
3	Горщик ліпний слабопрофільований з заглаженою зовнішньою поверхнею, дно пласке. Тісто щільне, важке	Глина	<i>d</i> він. 10, <i>d</i> дна 7, <i>h</i> 11,5	6, № 54, Ш-62, п. 45
	Поховання 46 (рис. 1.57)			
2	Черпак дворучний буролощений, шийка коротка, вінце злегка відігнуте, тулуб сплюснений, дно модельовано підлоном, плоске. Перехід тулуба в дно з вигином. Ручки овальні в перетині, трохи підняті над закраїною	Глина	<i>d</i> він. 10,3, <i>h</i> 7,8, <i>d</i> дна 5	6, № 56, Ш-62, п. 46
3	Зуб тварини з отвором. Верх зуба рівно зрізаний, кінчик кореня було видалено. По центру кореневої частини зроблено наскрізний видовжений отвір	Кістка	<i>l</i> 3,4, <i>d</i> 1/0,4	6, № 63, Ш-62, п. 46
	Поховання 47 (рис. 1.58)			
1	Кубок буролощений викривлений, шийка звужена, вінце незначно відігнуте, плече округле, тулуб сплюснено до сплюсненого дна. На місці кріплення шийки до тулуба — незначне пружкоподібне уціплення	Глина	<i>d</i> він. 12,8, <i>h</i> 10,5	6, № 58, Ш-62, п. 47
	Поховання 50 (рис. 1.61)			
1	Намистина геширова круга сплюснена	Гешир	<i>d</i> 0,8, <i>b</i> 0,5	7, № 67, Ш-62, п. 50
2	Сережка (?), згорнута з пласкої в перетині (0,3 см) металічної пластини	Бронза	<i>d</i> 1,7	7, № 66, Ш-62, п. 50, С/ТА: 1744
3	Корчага з підлощеною світлим ангобом зовнішньою поверхнею, високою шийкою, що слабким перегином переходить в сферичний округлий тулуб. Дно модельовано омфалом	Глина	<i>d</i> він. 5,5, <i>d</i> дна 2	7, № 59, Ш-62, п. 50
	Поховання 51 (рис. 1.62)			
1	Горщик підлощений, шийка трохи округлий, вінце пряме, тулуб округлий, дно пласке на піддоні. Піддон уплюснено гострим уступом, придонна стінка на перехіді в піддон має вигин. Вінце специфічно деформовано	Глина	<i>d</i> він. 13, <i>h</i> 12,6, <i>d</i> дна 8	7, № 62, Ш-62, п. 51

—	Фр. дна ліпної керамічної посудини в шорсткою заглаженою поверхнею на піддоні	Глина	$d\ 12,5$, товщ. $1,4$, $12 \times 10 \times 1,5$	7, № 69, Ш-62, п. 51
1	Пронизка циліндрична	Кістка	$b\ 1,5$, $d\ 1,2 \times 1$	7, № 70, Ш-62, п. 53
1	Проколка стрижнеподібної форми круга в середній частині з одним загостренням і одним сплюсненим розширеним кінцями	Кістка	$l\ 11,5$, $d\ 0,3/0,8$	7, № 68, Ш-62, п. 58
2	Проколка кістяна. Верхній кінець обламаний, нижній загострений, стрижень нерівний, зігнутий тупим кутом між робочим кінцем і ручкою	Кістка	$l\ 5,5$, $d\ 0,6/0,1$	7, № 67, Ш-62, п. 58
3	Скронева кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,3 см) металевого стрижня.	Бронза	$d\ 4,7$	7, № 72, Ш-62, п. 58, С/ТА: 1745
3а	Скронева кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,1 см) металевого стрижня	Бронза	$d\ 2,5$	7, № 72, Ш-62, п. 58, С/ТА: 1746
4	Підвіска з морського гребінця	Мушля моллюска	$3,5 \times 3,8$	7, № 73, Ш-62, п. 58
5	Корчага лощена по світлому ангобу, шийка висока, звужена, вінця відігнуті, тулуб округлий, дно модельовано омфалом. На переході шийки в тулуб — слабкий перехин. На плечі нанесено орнамент з трьох груп наліпів на відносно однаковій відстані одна від одної по колу. У кожній групі по три виступаючих наліпи, що утворюють трикутник тупим кутом вниз	Глина	d він. $9,8$, $h\ 15$	7, № 58, Ш-62, п. 58
6	Кубок-чаша буроліскована (сіроглиняна?), шийка коротка, звужена, вінця добре відігнуті, тулуб округлий, сплюснутий, на переході шийки в тулуб чітко видно ребро, під яким нанесено орнамент у вигляді трьох композицій з трьох виступаючих наліпів, що утворюють трикутник вершиною вниз. Дно модельовано омфалом	Глина	d він. $12,4$, $h\ 9,4$	7, № 107, Ш-62, п. 85
7	Кубкоподібна корчага підлощена по зовнішній поверхні, з високою шийкою, ледве помітним уступом переходить в сферичний тулуб. Від уступу вниз нанесені косі ледве помітні канелюри. Дно сплюснене	Глина	d він. 9 , d дна 4	7, № 71 (?), Ш-62, п. 58
1	Кубок буролощений з коротким відігнутим вінцем, округлим плечем, конічним тулубом. Дно модельовано омфалом. На переході шийки в тулуб — незначний перехин, підкреслений поглибленою прочерченою лінією. Під перехином було нанесено 5 виступаючих наліпів на 6—8 см один від іншого.	Глина	d він. $11,8$, $h\ 10$	8, № 72, Ш-62, п. 59
1	Скронева кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня	Бронза	$3,6 \times 2,3$	8, № 84, Ш-62, п. 63, С/ТА: 1748
Iaa	Скронева кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,1/0,2 см) металевого стрижня	Бронза	$d\ 3$	8, № 84, Ш-62, п. 63, С/ТА: 1749

№ на рисунок	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скрина №, інв. №, шифри спектральний / техногіг- ний аналізи (С/ТА)
	Поховання 63, продовження (рис. 1.74)			
1ab	Фрагмент скроневого кільця, згорнутого з круглого в перетині (0,3/0,1 см) металевого стрижня	Бронза	4 × 1,5	8, № 84, Ш-62, п. 63, С/ТА: 1753
1ac	Скроневе кільце, згорнуте з овалного в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня	Бронза, 4 фр.	d 4,2	8, № 84, Ш-62, п. 63, С/ТА: 1750/295
1ad	Фрагмент (загострений кінець) скроневого кільця, згорнутого з овалного в перетині (0,3/0,1 см) металевого стрижня	Бронза	2,3 × 0,5	8, № 84, Ш-62, п. 63, С/ТА: 1751
2	Фр-т геширової підвіски	Гешир	1 × 0,7 × 0,4	8, № 81, Ш-62, п. 63
3	Корчага кубкоподібна, лискована по світлому ангобу, тонкостінна. Висока звужена шийка, вінця відігнуті слабо, не зігнуті, округлий тулуб, дно сплюснене, злегка втиснуте. На переході шийки в тулуб модельовано слабке ребро. Не орнаментована	Глина	d він. 8,9, <i>h</i> 12,4, d dna 5	8, № 74, Ш-62, п. 63
4	Намистини скляні круглі сплюснуті блакитного і жовтого кольору	Пастове скло, 5	d 0,6, b 0,3	8, № 81, Ш-62, п. 63
5	Астрагал	Кістка	3,3 × 2 × 1,5	8, № 83, Ш-62, п. 63
6	Голка фрагментована	Бронза, 3 фр.	1,7; 2; 1,8	8, № 82, Ш-62, п. 63, С/ТА: 1747/290
1	Корчага кубкоподібна буроліскована з високою звуженою шийкою, злегка відігнутим вінцем, нерівним округлим тулубом. Дно модельовано омфалом. На переході шийки в тулуб нанесено чотири горизонтальних вдавлених бороздки, що імітують канелюри	Глина	d він. 8, <i>h</i> 10,3	8, № 89, Ш-62, п. 64
1	Верхня частина буроліщеної корчаги з середньовисокою шийкою і округлим тулубом. Стінка тонка, тісто легке	Глина	d він. 10,5	8, № 90, Ш-62, п. 65
1	Горщик ліпний біконічний з грубого тіста, слабoproфільований, деформований, дно плоске. Зовнішня поверхня незначно заглажена	Глина	d він. 8,2, <i>d</i> dna 7,5, <i>h</i> 9	8, № 79, Ш-62, п. 66
—	Вінце горщикоподібної посудини, поверхня без слідів лошіння, випал зовнішньої поверхні — до червоного, злам — двошаровий: червоний (зовнішній), чорний (внутрішній). Вінце звужене, не відігнуте, розширюється до округлого плеча	Глина	d він. ≈10, <i>h</i> max 5,5, товщ. 0,7	8, № ?, Ш-62, п. 67

2	Кубок буролощений з високим горлом, що плавно переходить в сферичний тулуб, дно модельовано омфалом	Поховання 68 (рис. 1.79)	Глина	<i>d</i> він. 7,4, <i>d</i> дна 3, <i>h</i> 8	8, № 92, Ш-62, п. 68
1	Корчага кубкоподібна буролощена, шийка висока, вінце відігнуте, тулуб округлий. Шийка переходить в тулуб слабким перетином. Дно сплюснене, злегка втиснуте в середину. Імовірно, була вкрита світлим ангобом	Поховання 70 (рис. 1.81)	Глина	<i>d</i> він. 9,5, <i>h</i> 14,3, <i>d</i> дна 6	9, № 93, Ш-62, п. 70
1	Пронизка трубчата, по окружності нанесені два жолобка	Поховання 71 (рис. 1.82)	Кістка	<i>b</i> 1,7, <i>d</i> 1,1 × 1	9, № 92, Ш-62, п. 71
1a	Намісто із перламутрових мушель і металевих пронизок. Намистини з раковин дископодібні, пронизки — спіралеподібні і круглі	Поховання 72 (рис. 1.83)	Мушля моллюска, бронза	Намистини з мушель: <i>b</i> 0,1, <i>d</i> 0,7/0,8; <i>d</i> спіралеві пронизки 0,2; бронзова намистина: <i>b</i> 0,2, <i>d</i> 0,5/0,6; <i>l</i> низки 2,5	9, № 94, Ш-62, п. 72
1b	Підвіска з каменя підтрикутної форми з отвором по середині		Ракушник	$2 \times 1,5 \times 0,7$	9, № 93, Ш-62, п. 72
1c	Виріб з глини у вигляді сплющеного усеченого конуса (намистина). По центру виконано вертикальний отвір. Основа конуса має виїмчасте заглиблення біля отвору. Поверхня заглажена		Глина	h 1,5, d 1 × 1,3/0,5 × 0,7	9, № 99, Ш-62, п. 72
1	Кубок-чаша буролощений, шийка звужена, вінця відігнуті, тулуб округлий, конічно звужується до плаского дна. Не орнаментований	Поховання 73 (рис. 1.84)	Глина	<i>d</i> він. 12,5, <i>h</i> 10, <i>d</i> дна 6,5	9, № 96, Ш-62, п. 73
1	Горщик злегка підлощений, з профільованою звуженою шийкою, слабо відігнутим вінцем, округлим плечем і тулубом, що звужується до плоского дна на піддоні. Піддон з виступаючими краями від примазаних до нього придонних стінок. Не орнаментований	Поховання 75 (рис. 1.86)	Глина	<i>d</i> він. 11,3, <i>h</i> 12,5, <i>d</i> дна 8	9, № 97, Ш-62, п. 75
2	Серезка, згорнута з круглого в перетині (0,1 см) стрижня, один кінець був загострений		Бронза	<i>d</i> 1,8	9, № 97, Ш-62, п. 75, С/ТА: 1752
1	Корчага кубкоподібна із залишками лошіння по слабкому ангобу. Шийка звужена висока, вінце відігнуте, тулуб округлий сплюснений, дно модельовано омфалом. На переході шийки в тулуб намічено слабе ребро. Від ребра нанесено комбінований орнамент у вигляді канелюр і наліпів. Плавна звивиста лінія з трьох паралельних канелюр оперізує всю верхню частину тулуба. По центру уворених цією лінією і ребром трикутників модельовано наліп. Всього — 4 наліпи на однаковій відстані один від іншого — в кожному верхньому трикутнику	Поховання 76 (рис. 1.87)	Глина	<i>d</i> він. 9, <i>h</i> 12	9, № 99, Ш-62, п. 76

№ на рисунок	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скрина №, інв. №, шифри спектральний / технологіч- ний аналізи (С/ГА)
Поховання 78 (рис. 1.89)				
1	Намистина з перламутру	Мушля мо- люска	<i>d</i> 0,7, <i>b</i> 0,2	9, № 99, Ш-62, п. 78
2	Кухоль буроліскований, вінце слабо відігнуте, шийка невисока, плавно пере- ходить у широкий сферичний тулуб, дно округле. Ручка піднімається перпен- дикулярно закраїні і під прямим кутом переходить у підтикнутої форми смуж- ку, що другим приліпом кріпиться до найбільшого діаметру тулуба кухля. Не орнаментований	Глина	<i>d</i> він. 8,5, <i>h</i> 5,7	АМ 570/2915, Широке- 62, п. 78
Поховання 81 (рис. 1.92)				
1	Пронизка гудзикоподібна у вигляді усіченого диска, ретельно відшліфована. В центральної частині просвердлено двоє паралельних радіальних отворів	Кістка	$4 \times 1,5 \times 1$	10, № 123, Ш-62, п. 81
2	Кубок буроліщений (сіроглиняний?) з високою звуженою шийкою, злегка відігнутим вінцем, округлим кулястим тулубом. Шийка переходить в тулуб слабо вираженим ребром, дно модельовано омфалом. Не орнаментований. На поверхні — сліди вертикальних розчосів по шийці і горизонтальних по тулубу	Глина	<i>d</i> він. 10, <i>h</i> 11,5	10, № 102, Ш-62, п. 81
3а	Намистина геширова, циліндрична	Гешир	<i>d</i> 0,8, <i>b</i> 0,8	10, № ?, Ш-62, п. 81
3б	Намистини з блакитного скла, округлої сплюснутої форми	Пастове скло, 6	<i>d</i> 0,6, <i>b</i> 0,2/0,3	10, № 124, Ш-62, п. 81
Поховання 82 (рис. 1.93)				
1	Пронизка трубчаста, по окружності нанесено два жолобки	Кістка	<i>b</i> 1,5, <i>d</i> 1,3 $\times$ 1	10, № 106, Ш-62, п. 82
2	Астрагал	Кістка	$3 \times 1,8 \times 1,4$	10, № 103, Ш-62, п. 82
3	Кубок буроліскований по ангобу, шийка звужена, вінце пряме, тулуб округ- лий, приплюснутий до дна, дно модельовано омфалом. На переході шийки до тулуба простежується слабе ребро. Не орнаментований	Глина	<i>d</i> він. 8,5, <i>h</i> 12	10, № 105, Ш-62, п. 82
Поховання 85 (рис. 1.96)				
1	Намистина геширова біконічна	Гешир	<i>d</i> 0,7, <i>b</i> 1,4	10, № 105, Ш-62, п. 85
2	Корчага сіролощена із ледь відігнутим вінцем, високою шийкою, що ледь по- мітним приліпом переходить у округлий сплюснутий тулуб. Дно округле, не орнаментована	Глина	<i>d</i> тулуба 16,6, <i>h</i> 17 62, п. 85	АМ 559/2890, Широке- 62, п. 85
Поховання 86 (рис. 1.97)				
1	Кубок-чаша з високою шийкою, що плавно переходить у сферичний тулуб, дно сплюшене. Зовнішня поверхня покрита темним лощінням	Глина	<i>d</i> дна 2,5, <i>h</i> 10,5	10, № 128а, Ш-62, п. 86.

1	Поховання 87 (рис. 1.98)	Корчага буролощена, шийка невисока, вінце відігнуте, тулуб округлий сплюснений, дно сплюснене. Шийка переходить в тулуб слабо вираженим ребром на місці зіплення. Під ребром нанесено орнамент у вигляді 5 виступаючих наліпів. На рівні найбільшого діаметра тулуба в шаховому порядку по відношенню до верхньої лінії наліпів нанесені ще 5 таких само	Глина	d він. 9,2, h 12,2, d дна 4,4	10, № 111, III-62, п. 87
		Виріб у вигляді довгастого предмета з заокругленим ретельно відшліфованим робочим краєм, розширюється до базисної частини, в якій висвердлений втульчастий отвір. У площину цього отвору був просвердлений ще один перпендикулярний йому отвір так, що біля краю втулки утворився перехват. По довжині одна сторона виробу, що не мала отвору, була сплюснена, а протилежна — з перехватом — дещо припіднята. Весь виріб ретельно відшліфований, не має гострих країв і задирок. Можливо, човник або ремінна деталь	Кістка	l 4,4, b 1,8/1, товщ. 1,2/0,4	10, № 107, III-62, п. 87
1	Поховання 88 (рис. 1.99)	Намистина з перламутра	Мушля молюска	d 0,6, b 0,1	10, № 108, III-62, п. 88
1	Поховання 89 (рис. 1.100)	Чаша буроліскована із відігнутим вінцем, рівною короткою шийкою, округлим тулубом, конічно звуженим до уплющеного дна. З трьох боків на тулубі від плеча нанесено орнаментальну композицію у вигляді чотирьох діагональних вдавлених ліній, паралельних одна одній. Ліскування слабе, майже не простежується	Глина	d 24,5, h 15	AM 575/2920, Широке-62, п. 89
1	Поховання 90 (рис. 1.101)	Кубок-чаша з високою шийкою, що плавно переходить в сплюснений округлий тулуб. Зовнішня поверхня підлощена по темному ангобу	Глина	d він. 13,5, h 9	11, № 115, III-62, п. 90
1	Поховання 91 (рис. 1.102)	Корчага буролощена з високою звуженою шийкою, злегка відігнутим вінцем, біконічним тулубом. Дно модельовано омфалом. Плече переходить в тулуб слабо виділеним ребром. Внутрішня поверхня не лощена. Не орнаментована	Глина	d він. 9,8, h 11,5	11, III-62, погр. 91, № 116
1	Поховання 92 (рис. 1.103)	Горщик ліпний зі звуженою добре профільованою шийкою, що ребром переходить в округлий тулуб, дно плоске. Зовнішня поверхня шорстка, заглажджена	Глина	d він. 7,8, d дна 6, h 10	11, № 118, III-62, п. 92
1	Поховання 93 (рис. 1.104)	Скроневе кільце, згорнуте з прокованого металевго стрижня (діаметр в перетині 0,01 см) з загостреними кінцями	Бронза	d 2,5	11, № 112, III-62, п. 93, C/TA: 1754/303
1a	Серезка (?), згорнута з плоскої (0,3 см) металічної пластини		Бронза	$d \approx 2,5$	11, № 112, III-62, п. 93, C/TA: 1755/299
1b	Скроневе кільце, згорнуте з металічної пластини, $0,4 \times 0,1$ в перетині. На місці кріплення пластини згорнута в стрижень. Уздовж пластини нанесено по центру пуансонний орнамент		Бронза	d 3	11, № 112, III-62, п. 93, C/TA: 1756/298

№ на рису- нку	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скрина №, інв. №, шифри спектральний / технолігі- чний аналізи (С/ТА)
1, 2	Мушлі морських черепашок Поховання 95 (рис. 1.106)	Мушлі мо- люсків, 4 цілих, 5 фр. Глина	1,6 × 1,7, 1,4 × 1,5, 1 × 1,1, 1 × 1,1 <i>d</i> він. 10, <i>d</i> дна 6	11, № 115, Ш-62, п. 95
3	Корчага підложена по світлому ангобу зовнішньої поверхні з високою ший- кою, що слабким перегином переходить у сферичний приплюснутий тулуб. Від перетину вниз відходять п'ять орнаментальних композицій у вигляді лінії з трьох шишкоподібних наліпів. Дно сплюснене			11, № 114, Ш-62, п. 95
1a, b	Фрагменти скроневих кілець, згорнутих з підпрямокутного в перетині (0,3/0,2 см) металевго стрижня Поховання 96 (рис. 1.107)	Бронза, 4 фр.	4,4 × 1,5; 4 × 1,8; 3 × 1; 1 × 0,03	11, № 117, Ш-62, п. 96, С/ТА: 1778, 1779/297
1c	Фр. скроневго кілля, згорнутого з овального в перетині (0,3/0,2 см) метале- вого стрижня	Бронза	<i>d</i> 4,6	11, № 117, Ш-62, п. 96, С/ТА: 1777/298
2	Пластина геширова	Гешир	2,8 × 1,5 × 0,3	11, № 116, Ш-62, п. 96
—	Фр. кубка з шореткою незаглаженого поверхнею. Шийка звужена, невисока, вінця відігнуті, тулуб округлий. На плечі — слабе ребро. Обробка не якісна, тісто і випал слабкі	Глина, 3 фр.	<i>d</i> він. 8, <i>h</i> до при- донної стінки, товщ. стінки 0,5, 4,5 × 3,5 × 0,5	11, № 118, Ш-61, п. 97
2	Кубкоподібна корчага буролощена, з високою звуженою шийкою, злегка відігнутим вінцем, округлим тулубом і сплюсненим дном. Шийка переходить в тулуб чітко вираженим ребром. Тулуб від ребра до придонної частини прикра- шено косими діагональними канелюрами по всій площі посудини. Лощіння по буро-коричневому ангобу.	Глина	<i>d</i> він. 9,1, <i>h</i> 14, <i>d</i> дна 5,2	12, № 129, Ш-62, п. 98
1—4	Намистини геширові (2 циліндричні, біконічна) Поховання 101 (рис. 1.112)	Гешир, 3	<i>d</i> 0,7/0,6, <i>b</i> 1/1,2/0,6	12, № 122, Ш-62, п. 101
6	Скроневе кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевго стрижня	Бронза	<i>d</i> 4,4	12, № 120, Ш-62, п. 101, С/ТА: 1759
1a	Скроневе кільце, згорнуте із круглого в перетині (0,2 см) дроту із одним заго- стреним кінцем	Бронза	<i>d</i> 4,38	AM 568/2906, Шир-62, п. 102

1, 2b	Фр. скроневого кільця, згорнутого з підквадратного в перетині (0,1 см), місцями сплющеного метал. стрижня	Бронза	Реконструйований <i>d</i> 3,5	12, № 127, Ш-62, п. 102, С/Г/А: 1758
1, 2с	Фр. скроневого кільця, згорнутого з овального в перетині (0,3/0,2 см) металевого стрижня	Бронза, 3 фр.	3,8 × 1,4; 1,5; 1	12, б/н, Ш-62, п. 102, С/Г/А: 1757/300
—	Фр. тулуба ліпної керамічної посудини, заглаженої по зовнішній поверхні	Глина	6 × 4 × 0,8	12, № 126, Ш-62, п. 102
3	Корчакка мініатюрна з високою шийкою, що перетином переходить у сферичний сплюснений тулуб, дно сплюснене. Поверхню вкрито якісним чорним лощінням. На перегин нанесено канелюр, від якого вниз опущені косі канелюри, що утворюють зигзаг. В утворених фігурах по центру розміщений шишкоподібний напіл	Глина	<i>d</i> він. 7,3, <i>d</i> дна 5, <i>h</i> 7,5	12, № 131, Ш-62, п. 102
Поховання 103 (рис. 1.114)				
2	Підвіска краплеподібна, сплюснена, з поперечним вушком	Кістка	2,7 × 1,3 × 0,6	12, № 129, Ш-62, п. 103
3	Підвіска еліпсоподібна на стрижні з поперечним вушком	Кістка	1,5 × 1 × 0,5	12, № 129, Ш-62, п. 103
5	Горщик злегка підлощений, шийка злегка звужена, вінце не відігнуте, закраїна зрізана з середини, тулуб округлий, дно плоске. Перехід тулуба у дно без перегину	Глина	<i>d</i> він. 9, <i>h</i> 10,4, <i>d</i> дна 5,5	12, № 136, Ш-62, п. 103
6	Скроневе кільце, згорнуте з підквадратного в перетині (0,2/0,2 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,6	12, № 128, Ш-62, п. 103, С/Г/А: 1760
Поховання 104 (рис. 1.115)				
1	Черпак буролощений з високою звуженою шийкою, злегка відігнутим вінцем, округлим тулубом. Шийка переходить в тулуб перегином, під яким нанесено орнамент з чотирьох напілів на однаковій відстані один від одного. Два напіли по обидва боки від ручки — подовжені пружкові, нанесені косо вниз. На протилежному від ручки боці нанесені круглі виступаючі напіли. Ручка овальна в перетині, піднімається над закраїною на 3 см. Кріпиться до закраїни і тулуба. На потиличній від ручки закраїні сліди ремонту — закраїна акуратно сточена і заглажена. Дно модельовано слабким зміщеним від центру омфалом	Глина	<i>d</i> він. 10, <i>h</i> 9,5/11, з ручкою 13,5	12, № 132, Ш-62, п. 104
Поховання 105 (рис. 1.116)				
1	Корчага сіролискована із слабоковідігнутим вінцем, високою шийкою, що розширяється до тулуба, незначним перегином переходить у округлий тулуб, який конічно звужується до сплющеного дна. Від плеча нанесено орнамент у вигляді гірлянди трикутників вершиною до низу. Трикутники заповнені прокресленими лініями (по чотири), нанесеними паралельно правому катету	Глина	<i>d</i> тулуба 19, <i>h</i> 15,5	АМ 560/2891, Широке-62, п. 105
Поховання 106 (рис. 1.117)				
1	Намистина, згорнута з метал. пластини	Бронза	<i>d</i> 0,5, <i>b</i> 0,4	12, № 133, Ш-62, п. 106
Поховання 107 (рис. 1.118)				
1	Кубок-чаша буролощений тонкостінний з високим горлом, що ребром переходить до всіченоконічного тулуба, дно модельовано омфалом. Від ребра вниз опущені орнаментальні групи «паркет» по 4 паралельні лінії вершиною вгору, прокреслені паличкою або лощилом по сирій глині після нанесення лощіння	Глина	<i>d</i> він. 13,2, <i>d</i> дна 5, <i>h</i> 10,2	13, № 140, Ш-62, п. 107

№ на рису- нку	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скрина №, інв. №, шифри спектральний / технолігі- чний аналізи (С/ТА)
Поховання 107, продовження (рис. 1.118)				
2	Шпилька з круглого в перетині (0,3 см) металевого стрижня з розклепаного, згорнутою в 2 витки голівкою і загостреним кінцем	Бронза	18,2	13, Ш-62, п. 107, С/ТА: 1765/289
Поховання 109 (рис. 1.120)				
1	Корчага кубкоподібна буролощена, шийка невисока, звужена, вінця відігнуті, тулуб округлий, дно сплюснене. На переході шийки в тулуб модельовано слабке ребро. Від ребра на плечі нанесено орнамент з візних ліній, що утворюють трикутники вершиною вниз. Лінії прокреслені без попередньої розбивки орнаментального поля. Ліній орнаменту не закінчена	Глина	<i>d</i> він. 8,6, <i>h</i> 11,3	13, № 145, Ш-62, п. 109
Поховання 110 (рис. 1.121)				
1	Кубок-чаша з високою шийкою, що слабким перегином переходить в сферичний тулуб, дно округле. Зовнішня поверхня була вкрита лощінням по слабкому чорному ангобу. На шийці — два отвори від ремонту	Глина	<i>d</i> він. 12, <i>h</i> 10	13, № 144, Ш-62, п. 110
2a	Скроневе кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,4 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 4,3	13, № 138, Ш-62, п. 110, С/ТА: 1761
2b	Скроневе кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,3 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 4,5	13, № 138, Ш-62, п. 110, С/ТА: 1763
2c	Скроневе кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,2 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 4,2	13, № 138, Ш-62, п. 110, С/ТА: 1764
2d	Скроневе кільце, згорнуте з овального в перетині (0,1/0,2 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 3,4	13, № 138, Ш-62, п. 110, С/ТА: 1762
Поховання 114 (рис. 1.125)				
1	Фр. dna великої посудини на піддоні	Глина	8,5 × 5 × 1	13, № 146, Ш-62, п. 114
Поховання 115 (рис. 1.126)				
1, 2	Фрагменти скроневих кілець, згорнутих з круглого (0,1 см) в перетині стрижня	Бронза, 6 фр.	Збережена 1/2, 5, 2, 2, 1, 0,3, 0,3	13, № 143, Ш-63, п. 115, С/ТА: 1771
5	Астрагал	Кістка	3 × 1,6 × 1,7	13, № 172, Ш-63, п. 115
Поховання 116 (рис. 1.127)				
1	Корчага буролощена, шийка висока, звужена, вінце злегка відігнуте, тулуб округлий, конічно звужується до сплюсненого дна. На переході шийки в тулуб нанесені чотири паралельних оперізуючих канелюра	Глина	<i>d</i> він. 8,4, <i>h</i> 11, <i>d</i> dna 5,8	13, № 181, Ш-63, п. 116
2	Скроневе кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,3 см) металевого стрижня	Бронза	<i>d</i> 4	13, № 152, Ш-63, п. 116, С/ТА: 1774

Поховання 117 (рис. 1.128)				
1	Горщик ліпний зі звуженою шийкою, округлим тулубом і плоским дном. Стінка товста, поверхня злегка заглажена	Глина	d він. 9, d дна 7, h 9,5	13, № 170, Ш-63, п. 117
2	Сережка, згорнута з круглого в перетині (0,2 см) металевого стрижня	Бронза	d 1,8	13, № 141, Ш-63, п. 117, с. № 2
Поховання 118 (рис. 1.129)				
1a	Скромне кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня	Бронза	d 3,8	13, № 146, Ш-63, п. 118, в. к. 1, С/ТА: 1767/302
1b	Скромне кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня	Бронза	d 4,2	13, № 146, Ш-63, п. 118, в. к. 2, С/ТА: 1770/301
1c	Скромне кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,2/0,2 см) металевого стрижня	Бронза	$d \approx 3,8$	13, № 146, Ш-63, п. 118, в. к. 3, С/ТА: 1766
1d	Скромне кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня	Бронза	d 4,3	13, № 146, Ш-63, п. 118, в. к. 4, С/ТА: 1768
2	Пронизка, згорнута з металеві пластини	Бронза	$0,5 \times 0,4 \times 0,7$	13, № 145, Ш-63, п. 118, С/ТА: 1769
2	Пронизка, згорнута з металеві пластини	Бронза	$0,4 \times 0,5 \times 0,4$	13, № 145, Ш-63, п. 118
Поховання 119 (рис. 1.130)				
1	Кубок буролискований, шийка висока звужена, вінце майже пряме, тулуб округлий, дно сплюснене. На переході від шийки до тулуба намічене ребро. Не орнаментований	Глина	d він. 9, h 12, d дна 6	13, № 5, Ш-63, п. 119
2a	Скромне кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня. Один кінець обламано	Бронза	d 4	13, № 148, Ш-63, п. 119, в. к. № 2, С/ТА: 1776
2b	Скромне кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня	Бронза	d 4,2	13, № 148, Ш-63, п. 119, в. к. № 1, С/ТА: 1775
3	Фрагменти перламутрової мушлі	Мушля морська, 5 фр.	2, 2, 1,5, 1,5, 0,8	13, № 149, Ш-63, п. 119
Поховання 120 (рис. 1.131)				
1	Скромне кільце, згорнуте з круглого в перетині (0,4 см) металевого стрижня	Бронза	d 3,7	13, № 151, Ш-63, п. 120, С/ТА: 1772
Матеріал із помилками в шифрах				
—	Скромне кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металевого стрижня	Бронза	d 4	13, № 130, Ш-62, п. 127, С/ТА: 1773
—	Скромне кільце, згорнуте з овального в перетині (0,2/0,3 см) металічного стрижня	Бронза	d 3,8	2, № 39, Ш-61, тр. 3, п. 1, С/ТА: 1738
—	Сережка, згорнута з круглого в перетині (0,1 см) металічного дроту	Бронза	d 1,5	2, № 45(?), Ш-62, п. 3
—	Намистина геширова кубічна	Гешир	$1,2 \times 1,2 \times 0,9$	13, б/н

№ на рису- нку	Опис предмета	Матеріал, кількість	Розміри, см (<i>d</i> — діаметр, <i>h</i> — висота, <i>l</i> — довжи- на, <i>b</i> — ширина)	Скрина №, інв. №, шифри спектральний / технологіч- ний аналізи (С/ТА)
	Тризна			
—	Фр. вінця посудини. На шийці широкий масивний наліпний пружок, декорований косою насічкою	Глина	$5,5 \times 3,6 \times 0,6$	13, № 10, Ш-61, пм по-селення
—	Фр. стінки великої посудини з наліпним підтрикутним пружком на шийці. На зовнішній поверхні — залишки лискування по світлому ангобу	Глина	$2,3 \times 2,5 \times 1,4$	13, № ?, Ш-61, шурф 1, шт. 1, поселення
—	Фр. дна чорнолощеної посудини. Дно пласке, модельоване уступом. Придонна стінка різко розширюється	Глина	$2,8 \times 3 \times 1$	13, № 9, Ш-61, шурф 1, шт. 1 поселення
—	Фр. вінця великої лощеної посудини з короткою шийкою, що розширюється до тулова, потовщеною закраїною. Посудину було ангобовано по зовнішній і внутрішній поверхні. Під закраїною нанесено наліпний пружковий орнамент. Підтрикутний пружок був декорований косою насічкою. Під пружком висвердлений наскрізний отвір, мабуть, для ремонту	Глина, 2 фр.	$7 \times 6 \times 0,8$	13, № ?, Ш-61, шурф 1, шт. 2 поселення
—	Фр. стінки великої товстостінної посудини з наліпним підтрикутним пружком. Поверхня заглажена, у тісті домішка піску	Глина	$5 \times 3,5 \times 1,5$	13, № 1, Ш-62, тр. 1, шт. 2, поселення
—	Фр. вінця посудини	Глина	$2 \times 1,8 \times 0,8$	13, № ?, Ш-61, шурф 1, шт. 2 поселення
—	Фр. вінця посудини	Глина	$3,5 \times 3,5 \times 0,8$	13, № ?, Ш-61, шурф 1, шт. 3 поселення
—	Фр. вінця буролощеної корчаги. На зовнішній поверхні збереглося хороше лошіння по ангобу	Глина	$2,5 \times 2 \times 0,5$	13, № ?, Ш-61, шурф 1, шт. 3 поселення
—	Фр. стінки підлощеної великої посудини з наліпним підтрикутним пружком біля основи шийки. Зовнішня і внутрішня поверхні ангобовані	Глина	$5,3 \times 4 \times 1$	13, № ?, Ш-61, шурф 1, шт. 3 поселення
—	Фр. верхньої частини великої підлощеної посудини. Закраїна уцільнена і злегка відвернута, шийка рівна, розширюється до округлого тулуба. Під шийкою нанесено наліпний підтрикутний пружок. Зовнішня і внутрішня поверхні були подлощені	Глина	$10 \times 8,5 \times 1$	13, № 8, Ш-61, шурф 1, шт. 3 поселення
—	Фр. дна чорнолískованої посудини. Дно модельоване з придонною стінкою, сплюснено	Глина	$d \text{ дна } \approx 8, h 2, b 1,2$	13, № 7, Ш-61, шурф 1, шт. 3 поселення
—	Фр. вінця великої nelloщеної посудини з наліпним підтрикутним пружком на шийці	Глина	$5 \times 6,5 \times 1,5$	13, № 1, Ш-62, тр. 1, шт. 2 поселення
—	Фр. вінця неліскованої посудини	Глина	$3 \times 2 \times 0,8$	13, № 13, Ш-62, тр. 1, шт. 2 поселення
—	Фр. вінця неліскованої банкоподібної посудини. Закраїна уцільнена	Глина	$6 \times 6 \times 1$	13, № 2, Ш-62, тр. 1, шт. 2 поселення

ДОДАТОК. ОПИС КОЛЕКЦІЇ РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКА

—	Вінце великої товстостінної підлощеної посудини. Закраїна рівно зрізана, модельована потовщенням з напінням прямо під закраїною підтрикутним пружком. Вінця відігнуті, переходять в звужену шийку	Глина	$4,5 \times 5 \times 1,2$	13, № 3, Ш-62, тр. 2, шт. 2, поселення
—	Стінка сіролощеної корчаги. Плече переходить в тулуб слабким перегином	Глина	$5,5,5 \times 0,8$	13, № 5, Ш-62, тр. 1, шт. 2 поселення
—	Фр. ручки посудини підквадратної в перетині	Глина	$3 \times 1,6 \times 1,5$	13, № 4, Ш-62, тр. 1, шт. 2 поселення
—	Фр. вінця банкоподібної посудини. Зовнішня поверхня заглажена, внутрішня — підлощена. Закраїна злегка відігнута. Під закраїною нанесено орнамент у вигляді лінії нігтьових косих насічок	Глина	$7 \times 6 \times 1$	13, № 16, Ш-62, тр. 1, шт. 3 поселення
—	Фр. вінця великої чорноглиняної посудини. Зовнішня і внутрішня поверхні злегка підлощені, під відігнуте вінце нанесено наліпний підтрикутний пружок	Глина	$4,5 \times 4 \times 1$	13, № 6, Ш-62, тр. 1, шт. 3 поселення
—	Фр. вінця буролощеної корчаги. Під закраїною — слід від відбитого наліпного пружка	Глина	$3 \times 4,5 \times 0,8$	13, № 16, Ш-62, тр. 1, шт. 3, поселення
—	Фр. вінця чорнолискованої корчаги. Вінце відігнуте, шийка коротка, різко переходить в розширений тулуб	Глина	$4,5 \times 6 \times 0,5$	13, № 16, Ш-62, тр. 1, шт. 3, поселення

Бібліографія

Агульников, С. М. 2003. Погребальный обряд Казаклийского могильника белозерской культуры. *Взаимодействие культур и хронология Северо-Понтийского региона*. Кишинев: АН Республики Молдова, с. 139-163.

Агульников, С. М. 2004. Компоненты культуры Ноуа в белозерской погребальной обрядности. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 3-13.

Агульников, С. 2005. Хронология и периодизация белозерских памятников Пруто-Днестровского междуречья. *Revista Arheologica*, SN, 1 (1), с. 77-91.

Агульников, С. М. 2010. Некоторые особенности погребального обряда Белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья. *Индоевропейская история в свете новых исследований (Сборник трудов конференции памяти профессора В. А. Сафронова)*. Москва: МГОУ, с. 181-192.

Агульников, С. М. 2018. О топографии и планировке могильников белозерской культуры Причерноморья. *Труды ИИМК РАН*, 47: Древние некрополи — погребально-поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей, с. 79-86.

Березанська, С. С., Клочко, В. І. 2011. Гордіївський могильник, *Гордіївський могильник*. Вінниця: б. в., с. 7 — 86.

Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.

Болтрик, Ю. В., Ніколова, А. В., Отрощенко, В. В. 2003. До 70-річчя Олександра Михайловича Лескова. *Археологія*, 3, с. 157-159.

Ванчугов, В. П. 1982. О появлении корчаг в памятниках эпохи поздней бронзы Северо-Западного Причерноморья. *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 44-52.

Ванчугов, В. П. 1983. Балтская группа памятников эпохи поздней бронзы, *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 88-101.

Ванчугов, В. П., 1997. Погребальный обряд белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья (опыт социальной реконструкции). *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса: Гермес, с. 154-167.

Ванчугов, В. П. 2001. Белозерские погребения курганного могильника Алкалия, *Карпатика*, 13: Давня історія України і суміжних регіонів, с. 78-83.

Ванчугов, В. П., Дзиговский, А. Н., Субботин, Л. В., 1992. *Курганы приморской части Днестровско-Дунайского междуречья*. Киев: Наукова думка.

Ванчугов, В. П., Субботин, Л. В., 1989. Васильевский курганный могильник белозерской культуры на левобережье Нижнего Подунавья, *Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья*. Киев: Наукова думка, с. 54-65.

Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т., 1960. Кургани біля с. Новопилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки Української РСР*, 8, с. 22-135.

Гаврилюк, Н. А. 1980. *Керамика степной Скифии*. Дисс... канд. ист. наук. ИА АН УРСР, Київ.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАНУ.

Гобеджишвили, Г. Р. 1959. Погребения эпохи бронзы в Брили, *Археология Грузии*. Тбилиси: Мецниереба.

- Горобець, Л. В. 2016. Остатки птиц с поселения Уч-Баш. В: Кравченко, Э. А. (ред.). *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины*. Киев: ИА НАНУ, с. 227-232.
- Гошко, Т. Ю. 2017. Кольорова металообробка Хотова. *Наукові студії: Міграції та інновації: у пошуках первинності ідей, речей і людей*. Львів: Апріорі, 2017, у друці.
- Григорьев, С. А. 2018. Динамика изменения типов используемой руды и лигатур, *Геоархеология и археологическая минералогия-2018*: Материалы V Всероссийской молодежной научной школы. Миасс: Институт минералогии УрО РАН, с. 95-103.
- Граб, В. І., Супруненко, О. Б. 1991. *Археолог Олександр Тахтай*. Полтава: б. в.
- Демченко, Л. В., Ключко, В. И., Маничев, В. И. 2000. Геохимические исследования остатков бронзолитейного производства с Суботовского городища XII—IX вв. до н. э. *Археометрия та охорона культурної спадщини*, 4, с. 29-47.
- Дергачев, В. А. 1975. *Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинев: б. и.
- Евдокимов, Г. Л. 1987. Курганный могильник белозерского времени у с. Первوماевка. *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 107-126.
- Евдокимов, Г. Л. 1999. Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника, *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова)*. III Граковские чтения. Запорожье: ИА НАНУ, с. 99-103.
- Зиневич, Г. П., Круц, С. І. 1968. *Антропологічна характеристика давнього населення території України (за матеріалами експедицій 1961—1963 рр.)*. Київ: Наукова думка.
- К 80-летию... 2013. К 80-летию Александра Михайловича Лескова. *Вестник древней истории*, 3, с. 202-204.
- Кашуба, М. Т. 2000. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). *Stratum plus*, 3, с. 241-488.
- Кашуба, М. Т. 2013. «Ускользающее» железо, или Переход к раннему железу в Восточном Прикарпатье. *Российский археологический ежегодник*, 3, с. 233-257.
- Ключко, В. (ред.). 2011. *Гордійівський могильник*. Вінниця: б. в.
- Козенкова, В. И. 1977. *Кобанская культура. Восточный вариант*. Свод археологических источников, В 2-5. Москва: Наука.
- Козенкова, В. И., 1989. *Кобанская культура. Западный вариант*. Свод археологических источников, В 2-5. Москва: Наука.
- Козенкова, В. И. 2002. *У истоков горского менталитета. Могильник эпохи поздней бронзы — раннего железа у аула Сержень-Юрт, Чечня*. Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа, III. Москва.
- Кореневский, С. Н. 1981. Химический состав бронзовых изделий из Тлийского могильника. *Советская археология*, № 3, с. 148-162.
- Кореневский, С. Н. 1986. О металле эпохи средней бронзы в горной зоне Северо-Восточного Кавказа. *Советская археология*, 3, с. 5-15.
- Колотухин, В. А. 1996. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века*. Киев: КФ ИА НАНУ.
- Колотухин, В. А. 2003. *Поздний бронзовый век Крыма*. Киев: Стило.
- Кравченко, Е. А. 2004. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш. *Археологія*, 4, с. 52-66.
- Кравченко, Е. А. 2009. Матеріали ранньогальштатського часу поселення Уч-Баш. *Археологія*, 1, с. 26-40.
- Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк: ІА НАНУ.
- Кравченко, Э. А. (ред.), Горбаненко, С. А., Горобець, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Яниш, Е. Ю. 2016. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины*. Киев: ИА НАНУ.
- Крупнов, Е. И. 1957. О происхождении и датировке кобанской культуры. *Советская археология*, 1, с. 56-82.
- Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: АН СССР.
- Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья (эпоха бронзы)*. Киев: Наукова думка.
- Кубышев, А. И., Черняков, И. Т. 1986. Грунтовой могильник белозерской культуры у села Чернянка (Херсонская обл.). *Советская археология*, 3, с. 139-158.
- Куштан, Д. П. 2003. Поселення доби пізньої бронзи біля с. Леськи на Черкащині. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.*, с. 154-157.
- Куштан, Д. П., Деткін, А. В. 2000. Матеріали пізньої бронзи з острова Самовиця. *Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр.*, с. 69-71.
- Лесков, А. М. 1956—1957. *Отчет Таврской группы Крымской первобытной экспедиции ИА АН УССР за 1956—1957 гг.* НА ИА НАНУ, ф. 64, 1956—1957/12д, ф. о. 4090.
- Лесков, А. М. 1961—1963. *Отчет о раскопках грунтового могильника эпохи поздней бронзы у с. Широкоое Херсонской обл. в 1961—1963 гг.* НА ИА НАНУ, ф. 64, 1961—1963/4.
- Лесков, А. М. 1965. *Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры*. Киев: Наукова думка.
- Лесков, А. М. 1971. Предскифский период в степях Северного Причерноморья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 75-91.
- Лесков, А. М. 1975. *Заключительный этап бронзового века на юге Украины*. Автореферат дисс... докт. ист. наук. ИА АН СССР, Москва.

- Лесков, О. М., Кравченко, Е. А. 2007. Гряда А могильника кизил-кобинської культури Уркуста I у Південно-Західному Криму. *Археологія*, 4, с. 11-22.
- Літопис музею. 1927. *Літопис музею. Червоні роки 1917—1927*. Херсон, 8.
- Махортих, С. В. 2005. *Киммерійці Северного Причорномор'я*. Київ: Шлях.
- Островерхов, А. С. 1982. Стекло и фаянс как источник для изучения прогресса археологических культур Северного Причерноморья в эпоху бронзы и раннего железа, *Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа*. Ереван: АН Арм. ССР, с. 97-99.
- Ольговский, С. Я., Полин, С. В. 1977. Курганная группа «Острая могила», *Курганы Южной Херсонщины*. Киев: Наукова думка, с. 34-44.
- Отрощенко, В. В. 1975. Новый курганный могильник белозерского времени, *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 193-206.
- Отрощенко, В. В. 1981. *Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Дисс. ... канд. ист. наук. ИА НАНУ, Киев.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи Півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАНУ.
- Отрощенко, В. В., Шевченко, Н. П. 1987. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры, *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 131-144.
- Полін, С. В., Ерліх, В. Р. 2013. До ювілею Олександра Михайловича Лескова. *Археологія*, 2, с. 146-148.
- Попандопуло, З. Х. 1999. Верхнехортицкий могильник белозерского времени. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова)*. III Граковские чтения. Запорожье: ИА НАНУ, с. 209-211.
- Потапов, В. В. 2010. Пластинчатые височные кольца и подвески на Нижнем Дону и в Предкавказье (финальный этап эпохи бронзы). *Российская археология*, 1, с. 155-162.
- Смирнов, Ю. А. 1997. *Морфология преднамеренного погребения*. Москва.
- Стржелецкий, С. Ф. 1952. *Отчет о раскопках раннетааврского поселения Уч-Баи X—VIII вв. до н. э.*, Севастополь. НА НЗХТ, д. 680/I—III.
- Стржелецкий, С. Ф. 1953. *Отчет о раскопках раннетааврского поселения Уч-Баи*, Севастополь. НА НЗХТ, д. 690/I.
- Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев: КНТ.
- Телиженко, С. А. 2004. Исследование многослойного памятника Зелена Горница-4, *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 3, с. 188-228.
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.
- Тошев, Г. Н. 1984. Памятники белозерского периода у с. Струмок Одесской области, *Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 24-32.
- Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.
- Черняков, И. Т. 1977. Киммерийские курганы близ устья Дуная, *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 29-36.
- Шарафутдинова, И. Н. 1987. Бронзовые украшения сабастиновской культуры (к вопросу о контактах). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 69-85.
- Шарафутдинова, Э. С. 1980. *Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура)*. Свод археологических источников, В I-11. Москва: Наука.
- Шарафутдинова, Э. С. 1995. Начальный этап эпохи поздней бронзы в Нижнем Подонье и на Северском Донце, *Донские древности*, 4, с. 93-116.
- Янко-Хомбах, В. В., Смынтына, Е. В., Кадурич, С. В., Ларченков, Е. П., Мотненко, И. В., Какаранза, С. В., Киосак, Д. В. 2011. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека за последние 30 тысяч лет. *Геология и полезные ископаемые Мирового океана*, 2, с. 61-94.
- Agulnikov, S. 1996. *Necropola culturii belozerka de la Cazaclia*. Bibliotheca Thracologica, XIV.
- Ailincăi, S.-C. 2013. Inceputurile epocii fierului in Dobrogea. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 64 (3—4), p. 223-292.
- Davidescu, M. 1981. Un tezaur de podoabe tracice descoperit la Hinova-Mehedint. *Thrako-Dacia*, 2, p. 12-25.
- Juganaru, G. 2005. *Cultura Babadag*. I: Ex Ponto. Constanta.
- Kašuba, M. 2008. Die ältesten Fibeln im Nordpontos. *Eurasia Antiqua*, 14, S. 193-231.
- Lericolais, G., Guichard, F., Morigi, C., Popescu, I., Bulois, C., Gillet, H., Ryan, W. B. F. 2011. Assessment of Black Sea water — level fluctuations since the Last Glacial Maximum. *Special Paper of the Geological Society of America*, January, p. 1-18.
- Sava, E. 2002. *Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung dpatbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten (mit Katalogbeitragen von N. Boroffka, L. Dascalu, Ch. Dumitroaia, E. V. Jarovoy, T. Soroceanu)*. Portable Antiquities Scheme, 19.
- Sava, E., Agulnikov, S. 2003. Contribuții noi la definierea ritului funerar de tip Sabatinovka. In: *Взаимодействие культур и хронология Северо-Понтийского региона*. Кишинев: АН Республики Молдова, с. 113-138.

Список скорочень

АН УРСР	— Академія наук Української РСР
АН ССРСР	— Академия наук СССР
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук України
ІА НАНУ	— Институт археологии Национальной Академии наук Украины
ІА АН УССРСР	— Институт археологии Академии наук УССР
ІІМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской Академии наук
КЗ ЛОР	— Комунальний заклад Львівської обласної ради
КФ ІА НАНУ	— Кримський філіал Інституту археології Національної Академії наук України
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
НА НЗХТ	— Науковий архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

Відомості про авторів

ГОШКО Тетяна Юрївна — археолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник. Працювала в Інституті археології НАН України, зараз працює в Київському університеті ім. Бориса Грінченка. Брала участь у дослідженнях Сіверсько-Донецької та Запорізької експедицій. Започаткувала в науково-природничій лабораторії ІА НАНУ проведення рентгенофлуоресцентного аналізу археологічного металу. Результатом стала низка вдалих наукових проєктів, підсумки яких були опубліковані у наукових працях. Автор і співавтор понад 50 наукових праць, у тому числі трьох монографій, серед яких: Гошко, Т. Ю., 2011. *Металообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи*. Київ; Гошко, Т. Ю., 2011. *Металеві вироби з Гордіївки*. В: Березанська, С. С., Клочко, В. І. (ред.) та ін. *Гордіївський могильник*. Вінниця, с. 151—236; Гошко, Т. Ю., Агапов, С. О., Отрощенко, В. В., 2018. *Металеві казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи*. Київ.

Особистий доробок — 3,9 %.

КРАВЧЕНКО Євеліна Антонівна — археолог, історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник. Працює в Інституті археології НАН України (Київ), керівник Інкерманської археологічної експедиції, до 2014 р. проводила дослідження у Криму. Після анексії Криму працює над колекціями розкопок новобудівних експедицій у Херсонській області, матеріалами із розкопок у Криму, розпочала дослідження пам'яток Київського Правобережжя ранньої залізної доби. Автор і співавтор понад 50 наукових праць, у тому числі чотирьох монографій, серед яких: Зубарь, В. М. (ред.), Буйських, А. В., Кравченко, Э. А., Русяева, М. А. 2005. *Херсонес Тавриченский во второй четверти VI — середине I вв. до н. э.* Київ: Академперіодика; Кравченко, Е. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ, Луцьк: ІА НАНУ; Кравченко, Э. А. (ред.), Горбаненко, С. А., Горобець, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Яниш, Е. Ю. 2016. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины*. Київ: ІА НАНУ; Кравченко, Е. А. (ред.). 2017. *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ.

Особистий доробок — 56,5 %.

ЛЕСКОВ Олександр Михайлович (1933—2018) — археолог, доктор історичних наук, професор, керівник багатьох археологічних експедицій в Криму, Нижньому Подніпров'ї і на Кавказі. Викладав у Каліфорнійському, Техаському і Пенсільванському університетах. Працював у Інституті археології АН УРСР (Київ), Музеї атеїзму і релігії (Ленінград), Державному Музеї мистецтва народів сходу (Москва), Музеї антропології і археології Пенсільванського університету (Філадельфія). Автор і співавтор понад ста наукових праць, у тому числі 20 монографій і альбомів, серед яких: Лесков, А. М. 1965. *Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры*. Київ: Наукова думка; Лесков, А. М. 1981. *Курганы: находки, проблемы*. Ленінград: Наука; Лесков, А. М. (ред.). 1985. *Сокровища курганов Адыгеи. Каталог выставки. Материалы Кавказской археологической экспедиции ГМИНВ 1981—1983 гг.* Москва: Советский художник; Лесков, А. М., Беглова, А. Е., Ксенофонтowa, И. В., Эрлих, В. Р. 2005. *Меоты Закубанья в середине VI — начале III века до н. э. Некрополи у аула Уляп. Погребальные комплексы*. Москва: Наука.

Особистий доробок — 39,6 %.

Leskov, O. M., Kravchenko, E. A., Hoshko, T. Yu. The Cemetery of Bilozerska Culture near the Village of Shiroke. — Lviv; Vynnyky: Historical museum of Lviv regionl council; Maidan, 2019. — 206 c.

The book of papers deals with one of the well-known sites of final of Bronze Age of Lower Dnieper — the cemetery near the village of Shiroke. In spite of finishing the excavations of cemetery more than half of century ago there is a first publication of this site. The book contains complete description of cemetery and its archaeological complexes, analysis of burial customs and rituals, the separate paragraph deals with analysis of metal of Shyroke cemetery. The authors make a conclusions about possible ways of getting number of things, technologies or raw the the Lower Dnieper lands. The book includes the supplement with detail description of things from excavation of Shyroke cemetery.

For archaeologists, historians, ethnographers, everybody who interested of history of Ukrainian South.

Наукове видання

КЗ ЛОР «ІСТОРИКО-КРАСЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»
ГС «ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА СПІЛКА МУЗЕЇВ»

ЛЕСКОВ Олександр Михайлович
КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна
ГОШКО Тетяна Юріївна

**МОГИЛЬНИК БІЛОЗЕРСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ШИРОКЕ**

Надруковано *в авторській редакції*

Рисунки *авторські*

Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Оформлення обкладинки *Е. А. Кравченко, С. А. Горбаненко*

Підписано до друку 23.09.2019. Формат 84 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарнітура Таймс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 21,6.
Обл.-вид. арк. 19,3. Наклад 50 прим. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.